

Баҳодир Мурад Али

КҮНТҮНЛИКЛАР

Тошкент
«Езувчи» нашриёти
1991 йил.

МУНДАРИЖА

Кўктўнликлар. Қисса	3
-------------------------------	---

Ҳикоялар

Шафтоли	118
Туғилган кун	119
Жўралар	121
Зумрад холанинг келинлари	124
Янаги жумагача	130
Ҳар кимнинг дарди ўзи билан	134
Улар кетишяпти.	140
Саодат	153
Оқтўш	162
Баргак таккан олмалар	172
Мунодий	187

Баходир Мурод Али.

Кўктўнликлар: Қисса ва ҳикоялар. — Т.: Ёзувчи, 1991 — 192 б.

«Кўктўнликлар» Баходир Мурод Алининг /Муродалиев/ биринчи йриқ асари. Қиссанинг сюжети анъанавий — кичик ҳикоялардан қурилган бўлишига қарамай, умумий яхлитлик касб этган. Муаллиф қийин мавзу — ўлкада Совет ҳукуматининг узил-кесил ўрнатилишини асарнинг бош мавзуси қилиб олган. Баходир бу мавзуга бутунлай янгича — инсон руҳий оламиини ёритиш йўлидан ёндошди. Ва буни баҳоли қудрат, айни замонда муваффақиятли бажарган. Сиз асарини ўқир экансиз, тирик, жонли одамларни кўргандек, улар билан кизғин суҳбатлашгандек ҳис қиласиз ўзингизни. Агар иложи топилса, мулоқотнинг яна давом этишини жуда-жуда истайсиз.

Тўпламга кирган ранг-баранг ҳикоялар эса сиз азиз ўқувчиларга теран туйғулар ва ёқимли кайфият бахш этади.

Баходир Мурод Али. Куктунцы: Повесть и рассказы.

Уз2

4702620201 — 17
Б _____ 12.91
М 362(04).91

ISBN 5-8255-0012-X

© Б. Мурод Али, 1991 й.

КУКТУНЛИКЛАР

Кисса

*Мунаввархон Қодирқулхожи қизи
ва Рустамжон Қаҳҳоржон ўглининг
порлоқ хотирасига*

ҲАР КИМНИНГ ТУШОВИ ЎЗИ БИЛАН

Унинг болалигини бозор қилган Зарварақ, Зарварақни Зарварақ қилган Жўра Қўлдошнинг карвонсаройи. Карвонсарой шундоқ йўлнинг четида, пешонанинг коқ ўртасида жойлашган холдек кўзга ташланади: келаётган йўловчи шуни мўлжал қилса, кетаётгани манзилни шундан белгилайди. Пасткам адирлардан кавланган энг кичиги ўн газ келадиган катор тўлаларда меҳмонларнинг отига емдан тортиб, ўзларига озиғу қимизгача ғамланган. Бу икки гўшани ҳам ажратиб, ҳам мураса қилдириб турган аравайўл қишлоқ томонга бесабр бош урган. Йўлнинг икки четини то чойхонагача бир-бирига мингашган баққолчилик, кандолатчилик, атторлик, заргарлик, новвойхона каби дўконлар ишғол этган. Дўконлар шомдан сўнггина мижозлардан юз ўгирган — ёпилган. Епилганики, бўйра «эшик»нинг паранжи тўсгандек тушириб, каноп боғичларда боғлангани.

Қишда карвонсаройга, ёзда арик бўйидаги толзорга кўчадиган чойхона ҳамиша ғажум. Сўриларда иссиқдан бошларига бодринг пўчоғи ёпиштириб олган дилтортар кексалардан тортиб, кўзларини чирт юмиб, ўзларини арши аълода кўрадиган бангию кўкнориларгача жам. Ногирон от қўшилган кўконараванинг ғилдирагидек вазмин айланадиган чархпалак бевафо дунёнинг ўткинчилигига ишоратдай — унинг кўралари девонанинг тангасидек ҳар хил; рисоладайлари ҳам бор, баъзилари бирваракайига бўшаниб, сув сачратса, бошқалари кўтарилгунча бор-бурдини тўкиб, новга етганда оғзини қуруқ очиб ўтқиб кетади. Толларга илинган сон-саноксиз тўрқовоклардаги сайроқи бедалар, оппок ятакларини ҳилпиратишиб, чойхўрлар хизматига шошган чой ташувчи болалар, куннинг иссиғига дош беролмай тимлардан қочиб, соя-салкинга мол ёйган савдогарлар бу ажиб даргоҳга файз ато этади. Зарварақнинг савдогарлари пулнинг қадрини ҳам, одамнинг қадрини ҳам яхши билишганидан аввало молининг сифатию юртининг обрўси учун қайғуришган, сўнг харидорнинг кўнглини овлашган, уларга хизмат қилишдан асло бўйин товлашмаган. Тўғри, барча савдо аҳлида бўлганидек, улар

орасида ҳам устомонлик бор, бироқ булар элга дастурхон қилишмаган, чунки моли ерда қолмаслиги аён. «Зарварақда пахса деворниям майдалаб сотса кетади», деган гап бежиз айтилмаган.

Чойхонанинг гала-говурини гоҳи-гоҳида карвонсаройнинг тўполонигина бузиб турган: туяларнинг ўқириши, отларнинг кишнашлари, эшакларнинг ханграшлари, итларнинг хуриши ва катта-кичик, бўғоз-қиср дод-войлар. Чойнак қопқоғининг жаранглашидан ҳам чўчиб тушадиган гиёҳвандларни ҳисобламаганда, деярли барча бундай «гирия»ларга кўниккан. Карвонсарой ўз номи билан карвонсарой, ҳар ҳолда, овоз чикмаса карвонсаройлиги қаерга борди бунинг. Аслида, бу оддий ҳол; кимнингдир туяси, кимнингдир эшаги ёки оти бўшалиб кетиб, чакана томоша кўрсатмаган, орага олдинига итлар, сўнгра эгалари тушиб, ёкавайрон бўлишгача боришган, холос.

Зарварақ наинки атроф қишлоқларнинг, ҳатто Туманбоғ мавзесининг гапирса гапиргудек, олиб борса уялмагудек гузари эди. Кишиларнинг турқи-тароватидан, дунёни сув босса тўпигига чикмайдигандек беҳавотир ўтиришларидан диллар яйраган, кўнгилга ёмон ўйлар бўйламаган, гўё бу ерлар хамиша обод туришга васиқаси бордек, гузар-гузарлигидан тонмайдигандек тасаввур уйғотган. Лекин айнан шу гузар хусусида бўлмаса-да, чойхонадаги кексалар дам-бадам башорат қилувчи эдилар:

— Бир обод жойнинг бир хароб бўлиши, бир хароб жойнинг бир обод бўлиши бор. Гузар-кузар, бозар-ўчар, деб бекорга айтишмаган.

Шубҳасиз, истироҳатда ўтирган мижозларга қарияларнинг бундай-чикин гаплари ёқинқирамасди.

— Нега энди шу пайтгача Зарварақда гузар тарқамади? Эс-эс биламиз, катта оталаримиз айтишган: «Мана шу ариқ бизнинг ёшлигимиздан бери оқади, чойхона кечасию кундузи очик, беданалар ҳамон сайраяпти», деб. Тўрғай дарахтга қўнибдими ёки хотиндан қассоб чиқибдимики, биз ота-боболаримизнинг гузарини тўзитсак?!

— Гузарини деябсиз-а, иним. Алҳол замон охирласа, мозорини бузасиз, мозорини!

Имомнинг гапидан мутаассир бўлган Дўлта бужур овози борича гап қотди:

— Хў, мулла Эгамберди, оғзингизга қараб гапиринг, ҳали имонимиздан кечганимизча йўқ.

Мулла ўз номи билан мулла, китоб кўрган, мадрасанинг тупроғини ялаган, яна анча-мунчасида эмас, нақд Бухорои Шарифда таҳсил олган. У бутун аҳли жамоани миқ эткизмай оғзига қаратиб юрганда, Дўлта бужурга жавоб қилиш нима деган гап:

— Имонни ислом мустаҳкамлайди, бой! Оллоҳнинг қудратига ишонмаган одамдан ҳар нарса кутгулик. Ҳеч бўлмаганда жума номозига чиқиб туринг.

Асқаралибекнинг ўша дамдаги болаларча ўйлари Дўлта

бужурнинг хижолат чекканию Соли бўқокнинг бўқоғини селкиллатиб кулгани теварагида бўлган. Обод жой ҳақидаги гаплар бир кун мана шу Зарварақ бошида кечишини Асқаралибек тугул, уни башорат қилганлар ҳам хаёлига келтиришолмасди. Ваҳоланки, гузарнинг харобага айланиши у ҳақда оғиз кўпиртирганлар қолиб, Асқаралибек номи билан боғланди. Бекнинг хатоси мухорибада йигитларига машъала /ҳар бирида иккитадан/ тутказганлигида. Тўполонда кўлидан тушиб кетганми, ўк еб йиқилганда туташганми, балки ўтни ўзлари атайлаб қўйишганми?..

Нима бўлса ҳам, гузар ёнди, йўл четидаги сўппайган том борки, ҳаш-паш дегунча кули кўкка совурилди. У қочишга қочди-ю, ўт ҳақида, ундан қоладиган тавқи лаънат ҳақида ўйлаб кўрмади. Мавриди эмасди, бу хил йўл тутишларини билмасди, билолмасди. Ўтни ёғий қўйиб, унинг номи булғанди: «Мўлтонидан ботир чикса, чодирига ўт қўяр. Асқаралибек бек бўлиб, гузарнинг бошига етди».

Агар ёмонотлик бўларини билганида ўлса ўларди-ю, ўтни ўчириб кейин чекинарди. Ёғийлар қишлоқни шу эгаллаган бўйи қўлдан бермади, карвонсаройга мустаҳкам ўрнашиб олиб, куч тўплади. У қишлоққа юриш қилмоқчи эди-ю, элнинг норозилигидан кўрқди, ўз юртига от тортиб боришни эп кўрмади...

Асқаралибекни олиб кетишаётганда «Кўриб қўй, бу фалокатларга сен айбдорсан» дегандек атайлаб уни ана шу вайроналар ёнидан олиб ўтишди. Қатор дўконлар қорайиб кулга айланган, чойхона эгасиз ҳовлидай хувиллайди, чархпалак синиб оғиб ётар, гузар мозордай совуқ эди.

Мулла Эгамбердиннинг нафаси кетганмикан ёки замон охирлаганмикан? Бўлмаса гузар шу аҳволга тушармидию бунга бека тўнкашармиди. Одамлар шунчалар қўймижозки, ким нима деса ишонишади, ким қаёққа бошласа қетаверишади. Дўсту ғанимнинг фарқига бормай бекни тутиб беришди-я? Қирғий боланинг арпасини хом ўрганмиди, дилига шунчалар озор етказганмидики, унга шуни раво кўрди. Майли эди, тузукрок бир, улуғрок бир мақсад йўлида шунга қўл урган бўлса, алам-аччиғи йўк, пешонада бори деб, чекинга чикса чекчайма деб, тақдирга тан берарди. Ҳар бир эр кишига юрт қайғуси, дин қайғусидан бошқа яна не бор?! У қирғийлигига борибди, оёғининг остини, ўзининг оромини кўзлабди, туз еган тузлигига тупурибди, элни арзонга пуллабди, уни ялангоёқлардан афзал билибди, начора, бу ҳам кўргулик. Унинг хатоси одам боласига ишонганлиги — қирғий болани аввалига навкарликка, сўнг удайчиликка олгани, очликдан силласи қуриб, сумакдай келган йигитчанинг қорнини тўйғазиб, бойваччалардек қийдиргани, мисни олтинга фараз қилгани, алдангани, алдангани...

Онасининг гапини гап демаганди, қирғийликларни одам ўрнида кўрмаганидан ранжиганди:

— Буям худонинг бир бандаси, опа, бир келин бўлар, шунчалик бўлар, намуноча ношукрсиз.

— Сен нимани биласан, болам. Отам раҳматли қирғийни мардикорчиликкаям олмаган. Сен кўйнингга солиб, эркалаб ўтирибсан. Икки қирғий бир шайтон, деб бекорга айтишмаган.

Онаси ҳақ экан, қирғийнинг иккала боласи (бири мархума хотини Нисора, иккинчиси — удайчи бола) ҳам нобоп чикди, уларга кўнгил кўйиб, пешонасини силаб хўб янглишибди. Биринчисидан дили пора, турмуши каро кукун, иккинчисидан ичи тўла оғу, кўли орқада. Билагини биллагига кўйиб боғлашган, чилвир эмас, қайиш, қайиш бўлгандаям бегона эмас, ўз отининг юганидан қирқишган. Сиқиб ташланганидан темирдай қаттиқ эди, ёмғир еб юмшади, қимирлатишнинг иложи топилди, лекин чиқаришга уринмади. Дамашкий қиличи белида бўлганида бир нав эди. Билишар экан, тиккасига тошни кесадиган, энига ипакдай эшиладиган қиличи белбоғининг остидан ўралганди, тортиб олишди. Бари қўлдан кетган, бари беҳуда, қочганда қаерга боради, элидан айри яшолмайди, юртидан қўнарга жой топилмайди. Навкарлари тўлаларда экан, келаётиб ғала-ғовуридан пайқади, қайниси Исмойил кўрбоши Ўшга чекинибди, нажот шулардан эди. Қуни кеча уни тўлага ташлашганида бунчалар чорасизлигини билмаганди. Етқизилган кўзадек коронги тўлада ҳибс эканлигини чин демаганди, булар ҳеч нарсага арзимайдигандек, болаларнинг беркинмачоқ ўйинидек кулғили, айни замонда таҳқиромуз туюлган. Мўрисига четан ташлаб, устидан кигиз ёпишганидан, тўла баттар зимистонга айланиб, ишончига юпқа парда тортилгандек, нохуш кайфият уйғотган. Ва шу билан бирга коронғулик унинг шуурига бир эрк ҳадя этди, умидларига ҳаёт югурди, юқоридан эшитиладиган номи шарпа борки, унга алоқадордек, уни қидириб безовта изғиётгандек бўлаверди. Бора-бора шарпалар тинди, у кутиб толиқди, деворга суюниб кўзи илинди, қанча вақт ўтгани номаълум. Туйнукдан шувиллаб тупроқ тўкилди-ю, у уйғонди. Мўри очилди, у кўзларини ишқаб, юқорига мағрур тикилди. Ҳозироқ арқон солишади-гандек, икки-уч киши бўлиб дарҳол ўрадан тортиб олишади-гандек ва отни рўпара қилишиб, узангини тутадигандек эди. Шошган экан, узоқ кутди, тепадан садо бўлавермади, бир маҳал нимадир шитирлаб бир уюм сомон ҳамда чилвирга боғланган офтоба тўла сув тушди. У ётган тўла тўлаларнинг энг кичиги (эни тахминан икки ярим, узунлиги олти, шипи уч ярим газ), деворлари тухум пўчоғининг ичидек суйри қилиб силлик қиртишланган, мўриси елпиштовокдек, эшиги кўмиб юборилган. Илгари бунда кимиз, бўза, шароб сақланганидан ачимсик ҳид анқийди. Сомоннинг ёқимли ҳиди тўлани тутди-ю, бўйини кўтаролмади.

Негадир бу гал мўрига кигиз ёпишмади, четан ташлаш билан кифояланишди. У шундагина осмонни, бодраган юлдузларни ва ойни кўрди ҳамда билдики, тўлага тушганига бир кечаю бир кундуз бўлган. Бурунсиз соясига қараб ўксинди, унинг сояси доврўғи сингари катта, отда юрса туяда кетаётгандек улкан: кўрган сайин қувонарди, энди эса чопонининг ярмигача келади,

остига тўшалган сомондан ҳам ташқариламаган. Омад кетгач, соянг ҳам кичраяркан.

У қоровул йигитлар етовида Жўра Қўлдошнинг қарвонсаройидан таралиб турган чирокларга яқинлашаркан, ортига қаради. Энди кечаги сояни ҳам кузатиб келаётган йигитлар босиб, ўзларининг сояларига қўшиб олишган. Тамом, бекнинг сояси йўқ, ном-нишон йўқ, курук жусса... саклаб ўтиришмайди, отиб ташлашади.

Сўрокхонаси — сайисхона, уйнинг қаеридандир чакка ўтаяпти, харига илинган ўнинчи лампа пориллайди, тўрдаги столда жоғозга термулганча командир, ёнидаги курсида Жалолиддин. Командирнинг бўйи Жалолиддинникидан баланд, елкаси кенг, шапкаси сал уникқан. Командир бош эгиб ўзини танитди:

— Сорокин Владимир Николаевич! Бу — ҳамюртингиз Жалолиддин Қодиров,— дея Жалолиддинга ишора қилди.

Командир ўзбекчадан тузук, ёмон гапирмади, аммо одамнинг кўзига қарамас экан.

— Марҳамат, курсига ўтиринг.

Курси қисирлаб орқа томонга қайишди, унинг қўллари деворга қадалди: «Сувоғи сомонсувок, нам тортган: демак, тарнов кўчган, булар жойлашишга жойлашган-у, орқа-олдига қарашмаган, танаси бошқа дард билмас».

— Асқаралибек! Сизни ва йигитларингизни ҳарбий трибуналга берамиз. Исмойил кўрбоши ҳам, Шомирзабек ҳам ҳадемай қўлга тушади. Кўп қон тўкилди. Бундан буюғи бизга ёрдам беришингиз керак. Шунда кўп оилаларни фарзанд, ота-она, ака-ука доғидан ҳалос қиласиз. Жазоингиз енгиллашади.

«Қизил командирнинг кўриниши ёққанди, овозиям дуруст, фақат гапининг маънисини жиндай оқсаган, яхши тарбиялашмабди ёки шунақаларни юборишармикан?»

— Отингларга сайислик қиламанми?

— Нима қилишингиз кераклигини ўзимиз айтаемиз. Рози бўлсангиз ҳисоб.

«Қўлинг баланд, хушёрсан, ботирсан, бировнинг уйини олсанг ҳам сен учун ҳалол, йўлинг кўп, адолат сен томонда. Нима қилишинг зарурлигини, ҳақиқатан ўзинг биласан. Туғилган юртимда — Зарварақда, деворига айри миниб катта бўлган қарвонсаройда қўлимни боғлаб сўрокка тутаяпсанми, шумлигингга балли! Манаву ҳожининг боласиниям хўб аврабсан, копадиган қилибсан, ўзиники билан бегонани ажратолмайди, кўзи сўқир, дили одам танймайди».

— Унамасам-чи?

— Ихтиёр ўзингизда, сизни мажбурламаймиз. Бизнинг ҳукумат одил ҳукумат. Ҳар кимнинг эрки ўзида.

— Қўлида «кишани» биланми? — деди бек ўзининг қўли боғлиқлигига шама қилиб.

— Ҳозирча «кишани» билан, кейин кўраемиз. Сизнинг кўмагингизсиз ҳам бошқаларни қўлга оламиз. Қурбон кам бўлишини ўйлаганимиздан шундай йўл тутмоқчимиз, холос.

— Юртни деб ўлганларга ачинманглар. Нима қиласизлар уларни шаҳидликдан бенасиб қилиб?

— Сизнингча, бекордан-бекорга ўлиб кетиш шарафми?

— Фақат ўлиш эмас, ўлдириш ҳам шараф.

— Шунинг учун ўлдирибсиз-да, қанчадан-қанча бегуноҳ одамларни? — дея Жалолиддин гапга аралашди.

— Одамниям эътиқоди бор одам ўлдиради, мулла Жалолиддин, кўрагида бир нарсаси бор одам ўлдиради. Сизга ўхшаганлар товукниям ўйлаб сўяди, қўли қалтиради, ўлимдан қўрқадди, ундан баландроқ нарсалар борлигини билмайди. Қолаверса, мен ўлдирганлар бегуноҳ эмас, сизнинг сингари элига тесқари боққанлар.

— Бек! — деди командир босиқ овозда. — Бу гаплар эскирган. Ўша сиз айтган элига тесқари боққанлар юртнинг ободонлигини, халқнинг фаровонлигиниям ўйлашганди. Сиз эса сўраб-суриштирмай ёстигини қуритдингиз, мол-мулкни таладингиз, киз-жувонларни очикка чиқаришга қарши турдингиз, хуллас, босмачиликдан бошқа нарсага ярамадингиз. Шуми сизнинг эътиқодингиз?

— Кўй, командир! — деди бек. — Ташвикотингни менга сингиролмайсан. Бошимниям қотирма, хомтамаям бўлма, сенларга фойдам тегмайди. Ўлдирадиган бўлсанг, ўлдир-да, қутул! Тўғриси айтсам, иккаланг ҳам икки қулоғинг билан эшитиб қўй: менинг босмачилигим ҳам, сенларнинг қизиллигинг ҳам ёлғон!

— Ҳақиқат, сизнинг беқлигингиз энди тамом. Бизнинг қизиллигимизга келсангиз, бир оз шошилдингиз. Майли, ўзингиз билинг. Кейин афсусланиб юрманг.

... Бекни ташқарига олиб чиқишганида ҳамон ёмғир ёғар, қўлнинг орқадалигини, атрофдагиларнинг қорувлигини ҳисобламаса, ажиб, тароватли тун эди. Адирликнинг сағиз лойида юриш қанчалик оғир бўлиш баробарида, шунчалик завқли. Худди болалик дамларидагидай, ёмғирлар эзгин-эзгин, лойлар қаймоқдай майин, оёқларни сиранчдек қучган, ҳеч қўйиб юборишни истамаётгандек. Қанийди шу дамда оёғидаги этигини ечиб, кўнжиларини боғлаб, елкасига хуржундай ташлаб олсаю кўнгли тусанган томонга кетаверса. Ёмғир ёғаверса, у тўхтамас, адирма-адир, қирма-қир йўлини давом этказаверса, то ҳолдан тойгунча, йиқилиб қолгунча юрса, ортидан соқчилар таъкиб этмаса, ҳовури босилармиди, унутармиди... Яқин-яқингинада мана шу орзу қилаётгани бошидан кечмаганмиди, ёғаётган симсим ёмғирдан жунжикиб, уйига чопмаганмиди, тиззага урадиган аравайўлдаги тупроқни тўзғитиб қувонмаганмиди? Энди бари бегонадек, орадан ўтган шунча йиллар ўтмагандек, бирданига шу ҳолга тушган-у, улардан айрилгандек...

У гоҳ сирпаниб, гоҳ йиқилиб, тўлалар устидан ўтаётганида ҳозиргина юзига сурмоқчи бўлган, оёғини қўйиб юбормаётган лойдан-да, маъни топди: ер уни тортаяптимикан?..

Ёмғирнинг салқини тўлага тушгандан кейин билинди. Чопонига ўралиб, сомонга ёнбошлади. Мўрининг қирғоқлари ивиб, бир

парча лой ўпирилиб, шундок оёк томонга таппидек попиллаб тушди. Солим-солим ёмғир унинг руҳиятини баттар эзди, рутубат ўз исканжасига олди. У қумғондаги сувда таҳорат олди ва беихтиёр тили калимага келди. Дастлабига оятлар эриш туюлди, овози бегонаникидай қовушимсиз эшитилди, кейин кўникди, аста-секин ўша ярашиксиз муножотлар оҳанг касб этиб, ўзига ром этди, сел қила бошлади. Наздида куйлаётгандек эди, кўшиқ сўзлари қуръони каримдан эмас, юрак қатидан отилиб чиқар, шуурига жамики муқаддас мусиқалар ва инсон зоти ҳали бир-бирига ҳада этмаган илоҳий қудратлар янглиғ окиб кирарди.

Гўё борлиқ унга алоқасиздай, бу оламда яшамаётгандай, шу дамгача бирор нарса юз бермагандай, ҳеч кимнинг умрига зомин бўлмагандай ёки жуда кўп яшагандай, яшашдан чарчагандай, энди ҳордик чиқараётгандай, барчасини унутаётгандай. У одам бўлиб ибодатдан бунчалик истироҳат қилмаган, бунчалар дуога суянмаганди.

Бобоси мулла ўтган — ўттиз пора қуръонни етти ёшида ёд ўқиб, аҳли Шахрисулунинг тонг қолдирган экан. Онасининг бирдан-бир орзуси Ойдин опасини отин, Аскаралибекни қори қилиш эди. Опаси зукколигидан тез ёд олган. Уни эса совуқ кунлари сандалга тик турғазиб қўйиб, кун илиса томга қўйилган нарвон устига чиқариб, сура ёдлатарди. Ўргатганларини такрорласа-ю, хўп-хўп, такрорлай олмаса тепадан туширмас, қачон бехато айтганда тушасан, деб ўтираверарди. Шунда отаси унинг ёнини оларди:

— Намунча болага ёпишиб олдинг? Қўй энди, бола-боладай бўлсин-да, керак пайтида ўрганар, туш ўғлим.

— Йўк! Бўлар бола бошидан, ҳозир ўрганмаса кейин ўрганмайди, тушма! Иккаламиздан қоладиган бирдан-бир тирнок шу иккиси, бизниям боғлаб бергани йўк... Эртами-индин чироғимизни ёқиб, ҳаққимизга дуо ўқийдиган одам керакми йўкми, ёки ўлдинг — ўчдинг деб ном-нишонсиз кетаверамизми? Охираттням ўйланг, чол! Билиб-билмай қилган хатоларимиз бор.

Ҳаммага гап топиб берадиган отаси бундай пайтларда ўйга толарди.

— Билганингни қил-а, мен болани қийналмасин девдим-да.

Сураларни тутилмай ўқиган кунлари онаси ўзида йўк хурсанд, ўтқизгани жой тополмай қоларди. Икки гапнинг бирида: «Менинг ҳассақашим, йўқловчим, шамчирок ёкадиганим, қуръон ўқийдиганим», дея кўзларида ёш билан бошини силарди.

— Мен ўлсам мазоримга бориб, опанг билан тиловат қилиб турасан, хўпми, ўғлим.

— Шотида ўтириб ўқийверсам-чи?

— Шотидаям ўқийсан, тупроқ бошигайм чиқиб туришинг керак-да.

— Шотида ўқисам эсимдан чикмайди-да,— дерди у мазордан кўрқишлигини яшириб.

Онасининг васиятлари қанчалик мустажоб бўлган — худонинг ўзи биледи. У ҳамиша банд эди, дунёнинг ишлари усиз

тўхтаб қоладигандек эди. Елғонмас, қаердандир келишаётганида йўллари жойиростонга тушиб, қабрини топтирган, муллага тиловат қилдирган, янтоқларини тозалатган. Янтоқларнинг томири нақд майитнинг баданидан ўсиб чиққандек узун эди, ҳеч қайсиси таги билан юлинмаган. Ўйласа онаси шундай бўларига ишорат қилган экан.

— Чол, биз Аскаралибекнинг орзу-хавасини кўрамизмикан, болаларининг кўлидан сув ичамизмикан ёки бунинг кўлидан иш келганда устимиздан янтоқ ўсиб чиқармикан?

— Яхши гапгаям, ёмон гапгаям фаришталар омин дейишади. Нафасингни иссиқ қил, кампир.

Тириклик — соя, ўлим — асл, неки мавжуд — у бекадр. Ҳаёт-лигида қадрига етолмаган онасининг бу ёруғ дунёдан топгани опаси билан у эди, умр бўйи шуларни деди, камига, мозорида-да тинч ётолмади, руҳи парвона каби, жонсарак...

Ўша куни кечгача кўнгли ғаш, ўзини кўйгани жой тополмай, Соли бўқокни олдириди. Уям кулфи дилини очолмади, кулишга кулди-ю, яйраёлмади, гаплари енгил-елпи, қилиқлари бачканага ўхшаб кўринди. Бошқа пайт бўлса қотиб-қотиб куларди. Чор-атрофни ўзи кузатиб, соқчиларни назоратдан ўтказиб, хуфяларни йўқлатди. Улар ҳам ҳеч қандай хавф-хатар кутқусидан гап очишмади. Ёғийларнинг ўрдаси ҳозирча бўшлигини, кишлоқларга яна айғоқчилар юборилганини айтдилар. Дарада ҳамма шодон, йигитлар арчадан ўтлар ёқишиб, кабобхўрлик қилишарди. Унинг эса дили хуфтон, сабабини билдирмайди, қирғийнинг боласи парвона, нима гапирмоқчилигини оғзи очилмай туриб илғайди. Шундаям ўйламабдики, бу нега елпатак, олдинлари бунчалик гирдикапалак эмасди-ю, деб. Йўқ, бари бир хом экан, гўл экан, гўл бўлмаса илонни кўйнида сақлайдими?! Шунга ишониб хотиржам кўрпага кирибди. Тун яримдан оққанда туш кўрибди. Тушида ҳам иссиқ кўрпада ётибди, онасининг овози эшитилди:

— Тур, болам, тур. Ҳадемай отанг бомдоддан қайтади. У келгунича юзингни юв, чойингни ич, йўлга туш, болам, отни эгарлаб йўлга туш.

Овоз аниқ-тиник, худди ёнида гапираётгандек, ҳатто нафаси қулоғига уриляпти, у онаси гапираётганига ишонмади, ўлган одам қанақасига гапиради деб ўйлади ва уйғонолмадиям, тушида туш кўраётганди. Туши уйқудек ширин эди, ажралгиси келмади, ётаверди. Онаси яна эланди:

— Хой, болам, жоним болам, умринг узок бўлгур, тур, шайтонга ҳай бер, ётаверма, йўлга туш, кўйларни ҳайда. Тентақсойнинг суви кутурган, оқизиб кетади, болам, бўғоз-қисирига қараб ўтирмайди, тур!

Тушида туш кўраётганини, онасининг овози тушида ҳам, ўнгида ҳам эшитилаётганини, ўрнидан турмасга бўлмаслигини, Тентақсойнинг суви ҳақиқатан кўплигини, ҳамма-ҳаммасини билиб туриб туролмади; ғафлат босибди.

Онасининг бу галги овози ҳазин, зўрға эшитилди:

— Уйқуни ширин билдинг, болам, бари қўйларни окизиб кетди, сув бирданига тошди, одамлар билмай қолди. Бўлар иш бўлди, тур энди тезроқ, ўзингниям окизиб кетмасин, болам...

Уйку бирам ширин эдики, устидаги кўрпани олиб ташлашгунча сезмаган. Аввалига кўрпа ўзи тушиб кетаётганмикан деб ўйлаб қўлини чўзди, кўрпа йўқ, ўрнидан турмоқчи бўлса, оёғи боғлиқ, дарҳол тўрт киши елкасидан босди, қўлларини боғлади, оғзини беркитиб, жун копча солишиб, аравада бу ерга олиб келишди.

Оғзини беркитишаётганида кирғийни кўрди, елкасидан босганларнинг бири ўша эди. Бўралаб сўкса сўккудай эди-ю, ўзини тийди, фақат айтдики: «Бари бир кирғийлигингга бординг-а!», деб.

Тақдир тақдирлигини қилса-ю, яна бир кўришса, мenden ялангоёқларни устун кўрдингми энағар, нима хусуматинг бўлса секин кулоғимга шипшитмайсанми, окибат шуми, шуларнинг етовидамисан? Қонинг бошқа-ю, қўшилолмайсан-у, шуларга ишониб мени сотдингми, деса. Жавобини эшитса. Армони конарди. Ҳеч ўзини ишонтиролмайдики, энг яқини, жонидан азиз кўргани ўз қўли билан тутиб берса... Юз керак одамга, виждон керак одамга, кўз-кўзга тушар демадиям, буйрукни бериб қўйиб, ўзингни четга олмайсанми, номард! Сотишга сотибсан, аралашмасанг туролмасидинг? Сенсиз ҳам тутиб олишарди, белдаги дамашки қиличгача қўймадинг. Қирғий бўлсанг ҳам одамсан, ўзингни кадрингниям бил-да, чайнаб оғзига солиб қўйсанг ҳисоб, бўлмаса ҳисобмасми, яхши кўринишнинг бошқа йўли қуриб кетибдими? Душман ҳам бунақа қилмайди, ичадиган сувимиз бир, от чопадиган майдонимиз бир, динимиз бир, мени хурматим йўқ эрса, шуларнинг хурмати йўқми? Паст-пастлигига, туя мастлигига бораркан-да, мени тутиб бериб тирик қолмоқчи бўлдингми, янглишгансан, сениям итдай отиб ташлашади, вангиллаганингиям биров эшитмайди. Эгасига вафо қилмаган ит, ўзгага вафо қилибдими?!

Ўлим огоҳмикан, мархумлар огоҳлантирармикан, онасининг тирикликдаги меҳрибонликлари каммиди, болага шунчалар безовталаниш шартмиди? Уч марта уйғотди-я, уч марта эланди-я, бундан ортиқ яна нима қилсин?

Эх, ожиз банда, на тирикнинг ва на ўликнинг кадрига етдинг. Шунча пайт панд еб бурнига сув киргани озлик қилувдимики, яна ўзини фитнага банди этди. Кўзини ёғ босиб, лаззат ботқоғига ботмаса, кўрпанинг тафтини тафт демаса, шамойилдан англарди, баридан кечарди. Турса туриб кетгудек эди, туролмади, турганда уни тутишолмасди, тўлани макон билиб, четанли мўрига тикилиб хоримасди...

Ёмғир ҳамон савалаяпти, туйнук-мўри яна ўпирилди, лойи қаерга тушганини кўришга эринди, кўзини очмади, кейин очолмади. Тўла ёришди, у ой деб ўйлади, ҳақиқатдан ой эди, ой қуёшдек порларди, кўзни камаштириб очгани қўймасди, юм-юмалок кулиб турарди, одамга ўхшарди, тузукрок разм солса,

онаси. Оппок рўмолда, кўйлаги ок, этаги ерга тегади, энглари узун, бармоқларини яширган, жойида туриб тебранади, сезилар-сезилмас сакрайди.

— Мени танияпсанми, болам?

— Танияпман, опа, танияпман. Кўряпман-у, лекин кўзим юмук, кўзимни очолмаяпман.

— Кўёвур, болам, тирикларнинг барини кўзи юмук. Хамма нарсени кўратуриб, ҳеч нарсени кўрмайди. Уларнинг нигоҳлари неъматларга андармон, нафсга кул. Мен билан бирга юрсанг кўзинг очилади, нафсдан, ғафлатдан кутиласан. Ахир биз ҳеч нарса емаймиз, болам.

— Бирга боролмайман, опа!

— Кўрқяпсанми? Юрагингда хадигинг йўк эди-ю, болам?

— ...

— Кўнглинг бўшабди, мен ўргатган сураларни қайтармаяпсан экан. Қирғийнинг болалари бари бир вафо қилмабди. Бири сени тутиб берибди, бири — Нисора сени айнитибди. Мен билан кетмасанг, Тентаксойнинг суви окизиб кетади. Ўглинг ҳам, Нисора ҳам бир қора кўчкорга ёпишиб оқиб кетяпти. Ҳадемай сен ҳам ортидан оқасан, бошқа илож йўқ. Тамбани сув урган...

Емғир тинибди, тонг отибди, четан ёришяпти-ю, хаво очилмади. Хўрозларнинг қичқириғи, кўйларнинг маъраши, бир итнинг ўқтин-ўқтин, оғир-оғир хуриши эшитилади. Тўла бирданига зимзиё бўлди-қолди: мўридаги четан устига кигиз ташланди, сумалак ёпгандек яхшилаб беркитилди, тўлага на бир садо киради, ва на бундан бир ун чиқади... Каминга (унинг бу ердалигига шубҳа туғилмасин учун), тўла устига сурув хайдаб юборишди.

ҲАРИФ

Қармоғига биринчи бор балиқ илинган болакайнинг қувончи қанчалар беҳад эса, Сорокин Владимир Николаевич ҳам айна тобда шу қадар терисига сиғмай шод эди. Унинг куни туғди: ихтиёрида гўё каттақон бир кафас-у, ичида катта бир шер. Тутиб олинган шернинг тақдирини ўзининг қўлида эканлигидан ҳам хурсанд, ҳам таҳликада. Яйраётганлигининг боиси шулки, бу иқлимда у тенги йигитларнинг ҳеч бири ҳали бунақанги «ўлжа»ни қўлига киритмагани. Устига-устак, у овчилик борасида тетапоя — яқингинада милтик тутиб ўрмон оралаган, биров тан олишга-да, улгурмаган. Таҳликадалиги — ўлжани нима қилиш, ундан қандай фойдаланиш лозимлигини билмайди. Нақд жавоҳир устида қулча бўлиб ётган илоннинг ўзгинаси. Ишқилиб, бирор қор-қол бўлмасидан нимадир қилиш керак, токи шер унга бўйсунсин. Аста-секин орқа-бошини силаб, қўлга ўргатмоқ сўнгра шундай ўйнатмоқ даркорки, «мана ман» деган овчи тугул, шернинг ўзи-да, хайратга тўлсин.

Унинг бундай хаёлларига қанот бағишлаб, тасаввурига

сомеълик қилган ширин дамларининг умри бекнинг қўлга олинганидан тортиб, сўроққа келтиргунларигача чўзилди, холос. Шу фурсат ичида не-не режалар, не-не ўйлар келмади унинг бошгинасига. Ахир умрида кўрмаган, хамиша кўрмоққа интиқ бўлган Асқар кўрбошидай одамни қўлга олиш ҳазилми? Отнинг ўлими — итнинг байрами деганларидай, бахтига командир Богомоллов яраланиб, ҳарбий шифохонага ётқизилди-ю, бекни асир олиш учун тузилган йўриққа ўзи бошчилик қилди. Агар Богомоллов бу ишни амалга оширганида борми, «мен ана шундай қилдим, мен мана бундай қилдим» деб, яна унинг кўзини очирмасди. Шубҳасиз, у шифохонадан соғайиб чикса, «шарқшунос»нинг (Богомоллов уни ўзича камситиб шундай дейди) кўрсатган кароматидан куяди, ўзи иштирок этмаганидан афсусланади. Қанийди, унинг ҳарбий соҳадаги бу муваффақиятини ўз юртидагилар эшитса. Ҳаммасидан ҳам овга чиққанларида отилган қуёнинг жон таслим этаётганини кўриб, юм-юм йиғлаган набирасини кўнгли бўшлиқда айблаган бобоси унинг бу ишларидан хабар топса, ёинки, хотини Людмила Николаевнага етиб борса, фақат халқ оғзаки ижоди материаллари йиғадиган эр эмас, балки моҳир ҳарбий киши сифатида ҳам таҳсинлар ўқирди. Перронда бўйнига осилиб чакана йиғламади: «Ўзингни эҳтиёт қил, Володя. У ёввойилар ёмон бўлишади. Кўнгил бўшлиқ қилма, хамиша хушёр юр. Вақт топсанг фольклор йиғ». Халқ оғзаки ижоди материалларини иккита дафтарга тўлдириб жўнатди, ўзи соғ-саломат, хотинининг истақлари вожиб. Энди мана бу кутилмаган воқеани ёзиб юборса борми...

Қоронғида чопонга ўралган ҳолда ётганлигини ҳисобламаса, бекка тузукроқ разм соломлаган. Назарида, унинг афт-ангори киши боқса тушида босинқираб чиқадиган — бадбашара, овози қандайдир ҳайвоннинг овозига ўхшайдиган, эшитган қулоқ иккинчи марта тинглашдан кўра карликни афзал кўрадиган даражада ёқимсиздай, кўйингки, у одам эмас, гўрди бир бало. Ҳатто юзма-юз бўлишгани заҳоти нафрат билан қисқ кўзларига тикилиб, «аҳволинг шу экан-у, нима қилардинг чираниб» дейишгача тараддулданди. Кўрбошининг тўккан қонлари беҳисоб, қилмиш-қидирмишларини айтиб тугатадиган тил йўқ, «довруғи» шу тўхтама маҳкум эди. Биргина, қуролсиз экан, тириклайин тутиб оламиз, дейишиб ўраб олган эллиқлар чамаси аскарни қизил-қонга бўяганининг ўзи тепа сочи тикка қилгудек. Шўрликларнинг соддалиги бошига етган. Бек кўз илғамас тезлик билан белбоғи остидан боғлаб олган дамашқи қиличини ечиб, сермайверган, бошлар сапчадай учган, отлар чавандозсиз қочган. Бекни олиб келишгани отланган йигитларга унинг таъкидлагани ҳам шу бўлди: «Олдин белбоғининг остидаги қиличини ечиб олинглар. Унинг ҳар найранглари бор, ақл бовар қилмайди».

Буларнинг бари бекка қарши туғилган ғазабининг, уни тўлага қамаб олиб туйилган туйғуларнинг ифодаси. У мазкур тотли-тотли кечинмаларни, хулосаларни боқийга йўйиб, ўзини бахтиёр

У ана шундай одамни ўзларининг сафида эмас, душман томонда эканлигидан ич-ичидан зил кетди. На ҳарбий ва на дунёвий илмлардан беҳабар, тузукрок курол-ярокка эга бўлмай туриб ўзларини шунчалар ҳимоя қиляптими, демак булар катта куч. «Булар билан китиқ патига тегмай, хушёррок муомала қилмоқ керак, токим бош кўтармасин. Уюшса, бош кўтарса ёмон. Ҳеч қачон ўзини топмасин, танимасин. Илмга зинҳор яқинлатиб бўлмайди. Қанча оми сақланса шунча хотиржам юрилади. Уйғонганларини бир-бирига гиж-гижлаш керак. Уйғонмаганларини танлаб фойдаланиш лозим». Агар лаёқатлиларидан юз нафарини ўзлари томонга оғдириб тарбияласами, Урта Осиё тугул, бутун Ер юзиде социализм қуриш имкони туғиларди.

У бор-йўғи уч ойлик тайёргарликдан ўтган, холос. Ўзига қолса ҳарбий ишларга яқин йўламасди, не қилсинки, дорилфунуннинг шарқ бўлимини битираётганларнинг ихтиёри ўзида бўлмасди, қолаверса, ҳукуматчилик, Богомолов ҳам комиссар бўлиб келганидан тинчлик бермади. Ҳар гапида калака қилгани қилган. Гоҳо аскарлар олдида обрўсини тўқади:

— Шарқшуноснинг сиёсий ўринбосар бўлишини энди кўришим. Сени тутиб олишдими, ўзинг келдингми?

— Юборишди.

— Мен ҳам шундай ўйловдим. Умуман олганда, сенга ўхшаш зиёлиларнинг кераги йўқ. Қиладиган ишларинг одамларни йўлдан уриш, издан чиқариш. Давлатга зарар келтирсанглар келтирасанлар-у, нафинглар тегмайди. Нима учунлигини биласанми?

— Йўқ.

— Давлатга учта нарса керак. Подшо, хазина, аскар. Кўрдинг, зиёли тилга олинганми, шарқшунос-чи, йўқ! Буним ким айтган! Темур! Билиб қўй, шарқшунос!

Тўқимтабиат Богомолов жароҳатлангани унинг омади. Бўлмасам бек билан сўрок-саволлар қаерда эди, умуман, бекка яқин йўлатмасди. Буйруқ бажарилса ҳисоб, ақлни ишлатишмайди. Ҳарбийлар учун одамнинг писта пўчоғича кадр-қиммати йўқ экан. Богомолов шу ерда бўлганида бек билан адибади айтишиб ўтирмасдан отиб ташлармиди, яна ким билади...

«Биз ҳам ҳарбийларга ўхшаймиз»,— дер эди профессор Иса Рафаэлич,— фарқимиз: улар командирларни буйруғини бажарса, биз ақл ва кўнгил ҳукмига бўйсунамиз. Ўқувчи ҳар бир китобни ўқишдан аввал ўзини жангга ҳозирлаган аскардай тутмоғи шарт. Акс ҳолда муаллиф ташлаган фикрларни забт этолмайди. Бу ҳаммомга кириб нопок чиққандай гап. Имло масаласига келсак, сизлар ўрганадиган араб имлоси ўзига хос. Бошқа алифбода битилган сўзларни ўқиб уқасизлар, бу алифбодаги сўзларни эса аввал уқиб, кейин ўқийсизлар ва яна маъни топасизлар. Бунинг учун илм ва билим керак. Алифбо одам танламайди, одам алифбо танлайди. Ҳар бир элат ўз феъл-атвори ва дунёқароши мос тушадиган имлода ёзади, ўқийди. Вақтинча мажбурлаш мумкин, барибир кейинчалик ўзиникига

қайтади, агар у йўқотилмаса. Араб имлосини қабул қилган халқларнинг характери ҳам шу ҳарфларнинг табиатига ўхшаш. Улар билан мулоқотда бўлганларингда олдин обдон ўйлаб, кейин сўйлайсизлар...».

Асқаралибек ҳам имлога ўхшайди, гап уни англашда, қандай маъно беришда қолди. Ҳозир энг яхшиси, бекнинг ҳибсдалигини ўрдадагилардан бошқа ҳеч ким билмайди, билмагани ҳам маъқул. «Эвини қилса...» — миясига келган фикрдан ўзи чўчиб кетди. Дорилфунунда Қозондан борган бир йигитга ёрдам бергани учун ҳайдалиб кетишига оз қолган. Қайнотаси аралашиб, зўрға олиб қолган. Людмила буни ҳозиргача таъна қилиб айтиб юради. Йўк, йўк, зинҳор бундай қилмайди, бир марта оғзи куйгани етар. Унда, қўйиб юбормаганда нима қилади? Бир нарсага кўндириш маҳол! Оғзини очиб ўтираверадими? Зўрлик ёки алдов керак, бундан бошқа илож йўк. Богомолов севиб ишлатадиган мақол ёдига келди: «Ҳар ернинг тулкиси ўз тозиси билан овланади».

ҚИРҒИЙ ҚИЗНИНГ ҚИЛИГИ

Бекнинг кун бўйи қиладиган юмуши тўланинг устидан ўтаётган қўйларнинг туёқлари дуқури ва ҳар замонда у ёқдан бу ёққа юраётган навбатчи йигитнинг оёқ шарпасини тинглаб ўтириш. Унга қўйган йигитни алмаштиради чамаси, қадам товуши ўзгаришсиз, ўша-ўша. Бўй дегандан худо аямаган, аммо юзи юз дегудаймас, кўзи йилтираб зўрға кўринади, мўйловчасиям борми-ей. Бекни сўроққа олиб чиқишганида ўзини четга олди, узоқлашганларида эса мўри ёнига яқинлашиб қўриқлай бошлади. Қайтиб келса ҳам жойидан қимирламаган, гўё бекнинг ўзидан кўра ётадиган жойи азизроқ.

Қирғийнинг боласи ҳам дастлаб келганида қоровул йигит сингари узун, хипча, кўзлари ўйнаб турарди. Кейинчалик йўғайиб, жир битди, одамга елкаси оша назар ташлайдиган одат чиқарди. Уни навқарликка олишда бекнинг олдига Асқаралибек ўзи бошлаб кирган, кафиллигини олган.

Нисорага янги уйланган кезлари. Қайнотасиникидан уч-тўрт йигит билан қайтаётса, тутзордан йўлини кесиб чиққан, отнинг жиловига ёпишиб йиғлаган-сиқтаган:

— Асқарали ака, сиз раҳм қилмасангиз, бошқаси қарашмайди. Отамиз бирон бир ҳунар ўргатмаган экан. Қаёққа бош уришга ҳайронман. Қирғийнинг боласига биров ишонмайди; кўпи калтадумларга қўшилиб кетди. Пешонам шўр бўлмаса, қирғийда туғиламанми?! Акамни яқинда чиқардик, олтита укам билан касалванд энамнинг қўлидамиз. Минг қилсаям қирғийга поччасиз. Бошимизни силайдиган одамимиз йўк. Сиз акалик қилинг. Ҳарҳолда мусулмонмиз.

Қап-қатта йигитнинг «бошимизни силайдиган одамимиз йўк», «энамизнинг қўлидамиз» деб йиғлаши олдиниға ўтиришмади.

Бир кўнгли бош-кўзи демай камчи билан бошлаб тушир, камига узангидан оёкни чиқариб, нягига қарата теп, дейди. Яна бир кўнгли қамишдай тебраниб турган шу жуссани тепиб, нима авзум топдинг, тепгани одам қуриб кетганми дейди. Биринчисидан қайтмади, тикилди, мўлжаллаётганда ёнидаги шериги чилишни бузди.

— Аскарали, ке, шуни кўшиб олсак асакамиз кетадими. Отпотни тагини тозалаб юрар.

Қараса жўраси тиржайиб турибди, бола ёлворяпти. Бошқалар ҳам болага ачинишди. Меҳмондорчилик қуюқ бўлганди, кайноғаси ийиб кетиб кўзада мусаллас киритган. Мусалласнинг кайфиданми, дўстларининг ўтинчиданми ёки боланинг кўз ёшидан эридими, хотамтойлиги тутиб бошлаб келаверган.

Жойинг жаннатда бўлгур Умаралибек зийрак эди, пайқади. Қирғийнинг ташқарилатгач, ўзини олиб қолди:

— Бу сафардан сўнг бошлаб келадиган йигитингни менга бир кўрсатиб олгин, ўғлим. Ҳали ёшсан, одам танимайсан. Бари кўзингга яхши кўринади; гапига ишонасан. Сенинг лабзинг қайтмасин деб, хўп дедим. Болани кўзи ўйнаяпти, ичида чигили бор.

— Етим ўсган экан, шунгадир.

— Майли, етим ўсганми, бошқами, ишқилиб... Ҳар ҳолда ортидан одам кўй!

Одам кўйдириб билолмади, исини чиқармади. Оёқ-қўли енгил, елди-югурди, чоп деса чопди, от деса отди, қирғийнинг бодрокларини кўйиб беришгандаям қўли қалтирамади (қизилларга ўтганларни ўша қишлоқнинг йигити отарди).

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, удайчилардан тортиб навкарларгача меҳрини қозонди. Аскаралибекнинг енгидан кириб ёқасидан чикди. Икккаласининг апок-чапоқлигидан Умаралибек хабардор экан, бир оқшом ўтовига чақиртирди:

— Удайчи дегани ўзини тутиши керак. Навкарларга кўп яқинлашаверма. Гаплашадиган одам топилмаяптими?

— Бор.

— Бор бўлса тенг тенги билан, тезак қопи билан. Фақир одамларга ёрдам қўлини чўзмок фарз, ўзингни зинҳор-базинҳор тенг кўрма. Негаки, бирдамас, бирда билмасдан панд бериб кўйиши мумкин. Сен шунда унинг дилини ранжитасан. Фақирнинг дилини оғритиш энг оғир гуноҳ. Шунинг учун кўмагингни узокрокдан туриб қил, токим ўзи билмасин. Танангга ўйла, тирикчиликни деб яшаётган бола қанақасига сенинг қаторингда юриши керак. Сен чўбирингни бировга тутқазидан бош тортиб навкарликка рози бўлгансан. Бошлаб келган бу занғаринг тирикчилик деб кирди ва шу йўлда энасини кўшиб беришдан ҳам тоймайди. Яхшиси мен ўзим уни олдин бир синаб кўрай, кейин айтаман.

Умаралибекка қирғийнинг боласини синаб кўриш насиб этмаган экан, баҳосини беролмади, дайди ўққа учди...

Кигиз ивиб чакка ўта бошлади, демак ташқарида яна ёмғир

ёғяпти. Бек каби осмон ҳам дардга тўлгандай, у йиғлайди-ю, бу йиғлолмайди. Икки дард, икки дардкаш бир-бирини кўролмайди, ғамини аритолмайди. Ёмғир қорга айланса, борликни чойшабдек қопласа, шунда излар кўмилади, ҳаммаёкнинг шилтасини чиқариб ивитган ёмғир ҳам, осмоннинг йиғлагани ҳам, бекнинг чеккан нолалари ҳам унитилади. Ёмғир қорга айланади, оппоқ, иккаласининг бир келгани дуруст эди, оппоқ қорда оппоққина қилиб қўйишади. Умарали бекни такфинлаганда ҳам тизза бўйи қор, ёмғирдан кейинги қор эди. Қанийди унинг йўлини бериб, осонидан насиб этса. Бегона эмас, отасидай гап, Асқаралибекни бек қилган, юртга танитган, мазоринг нурга тўлгур Умаралибек эди-ку. Наҳотки, шу сўнгги йўлини қизғонса, ёнига чақирмаса, ҳа, чақирмайди, раво кўрмайди. Насиҳатларини олмади, ўзини жуда тез бек санаб қўйди, гўё Умаралибекнинг ўлимини кутгандай, уни ҳам ўзи уюштиргандай...

Ёмғир қорга айланмайди, яна билиб бўлмайди, ўзининг мулки, хоҳласа ёғади, хоҳламаса илтижо қилиб ҳам ёғдиролмайсан, ҳали эрта, ой ораси бўлганидан ёғаяпти, холос, унда қишнинг боши эди. Қўшбулоқнинг қўрғонида қарвонни кутиб ётишганди, йигитлар милтиқларини тозаллашиб мойлашаётганди. Ҳаммаёк сув куйгандай жим, тик этса эшитилгудек. Сукунат ҳам катта шовқиннинг дояси экан. Қўққисдан гумбурлаган ўқ овози эшитилди-ю, бакирик-чакирик, тўполон қўрғонни тутиб кетди. Унинг юраги сезган экан, ҳужрадан тўғри айвон томонга югуриб чиқса, Умаралибек остонада кўкрагини ушлаб, букчайиб турибди, ёнида уч-тўрт йигит уймаллашияпти. Шошиб қўлтиғидан олди-да, уйга олиб кирди. Эғнидаги яктагини йиртиб, белбоғида жароҳатини боғлади, табибга одам юборди, гап нимадалигини суриштирди. Ҳали нима эканлигини англамаёқ ранги қув ўчган йигит остона ҳатлади, ҳатладию тиз чўқди, кўзи тўла ёш.

— Бек, айб менда, ичида ўқи борлигини билмабман, энди қўлимга олувдим, тепкини боссам чиқиб кетди. Атайлаб қилмадим, худо ҳайрингизни берсин, бек, ишонинг. Иккита болам бор. Ёлғон сўзласам шувлар насиб қилмасин.

Умаралибек наварқининг гапини охиригача эшитмади, қўли билан хонани бўшатишларини ишорат қилди. Йигитлар айбдорнинг қўлини қайириб ташқарига олиб чиқишди.

Уйда Асқарали иккиси: бек тим қора пўстинда узала тушиб ётибди, енглари ечилган, пўстин қон, кўкрагига солинган қўллари қон, ихрайди — қон — оппоқ соқолининг учларигача илашган, юзлари ажиб бир нурга чулганган, қараган сайин қарагинг келади, бир чиройга тўлган, бир чиройга тўлган, боқиб тўймайсан. Нега билгари бекка тузукрок разм солмаганига ичидан ачинди. Кейин билсаки, одам ўлимидан олдин шундай чиройга тўларкан. Нафас олаётгани деярли билинмас, кўзлари юмик, гавдаси қимир этмасди. У тамом, дарди ичида кетди деб ўйлаганди. Янглишибди олдинига қўли, сўнгра боши қимирлади, васиятлари бор экан, кўзини очди, қийнала-қийнала ўзини айтмоққа чоғлади, ютинди, бошини кўтармоқчи бўлди. Асқарали

унинг оркасига ёстик тиради. Умаралибек анча маҳал жим ётгач, гап бошлади:

— Ўғлим йўк эди мени. Сен ўғлимдайсан. Йигитларга ўзинг бош бўл. Ислому байроғини кўлдан берма. Элнинг кўзига ёмон кўринма, косанг оқармайди. Имонингни сакла. Уларда имон йўк, имоннинг лаззатини билишмайди, агар шуни билиб қолишганида, еримизни эмас, имонимизни тортиб олишмоқчи бўлишарди. Уларда инсоф бор, холос. Имонли одамни инсофга чақириш мумкин, лекин имонсизни имонга чақириб бўлмайди, болам. Йигитларнингдан имон кўтарилмаса бас, ғанимларнинг устидан ғолиб келишинг муҳаккак.

Унинг кўкрагидаги латта ивиб, кон пастга сиза бошлади. Аскарали дурра олиб, конни артмоқчи эди, бек кўлини тортиб олди.

— Кўлингизнинг конини артиб кўяй, бек.

— Кўявер, болам, буям шаҳидликнинг белгиси. Ҳаммамизнинг кўлимиз кон. Алам қиладигани ўзимизнинг конимиздан кон. Ёғийлардан кутулиб ўлганимда армоним йўк эди. Сен ёшли қиласанми деб кўрқаман. Учта нарсадан ўзингни сакла: биринчиси — кирғийдан. Уларнинг ота-добоси енгил иш қилиб келган, кийинчиликка чидамайди, дўст бўлиб панд беради. Овқатингни еб идишингни тепиб кетиш пайида. Иккинчиси нафсдан, учинчиси элнинг назаридан. Юртнинг тушови сенинг кўлингга қоляпти, хушёр бўл. Кеккайма, иложини топиб Шомирзабек эҳсан бирлаш, бирлашсанг камлик кўрмайсан, илми кучли. Фақат ислому денглар. Туркистон десанглар тарикдай сочилиб кетасизлар, низо кўп чиқади, душманга бу кўл келади. Бор гапим шу. Гулдиросга одам юбориб кампирини олди. Мени Кўктўнали отага чиқаринглар. Ота уруғим ўша ердан. Суягимни ётга тутқазма. Қодирқулхожи кўйсин. Ўғли нобон чиксаям, ўзи яхши одам. Энди мени ётқиз.

Аскарали орқадаги болишларни олиб ташлаб, бекни аста ётқизди. Бек олдиниға овоз чиқариб сўнг пичирлаб суралар ўқиди. Бора-бора лаби кимирламай қолди. Аскарали калима келтирди, бекдан ғар-ғар келди, кейин жон таслим этди.

Умаралибекнинг йигит бўлганидан буён кўргани ўлим, ўлим. Лекин бу ўлим унинг ғазабини кўзғатди, юрагида ўч олиш туйғусини алангалатди. Жасад забт этилган юртдек кимир этмайди, садо бермайди, бош кўтармайди. Умаралибекнинг ниятлари кутлуғ, режалари улуг эди. «Пешонаси шўр, орзулари гўр кетган отам, сизнинг кўлингиз ўзингизнинг қонингизга беланди, менинг кўлларим душманнинг қонига беланади. Милтигидан ўк чиққан йигит атай қилганми, тасодифми барибир омон қолмайди, жонга-жон, қонга-қон!» Пешинга бориб Қўшбулок аҳлини кўрғоннинг майдонига тўплатди. Имомни чақириб қотил қандай жазога мустаҳик» эканлиги сўралди.

— Ўз бегиға ўк узган навкарға қандай жазо кўрилади?

Имом тасбеҳини ўгира-ўгира тамоқ кириб, қироат билан шариятдан сўзламоққа чоғланганида, Аскарали олдини олиб ўзи гап бошлади.

— Шубҳасиз чопиб ташланса керак.

Имом кўз кирида ён-атрофни зимдан қараб, суҳбатга ҳеч кимса гувоҳ бўлмаётганига ишонч ҳосил қилгач, жиддий тортди.

— Худди шундай, бек!

Умаралибекнинг танаси совимасдан туриб ўзини бек аталишидан олдинига жиндай хижолат тортди, сўнгра имомнинг «бек» деган сўзи қулоғида яна бир жаранглагандай бўлдию ичида ҳам масрурлик, ҳам кўникмоқликдан бошқа чора йўқлигини сизди.

— Унда жамоат олдида ҳукми ўзингиз ўқийсиз!

Имомнинг юзидан қон қочди, тасбеҳидан доналар тинди, бармоқлари кузги изғиринда қолган баргсиз новдалардай титради.

— Ўзинглардан биронтаси аён қилгани дурустмиди, навкар сизларники.

— Навкар бизга қарашли эрса-да, таги Қўшбулоқдан, унибўсган жойи, болалигидан биласиз. Шу юртни тузини тотиб, фуқаросига одил бир ҳукм ўқиёлмасангиз, айб саналмайми?

— Бек, енгилроқ жазо кўрсак марҳумнинг руҳи шодланмасмикан?.. Раҳматли Умаралибекнинг ўзи ҳам қон тўкилишини кўп хоҳламагувчи эди.

— Жазо ўликларга эмас, тирикларга керак. Қўшбулоқ аҳли, жамики навкарлар кўриб хулоса чиқаришсин, калтафаҳмлигини ташлашсин, милтиқнинг қувурини тўғри келган томонга қараб тозалашмасин. Бегига садоқатлироқ бўлишсин. Шоядки умрларига умр кўшилса...

Бекликнинг дами, бекликнинг шашти, бекликнинг ўзига ҳос донолиги ва бекликнинг салобати бор экан. Озгина муддат ичида шунчалик маддоҳлик, шунча виқор, шунча кескинлик қайдан пайдо бўлди, осмондан ёғилдими, ердан илашдими, бекнинг қотилига бўлган нафратдан туғилдими ва ёки Умаралибек жасаидан чиқиб, тўғри унинг бағрига жойлашдими? Не синоатки, тирик жонни оғзига қаратадиган, баъзида ҳеч иккиланмасдан Умаралибекка-да, насихат қиладиган имомнинг алифдай қадди дол тусини олди. Қозондай саллани кўтаришдан чарчамаган бош, бир оғиз гапга бурнини ерга теккизгудек эгилиб таъзим қилишдан бошқа нарсага ярамади.

— Беклар олло-таоллонинг ердаги вакиллариدير. Нимани десангиз мустажоб бўлғай, бек.

— Борақалло, фармонни ўқинг!

Имом иложсиз эди, ўзининг қил устидалигини-да, англади. Бир ёғи бек — тиғ, бир ёғи — эл. Жон ширин, у гапга чечан экан, фармонни келтириб ўқиди. Аммо ижроси хунук чикди. Ижрочиям қўшбулоқлик эди-ю, қотилда қасди борми ёки қиличи ўтмасмиди хомталаш қилиб юборди. Биринчи сермаганда қок елгага тушди, қўл шалвиради, қилич теккан жойдан қон ўрнига оппоқ кўликка ўхшаш ёғ кўпириб чикди. Одамлар фарёд кўтарди. Йигит шошганидан қилични чиқариб, бошига тикка солди. Буниси унисидан-да, аянчли тус олди. Бош қилични қисиб қолди, жасад йиқилди. Йигит жасадни босиб қилични ажратиш билан овора.

Машъум вокеадан йигилганлар тиркираб кочди. Асқаралининг дилидагини тушунгандай, дарҳол қирғийнинг боласи югуриб бориб кўшбулоқликни нари сурди-да, уч-тўрт ўк узиб, ўзини ҳар ёкка ураётган жуссани тинчитди.

Гарчи ўшанда озми-кўпми қилган ишидан пушмон еса-да, бора-бора дийдаси қотди, бундай жазолар бермоқ шарт экан. Умаралибек йигитларни анча бўш қўйиб, эркалатиб юборгандек эди. Аста ҳаммасини қўлга олди, гуноҳ қилганини аямади, каттиқўллик йигитларга-да, юкди. Қаерга бора ўша кишлокнинг катталари қуллуқ қилиб кутиб олишарди. Еғийлар-ку, номини эшитса чўчиб туришарди, ҳатто ҳамкишлоқлариям юзма-юз келса гапидан адашарди. Ошиғи олчи, қаерга қўл узатса етгудек эди.

Мана энди зах, коронғи ертўлада, боридан айрилиб ўзи ёлғиз ўтириб англаяптики, одамзотни на қилич, на яхши гап билан йўлга солиб бўларкан.

У ўзини кечаси сўроққа олиб чиқаётганларидан, кун бўйи тўлада ёмбидай сақлашаётганларидан мамнун. Чунки у одам боласини кўришга тоқати қолмаган, ташқарига умид боғлайдиган ҳеч қандай илинж йўқ, суяги шу ерда, ном-нишонсиз чириб кетишига минг маротаба рози. Қачон ўйга толса, лоп этиб опаси, отаси ва эндигина йўлга кирган ўғли кўз ўнгига келади, кўпроқ Нисора. Ҳозирги хотинини жуда кам эслайди. Исмойил кўрбошининг синглиси демаса, мевасиз дарахтдай сўппайган қуруқ гавдаси бор, холос.

Биринчиси биринчиси, кўнгли узолмайди. Бўлмасам ўтказган жабрларини сўйласа илон пўстидан, мусулмон имонидан кечадди. Лекин не кўргизликки, кўнглининг бир чети у билан банди.

Нисорани толгани мисоли шириндан-ширин туш. Баҳор, боғларнинг бошида гулдан чойшаби, адирлар сабзаранг гилам ёпинган. Чиртаксойнинг ўқирган пайти, ҳар замонда кишлокларга ваҳима солиб, гумбурлаб жарлар қулайди, шамол кўтарилган, тахтадан солинган осма кўприк ўргимчакнинг ипидай тебраниб, зўрга турибди, камига унга бир мужда омонат илашган. Яйилманинг бўтана суви отнинг сағрига уради. Унда нимадир лопиллаб оқар, одамга ўшар, на овоз чиқарар ва на кимирилган жон бор эди унда. Тўхташ — ҳалокат, оқимга қараб юраверишди. Сойнинг ярмида окизма уларни қувиб етди. Оққан паранжи чачвону унга чандилган шойи рўмол экан. Чачвонки, осмонранг, попуқлари отнинг ёлидек, хошияларига гуллар, гуллар янглиғ байтлар битилган, паранжига қўшилган банди-зар, икки кўксига туморлар тикилган, туморларнинг буржларида осилган садафлар, мунчоклар, нозиклар сирғадек селкиллайди. Сикиб ташласаям бўйи таркамади, қалампирмунчокни ҳиди димокни ёради. Кўприк устидаги мужда эса қирғоққа ўтиб, қирғийнинг сўқмоғига эниб боради. Мужда қиз бола эди: сочлари жамалак, қўйлагини ёпади, кўзларида тиркираган ёш гуляпроққа инган шабнамнинг ўзи. Мўъжазгина жуссаси шернинг қомига тушган оҳудек дағ-дағ қалтирайди. Отликлар-

ни кўриб юз ўгирди, бошига нозикли дастрўмолини ташлаб, кимтинди.

— Қаердан келяпсан, қизгина?

— Кўктўнли отага назр олиб ўтгандик, энамнинг тоби қочиб, отинникида қолди. Ўзим қайтаётгандим. Паранжи-чачвонимни шамол учуриб кетди. Қишлоққа қандай қилиб боришга хайронман.

— Отинг нима?

— Отим Нисора, уста Қаримбердининг қизиман.

— Ма, паранжингни.

Нисора олдинига ишонмади, кўзи тушгач, юзларига нур югурди, худди куёшдек порлади, тафти оташ, тиғига бардошинг етмайди. Паранжи чачвонга узанган қўллар сутга чайгандек, қошга қулоч ёзган нам киприқлар остидан бокқан кўзларга таъриф урпоқ ҳам эмас, энтикди, юраги ҳапқирди, қўлидан паранжи чачвоннинг кетганини-да, билмади. Қиз паранжига ўралиб кетди, паранжига ўралиб ором кетди, сувликка бўйсунмай ўридан отлар эргашиб кетди. Чиртаксой — мисоли ёй, сўкмоқ қишлоққа — отилган ўк, ўк шунчалар калтами, ўлжа шунчалар яқинми, висол шунчалар қисқами?! Уйига кузатиб боролмади, одамлардан истиҳола қилди. Муюлишга борганда киз қайрилди, паранжи четидан бир назора айлади, нақд жонни садака қилгудек. Лаблари гул япроқдек учди, ундан сўзлар эмас, наволар учди.

— ... Сизни доим дуо қилиб тураман.

Шунда «бек» деганмиди, «бегим» деганмиди, иккисини ҳам айтмаганмиди, ўзига яқин олганидан шундай эшитилганмиди — қоронғи.

Паранжи-чачвон қўлга осон кирганди-я, эгасига етишиш қийин кўчди. Опаси тиш-тирноғи билан қарши, лекин отаси у томон.

— «Қирғийларнинг тили бир бўлгани билан дили бошқа, бу юртга қайишолмайди, тугуриғи йўқ, ёлғонни кўп ишлатади», деб айтарди отам раҳматли. Отам етти ёшида аҳли Туманбоғни оғзига қаратган. Хали сен ўшалардан ҳам чечанмисан?! Билиб гапиргандир, ахир, ҳазилакам китоб кўрмаган. Йўлини биров кесиб ўтолмасди. У кишининг дуосисиз қишлоқда товук сўйилмаган. Дастурхон ҳафталаб йиғиштирилмасди. Келди-кетдининг кети узилмасди. Қадамнингни ўйлаб бос, бола. Наслимизни пастга урма. Кўктўнли отанинг авлодиданмиз деб Жўра Қўлдошининг кўксига ургани бекор. Улар қизидан таркаган. Аслида Кўктўнли отанинг авлоди бизмиз. Айбимиз мактанишни хуш кўрмаганимизда, отам раҳматли ҳам камсуқум эдилар.

— Кампир, гапларинг тўғри. Отам ҳақиқатан улуғ одам эдилар. У кишига қирғийнинг ўтмишию Кўктўнли отанинг тарихигача ойдек аён эди. Билъакс, келин бўлмишнинг таги Кўктўнли отадан. Отаси уста Қаримберди, Абдурахмон буванинг кенжаси. Акалари билан чиқишолмай қирғийга ичкуёв бўлган. Қирғийлик бўлганида мен ҳам розичилик бермасдим.

— Чол, сиз эшитмагансиз, Абдурахмон буванинг кичигиниям улар шунақа қилиб йўлдан урган. Синглисини кўрсатиб опасини берган. «Қирғийни қизи қиё бокса қирқта йигитни кулатади» деган эскилар. Булар мўлтонларга яқин. Кўриб-билиб туриб, тилаб олган боламизни ўзимиз ўтга ташлаймизми?

— Нега ўтга ташлаймиз? Асқарали сенга азизу, менга азизмасми? Отаси тузук одамларнинг болалари. Яхшиси икки оёғингни бир этикка тикмай, тайёргарлигингни кўр.

Отаси иккиси куч келди, тўйни қилишадиган бўлишди. «Эшик супурди»лар ўтди. «Тугунлар» узатилди, «Ун-гуручлар» берилди. «Солим»лар солинди, «солим»дан отасининг дили андек лат еди, оғринганини сездириб қўйди.

— Йигирмата мол жўнатдим. Биттаси орик экан деб, уста Қаримбердининг ўзи ҳайдаб келаётганмиш. Одамлар йўлда кўриб, борманг, уста, ҳамкасбсизлар, уят бўлади, дейишибди. Қулоқ солмаганига чидаёлмай Малик қассоб бокқан новвосини туткизиб юборибди. Мен уни эркак деб куда тутунгандим, орияти йўқ экан. Ҳеч бўлмаса ўғилларидан жўнатмайдими, ўзи ҳайдаб келадини? Жилови хотинининг қўлида экан. Вазирга қарам пошшолик уйдан қиз олиб бўлмас эди. Бола отага ўхшамас экан-да, раҳматли Абдурахмон бува қандай одам эди-я. Тўйни тўхтатардим, Асқаралига ваъда берганман. Пешонасига берсин.

Бошланиши ёмон бошланса-да, тўй ширин ўтди. У Нисорага, Нисора унга ошуфта боғланган, латиф қўллари бўйнига занжир, бармоқлари тойнинг тилидек майин, майда ўрилган қирқ кокили ёстиққа зийнат, илқ нафасидан, никоҳ сувига чайилган гулрух-соридан ҳамиша сархуш. Ойлар ботди, тонглар отди, ҳаш-паш дегунча чилласи чикди. Бир куни муҳорибадан чарчаб келса, опаси жавраяпти:

— Она қизим, шошманг. Отангиз бетоб бўлса тузалиб қолар. Оғзига сув томизмаётгандир ҳар ҳолда. Эрингиз келсин, икковинглар биргалашиб боринглар, дедим. Ўламан саттор унамади, бораман деб туриб олди. Мениям бирга боринг дейди. Зарур келибдими, дедим. Эш-қўш деб, қўшнингиз қизини етаклаб чиқиб. Охири борсангизлар бораверинглар, локигин манзур иш қилмаяпсиз, болам, эшитган қулоққа яхшимас, дедим. Парвойи палак, буям эридан қўркмаганлиги-да, мени сарик чақага олмади. Бошида шундай бўларига ақлим етувди, таги пастда, икки қирғий бир шайтон-да!

Унинг ҳам фиғони кўкка ўрлади, дулдулни қайта эгарлади, қозикдан қамчинни олаётганда, опаси ялангоёк кўндаланг чикди:

— Борма, болам, ўзи кетган ўзи келади. Сенинг куёвлик номинг бор. Зўрға юрган экан-да, эргашиб келибди демасин.

Деса деяверсин эди, гапирган улар, бунга нима қайғулик, нега опасининг гапига кирди, бормади? Қирғий қочиб кетганми-ди? Борганида дамини ичига ютиб, уйдан чиқармасмиди, қишлоқдан узоқлашгунча ҳурматини қилиб отга мингаштирмасмиди, овози эшитилмайдиган овлоқда қамчинни ишга солиб

туғилганига пушаймон егизмасмиди?! Бу ўй бошқа ораламади, кўнгли бўш экан, меҳри кўпгандан-кўпди. Урса юрагининг чигили ёзиларди, шунда уни кайириб оларди, гумон шунда туғилмасди, гумоннинг қурбони бўлмасди...

Шундан сўнг Нисоранинг қадами қирғийдан тийилмади, отаси кундан-кун оғирлашаверди, икки ҳафта ўтар-ўтмас ўлди. Гоҳ сўраб кетган, гоҳ ўлимли-ўтинчлидир деб сўрамай кетган, қайнона-келин орасида тузатиб бўлмас гап қочган.

— Ўзимга қолса, сизни келин қилмасдим. Қош қоқиб ўғлимни йўлдан ургансиз, қизим. Ўлим ҳаммаининг бошида бор. Қайтаётиб онангизга тайинлаганман, йигирмасини ўтказиб борар деб. Беш ўн кун кечикдингиз, майли, азадор десам яна бордингиз. Бунақаси бўлмайди-да, қизим. Кўз меҳрда, сиз йўк, ўғлим уйда турмайди. Ярим кечагача юрагимни ховучлаб ўтираман, тирк этса дарвозага қарайман. Опаси Ойдин ўн ёшида ўлган. Ёлғиз шуниси менга омонат. Буларни топгунча қилмаган назрниёзим, ўқитмаган хатми-хўжам қолмаган, қирк биримда кўрганман. Ўзи бари айб ўғлимда, кўзи бошқа ёқни кўрмади, юрган йўли қирғий бўлди. Мана энди тили-жағи йўк, гапи хотинига ўтмайди. Яна бек эмиш, садқаи беклик кетсин.

Бир томонда опаси, бир томонда Нисора; дарди ичида, икковиниям ғалвасига чидайди. Баъзан ўйлайди: «Арпасини хом ўрганмидики, опаси келинни ёқтирмайди». Мурасага чақириб бефойда. Нисорани йўлга солиш мумкин. Яхши гапиради, эркалайди, сўнгра барини унутишади, ҳеч нарса бўлмагандек тонггача иноқ.

— Бунчалар чиройлисан, Нисора?

— Бегим, ундай деманг, менинг ёшим ўтиб қолган.

— Энди ўн олтига қирдинг-ку, Нисора?

— Мени ўн учимда кўринг эди, бегим.

— Шундок ҳам менга ёқаверасан, Нисора.

— Фарзанд кўрсак, тез қариб қоламан, бегим.

— Сени қаритмайман.

— Энам раҳматли айтганлар: «Ўн учида эрга теккан қиз етмишида ҳам қиз. Ўн учдан кейингиси ичи тушган қовун», деб. Менга эртага балиқ туттириб келинг. Балиқ егим келяпти.

У ўз қулоғига ишонмади, хурсандлигидан қичқириб юборай деди. Тонг отгандан отини миниб балиқчиникига жўнади.

Нисоранинг бўйида борлиги опасига ёқмади, шунгача ажратиб олмокчи эди.

— Чиройига учдинг, болам, бу сенга хотин бўлмайди, десам ишонмадинг. Хали келин бўлиб тушганига бир йил йўғ-у, чакана томоша кўрсатмади. Мен кўрманга тилла балдоқ билан кўк хитой матосидан бир қийимлик ташлагандим. Отасининг ҳайитига борсам, опаси тикиб қийибди. Уйга қайтганида секин суриштирсам, опасининг қиядиган бошқа кўки йўк экан. Майли, йўқдир — олгандир, лекин бир оғиз сўрамайдими, олдимдан ўймайдими. На сени одам ўрнидан кўрмаса, на мени, қандай қуларга қолдик, болам. «Икки қирғий — бир шайтон», деб

одамлар янглишган экан. Аслида икки шайтон бир қирғий экан. Камига бошқоронғи эмиш, ҳадемай уйимизда тўртта шайтон бўлади.

* * *

Тепадан от туёқларининг дупури эшитилди. Отлар тўла мўрисиға келиб тўхташди. Улар тўртта, охиридагиси енгил депсиняпти, тўлада одам борлигини сезяпти чоғи пишқирди, йигитларнинг отиданмикан, хид олдмикан?

Келганлардан учтаси бу депараникиға ўхшамайди, типирчи-лаяпти-ю, зийрак эмас. Энди тўлани Зарварақнинг кўйлари қолиб, қадами оғир отларнинг туёқлари топтаяпти. Навбатчи йигит отларға яқинлашди, гунгур-гунгур гаплашди, туёқлар узоклашди, туёқлар ундан кочди.

Унинг мучали от, кўрар кўзи от, у отларни биларди, уни отлар биларди, қашласа бўйин эгарди, силаса суйкаланарди, гапирса тушунарди. У отни аёлға менгзарди — кош-ковоғиға термулиб туради, эркалашингни кутади, шундан хузурланади. Фарқи — отнинг қорни кенг, кечиримли, идда сақламайди. Неники топдим деса отдан топди, неники кўрдим деса отдан кўрди. Агар отасининг дулдул ҳақидаги ривояти болалигидан қулоғиға ўрнашмаганда, отға бунчалик меҳри тушмасди, унинг ортидан Умаралибекка юқуниб бормасди, навқарликка ройиш билдирмасди ва ниҳоят босмачи деган тавқи-лаънатни бўйниға илмасди. Йўқ, ношукрчилик эмас, шунисиға шукр, тақдирдан тониб бўлмайди. Юрт кўрди, одам кўрди, дўст-душманни фарқлади. Энди дунёдан сўқир ўтмайди.

Отасининг ривоятчи, дулдул — отларнинг сараси, биқинларида қаноти, унга йўл дегани чикора, улок мушук олиб қочишдай гап экан. Дулдул бозорларда сотилмас, одамларда топилмас экан. Дулдулли бўлмоқчи бўлган одам байтални катта сув бўйиға (мисол учун, Тентаксойға, Кўқдарё бўйиға) ғира-ширада тушовлаб келаркан. Ярим кечада ҳеч қимға кўринмай сувдан айғир чиқиб, байтални ялаб-юлқаркану оқибатда дулдул туғиларкан. Буни йиллаб кутиларкан, шунда ҳам дулдул олиш суйган қулиға насиб этаркан.

Уларнинг уйида от кўп эди-ю, на байтали ва на дулдули бор эди. Байтал деявериб жағи тинмаган, отаси ҳадеганда олиб беравермаган. Тушларига нуқул байтал кирарди, уни Тентаксойнинг сувини сув демай, Кўқдарёнинг бўйиға шомда тушовлаб келиб, дулдул оларди. Дулдулни миғиб осмонда учарди.

Бўй пайти уйдагиларға билдирмай Евқочдидан байтал сотиб олган. От сайисникида сақланган. Ҳар оқшом бировға билдирмай байтални етаклаб Кўқдарёнинг бўйиға боради, ўтлоққа тушовлаб қайтиб келади. Баҳорни, ёзни шундай ўтказди. Кеч кузға бориб, ҳақиқатдан сувдан айғир чиққанми ёки дарёнинг у қирғоғида ўтлаб юрган урганжиликларнинг уюридан бирортаси

ўтганми ишқилиб, байталнинг қорни қаппайди. Кўкламга бориб, байтал қулунлади. Қулун кундан-кун каттариб той, ойдан-ой ўзиб ғунан, дунан ва ниҳоят от бўлди. Отки қараб ўтиргудек, кўзлари чакнайди, пешонаси кашка, нақд юлдуз дейсиз, бир жойда тек турмайди, учаман дейди, йўрғаси текис, улукдан курук чиқмайди, пойганинг эгаси, қаноти йўқлигини демаса дулдулнинг ўзи. Гоҳи-гоҳида ҳавони ʒургутдай ёриб ʒораётганини, чопган сайин отнинг усти кенгаяётганини, ўзининг учаётганини ҳис қилардию унинг дулдуллигига ишониб қоларди.

Отнинг донғи Туманбоғ мавзесидан ўтиб, вилоятнинг ярми-гача ёйилди. Харидорлар чиқди, сўқирлар йўлини пойлаб кўрди, ўғрилар уйининг турмини бузмоқчи бўлдилар. Бари хайф кетди, отнинг юганини ўзгага туттирмади. Аввало, кўз тикилмасин экан, тикилган кўз қўймас экан.

Жўралари билан меҳмонхонада тунаб қолишганди, эрталаб келса, бостирмада дулдул йўқ. Отаси айвонда бошини солинтириб ўтирибди. Уни кўриб турди.

— Отингнинг бошини доврўғи еди, ўғлим. Хуфтонни ўқиб тугатган эдим. Умаралибекнинг йигитлари кириб келишди. Шунча ялиндим-ёлбордим, ўзини чақиртирай, бироз сабр килинглар десам ҳам унашмади.

Кўзини қоронғулик босди, турган жойида серрайди, ўзига келгач, отасининг ҳай-ҳайлаганига қарамай пичоғини қўнжигга уриб, дулдулнинг ортидан йўлга тушди. Шашти баланд, хали йигитлари экан, Умаралибекнинг ўзи олдидан чиқиб қолса ҳам тап тортмай пичоқ солворадиган кепатада эди. Қони кўпирган, мушти тугилган, хаёлида ёлғиз оти, кўзи ҳеч нарсани ангармайди. Югуради, чарчамайди. Бир зумда Тентаксой ортида чувалди. Кўктўнли отани кампир шафтоли егунча тарк этди, қирғийнинг йўли узундун-узун. Йўл-йўллигига борди, ʒаданидан терлар куйилди. Олдинда бийдай дала, Чўмбоғишнинг чўли — ўтлари сарғайган саҳройи қабир. Кўзга илашадиган зоғ топилмайди. Қанча юрди билмайди, бир маҳал узокдан Жийрон кашка у томонга чақиндай чакнаб чопяпти. Оёғи ерга тегиб-тегмай учаётганидан, отликлар чангига етолмаётганидан, пешонасидаги ярқираган юлдузидан таниди — дулдули! Тўғри унинг олдига келди-ю, тўхтади, искади, исқаланди. Нўхтасидаги чорак газ арғамчининг учи титилган, ҳўл, танаси терга ʒотган, тинимсиз хансирайди, нажот кутгандай кўзлари жовдирайди.

У отнинг бўйнидан кучоқлади, қувонганидан томоғига нимадир тикилди, ёши юзини ювди:

«Қайтарингни билардим. Барибир уйда ўтиролмадим. Сен мениқисан, мен сеники, дулдулим. Бир кун ҳам ёлғиз қололмабсан-да, менинг ёлғиз қолишимни истамабсан-да, сенсиз туролмаслигимни сезибсан, менсиз туромаслигингниям сезардим. Бир дўст бўлар сенчалик бўлар-да, дулдулим».

От уни тушунаётгандай, топишганидан суюниб, юм-юм йиғлаётганди, бирданига хўрсинди, ютинди, кўз ёшлари аста-секин тинди. Асқаралининг қулоқларини ялаб, лаблари пичирлаб нимадир дегандай бўлди.

«Гапиравер, дардинг енгиллашади, гапиравер уялма, кўп гапирмасанг ҳам бир оғиз гапир. Асқаралининг оти гапирар экан дейишларидан чўчима. Сенга гапириш ярашади дулдулим».

— Нима деб пичирляяпсан, Бойназар кўсанинг боласи, от билан гаплашадиган бўлиб қолганмисан?

— ... (Отамнинг кўсалигини писанда қилишинг шартмиди, номард).

Уни ўраб олган чавандозлар от ўйнатишиб, масхараомуз боқишган. Ким гапирганини ажратиш қийин. Пешонасини танғигани даврадан унга яқинлашди.

— Қани эгарни ўнглаб мин-да, олдимишга туш. Камини йўлда гаплашасан.

Асқарали ўша кетган бўйи бир ҳафтадан кейин, Умаралибекнинг тўрт йигити билан дулдулни миниб, Зарвараққа кириб келди. У энди навқар эди...

У энди дақиқа сайин ўлимини кутаётган банди. Ҳаёт — неъмат, ўлим — неъмат, икки неъмат орасида сарсон — бир неъмат. Бунисидан тўйиб унисига неъмат бўлиб борасан.

Эс-эс, элас-элас хотирлайди: опачаси — Ойдин раҳматли етти-саккиз ёшларда, сочларига толпопук такадиган қизалоқлик пайтида бир дарди бедавога чалинган. Ҳар куни тонг саҳар уйғонган опаси, бугун қайси табибникига борамиз, деб зорланар, қизининг сўровига жавоб топишга қийналган онаси ва энаси юзларини яшириб юм-юм йиғлаб олишарди. Сўнгра отаси гарчи кимникига боришини билмас-да, яхши ниятда кўчага етаклаб чиқиб кетарди. Домлама-домла, фолбинма-фолбин, табибма-табиб юравериб, опаси ниҳоят зериккан, қолаверса, ўзининг касали тузалмаслигини-да, сеза бошлаган. Шунда энаси тўнғич набирасини — унинг опасини — жажжигина қизчани ўлимга ҳо-зираган. Унга бу дунёнинг ёлғонлиги, у дунёнинг боқийлиги ҳақида ривоятлар айтган.

«Ҳеч қайғурма кизим, ўлим — ҳақ. Бу дунёда кўрмаганлар у дунёда кўради. У дунё бу дунёдан бошқача, у дунёда хуру филмонлар, боғи эрамлар, оби замзамлар, дуру жавоҳирлар бўлади».

«Яна нималар бўлади, эна?»

«Яна, сени тўйинг бўлади».

«Келинчак бўламанми, эна?»

«Ҳа, келинчак бўласан, хур кетган қизлар хур кетган йигитлар билан турмуш куришади».

«Ёр-ёр айтишадими?»

«Албатта ёр-ёр айтишади, сени келин қилиб тушириб борамиз». Ух... опасининг суюнганлари... ўзини кўярга жой тополмаган, дардини-да эсидан чиқариб, хар куни уч мартадан ўсма, ғозию упа-элик билан келинлардек пардозга берилган. Охори тўқилмаган кийимларини тахлаган. Кетишга тайёргарлик кўрган, ўлимни тўй, деб ўйлаган. Қаратиб-кўрсатганларнинг ҳам деганлари тўғри чиқмаган, опаси яна уч йил, «тўй»га ясан-тусан қилган кейин... жонсиз танасига ёр-ёр» айтишган...

Улим — тўй, тўй — ўлим. Бекни ўлдиришиб, улар тўй қилишади. Хадемай тўй... тўйга етказсин... У тўйга тайёр.

ЖАЛОЛИДИННИНГ ХОТИРА ДАФТАРИДАН ЁХУД ҒАМЗАИ УСУЛ

Биринчи боб

Бу жигарранг дафтарда баён қиладиганларим кўрган-кечирганларимдан уюшса-да, Сорокин муаллимнинг айтишича, тарих бўлармиш. Ўзимга қолса қоғоз қораламасдим. Негаки, бунинг ҳеч кимсага кераги йўқ деб ўйлайман. Мен шоирмидим, алломамидим ва ёким муаррихмидимки, одамларга манзур тушадиган неларнидир битсам? Замоннинг зайли, Владимир Николаевичнинг гапи билан, мана, қалам китирлатяпмиз. «Тарих»ни гоҳ чирок ёруғида, гоҳ ҳеч ким йўғида уйга қамалиб, хуфиёна ёзаман. Кўрар кўзга яхшимас, нима қилгансан, деса, тарих қиялман дейманми, оғзи йиртилиб кетгудек бўлиб қулмайдими? Одам уялади, ҳар ҳолда бировнинг билмагани маъқул. Қолаверса, айтадиганларимнинг аксари юрак тўримда ардоқлаганларим, ўзимга, отамга қарашли, унча-мунча эшитганларим ҳам йўқ эмас.

«Сизлар,— деди Сорокин Владимир Николаевич,— капитализмни кўрмадинглар. Феодализмдан тўғри социализмга сакрадинглар. Ҳозирги ҳар бир дақиқа ўзи тарих. Нимани кўрсанг қоралаб юравер. Келгуси авлод учун бу жуда муҳим манба, тарихчилар шу эсдаликлардан жон-жон деб фойдаланишади. Фурсатни қўлдан бермай, бугундан бошлаб дафтар тут. Мен ҳам Туркистон сафарларидан иккита дафтар тўлғаздим. Бу ерда йўқолиб кетмасин деб, Россияга — хотинимга юбордим».

Владимир Николаевичнинг иншолари иккита дафтарга тўлгани рост, ўзим кўрганман, қулранг муқовада, учинчи дафтар кизил. Қулранг муқовадагиларга ҳар хил маросимлар, ёр-ёрлар, маъракалардаги айтишувларни ёзган. Қизилида эса кишлокда янги ҳокимият ўрнатилиши акс этган.

Менинг буларга қўшилиб қолганимга келсак, отам Кўктўнли отага қайтмасидан илгари юз берган. Унда кишлок кимнинг қўлида эканлиги-да маълум эмас, унисиям, бунисиям эгалик қилиш ниятида жангу жадаллар билан овора эди. Кечқурун босмачилар келиб, «Бугундан бошлаб фалончи сизларга мингбоши, фалончи имом, писмадончи қози», деб тайинлаб кетишса, эрталабга бориб эгри қарнайларини чалишиб қизиллар пайдо бўлишади, кўчама-кўча одам йиғишади, маъруза ўқишиб, жамоанинг раиси этиб бошқа бировни қўйишади. Албатта, бундай алмашувлар шунчаки кечмаган, милтиқлар отилган, қонлар тўкилган, одамлар осилган. Янги ҳукуматнинг-ку, вакилларини аниқлаш осон эди: бошида шапкаси, белида энли камари, отларининг думи кесик. Ёт унсурларни халқдан ажратиш қийин: деярли

барининг бошида дўппи ёки салла, эгнида чопон, ёнбошида пичок. Бу ёғини суриштирсангиз, мени ҳам гумон қилиб олиб келишди. Яхшиям гумон қилганики, ҳақиқатни эрта танидим, мазлум халқнинг озод бўлишига ўз хиссамни қўшаётирман. Қайсидир бир гал отамга шундай десам, бошини сарак-сарак қилиб, ёнидаги шеригига афсусланган:

— Айбга буюрмайдилар, тақсир. Ер-сувни олдирганимиз етмагандек, қафасдаги лочинимизгача қўлдан кетганга ўхшайди. Ҳаммаси кетса кетсин-у, тарбия кетмасин экан, кейин ҳеч бирини ўнглаб бўлмаскан. Биздан бир хатолик ўтдиким, энди тузатиш қийин.

— Риёзат чекманг, ҳожим, ёшлик нодонлик дейишган, бориб-бориб аслига қайтади.

— Бизниям умидимиз шундай, иншоолло, ўзига келар.— Кейин менга юзланди: — Мулла Жалолиддин, одамларни имондан ажратиб озод қилиб бўлмайди. Имоннинг ўзи озодлик. Бундан бошқа озодликнинг ўзи йўқ.

Бу шунчаки орамиздаги гап, менинг янги ҳокимият томонига қандай ўтганим борасига келсак, мана бундай воқеа содир бўлган. Обжувоз тарафда ола-тасир отишмаю ур-тўполон авжга минганда томоша қилиш истаги туғилди. Кўча томонга шошиб бораётсам, энам раҳматли худонинг зорини қилди:

— Болам, сен чикма, уришган улар, сенга нима, уйда ўтир. Сениям қўлингни қайириб, отга ўнгариб кетишса нима қиламан? Отангга нима дейман?

Энамнинг кўзини шамғалат қилиб, тандирнинг ёнидан бошимни чиқарсам, шуни кутиб туришган эканми, деворнинг у томонидан бир бақувват қўл бошимдан тортиб суғуриб олди. Қоронғилигигами ёки гапиришмаганиданми, оғзимга кимнинг латтаси тикилганиниям, кимлар отга ўнгарганиниям билолмадим. Сўнгра пайқасам қизилларнинг қўлидаман. Оти қирчанғи, лўкиллайдди, бунинг устига эгари темирдан, биқинларимни шилворган. Тўғри Елғизбоғдаги чойхонага келтиришди. Сўроққа тутгани мана шу ўзимизнинг Сорокин Владимир Николаевич.

— Отинг нима?

— Мулла Жалолиддин.

— Мулла?!

Комиссарнинг ажабланишидан англашимча, мулла деган сўзни бекор ишлатибман. Дарров олдини олиб ялпизлашга тушдим.

— Саводим борлигига одамлар «мулла» сўзини исмигга қўшиб айтишади. Бунга ўзим ҳам ўрганиб қолганман. Аслида муллалikka муносиб эмасман.

— Ота-онанг?

— Елғиз энам билан тураман. Опам узлат қилган. Отам Чортоқда туради.

— Отангнинг оти нима?

— Қодирали (Қодиркулхожи дейишга тилим бормади).

Барибир суриштириб билибди. Нўғай йигит ярадор бўлиб,

шифохонага юборилгач, мени унинг ўрнига тўржimonликка олаётганда шама килди.

— Отанг ҳожи экан-да, а?

— Ҳа, анча бўлган.

Жавоб беришга бердим-у, тилмочликка қабул қилмай кўярмикан деб ташвишландим, ва отамнинг ҳожилигидан қаттиқ ранжидим. Нима зарур эди. Маккага бориб, кўпчилик қатори жимгина юраверса бўларди-ю! Саводи бор экан, мактабдорлик қилар экан, тирикчилиги ўтмасмиди? Мавридини топиб ўзига айтганман:

— Ота, нимага ҳаж қилгансиз?

Отам зийрак, илғаганини бировнинг юзига солмайди, дилига озор беришдан тийнади. Сўровимнинг тағига етган, бироқ, кулимсираб жавоб қилиб кўяқолган:

— Айбим ҳожи бўлганлигимдами, ўғлим?...

Отам ҳам олдинига мен сингари Энамда ҳарф таниган. Сўнг Абдуллажон қорининг кўлида, ундан Шаҳрисулуддаги Мадрасаи олияда таҳсил топиб, анча йил Чортоқда болаларга сабоқ берган. Чортоқлик бир бой (яъни менинг бувам) куёв қилиб олган. Орада мен туғилганман. Биз — мен, опам ва энам Кўктўнли отадаги ҳозирги ҳовлимизда турардик. Отам тез-тез ҳолимиздан хабар олгучи эди. Отам билан бувам ҳажга отланишганда унча-мунча нарсани фарқлайдиган ёшда эдим.

Отамларни Зарваракдан карвонга қўшиб юборганимиз кеча-гидай эсимда. Опам раҳматли ҳам биз билан келиб кузатишганди. Ранги синикқан, тез-тез қусиб турарди, ҳаммамиз қўшилиб менга ука кутаётгандик. Шу боис опам иккимизни кўп уринтирмай аравада жўнатиб юборишган.

Бир куни опам кўлини қорнига қўйиб, «Ҳозир кўрасан, тепади, деб айтган. Мен тушунмасдан: «Нима тепади?», дея бошимни кўтариб деразага қарабман. Шунда опам қулиб, кўлимни яна қорнига қўйган: «Уқанг тепади». Яқин орада укалик бўлишимни фаҳмлагач, ўзимни қаерга қўйишни билмай қувонганларим... Афсуски, укамнинг қадами қутлуғ келмади. Отам кетганига бир ойлар тўлиб-тўлмай, ярим кечаси доя — Адолат опани айтиб чиқдим. Энам иккиси кўп уймаланишди, опам бақирди... Эрталаб энамнинг йиғисидан уйғониб кетдим. Опам укамни туғолмай ўлибди. Ўша куни иккита ўлик чиқардик.

Опамнинг қирқини ўтказгач, энам ёлғиз ўтирмайлик деб, оқ पोшшо замонида келиб қолган бир нўғой муаллимни дарвозахонадаги уйга қўшни ўтқизди. Менинг тил билишим шундан. Абзий кизи иккимизга ҳарф танитиб, ўрис тилини ўргатди. Муаллим кўп нарсани билгучи маҳнаткаш, тўғрисўз, фақир бир кимса эди. Мен унга қаттиқ боғланиб қолгандим. Бу негадир энамга ёқмас, муаллим бирорта қизиқ воқеани ҳикоя қилиб бераётганда энам дарров мени ёнларига чақириб, «одоби солиҳин» дан таълим бермоққа киришарди. Шубҳасиз, энамнинг гаплари бу қулоғимдан кириб, иккинчисидан чиқиб кетар, хаёл қургур абзий ҳикоясида сайр этарди. Бора-бора энам мени

қўшиникига камрок йўлатадиган, муаллимни қилдан қийик топиб қойийдиган одат чиқардилар. Дастлабки келишмовчилик абзий ўтирган уйнинг оқланишидан бошланди. Энам қайсидир маъракага кетгандилар. Дарвозадан кира солиб хужранинг оқланганини кўрди-ю, авзойи бузилди, ёпинчиғиниям қозикқа илмай, кириб борди.

— Бу қанақа қилик, абзий? Сизларни шу ниятда уйга қўювдимми? Уйни оқламоқчиман деб, бир оғиз сўрасангиз бўларди-ю, яхшиям дунёнинг бир чеккасида турмаймиз, ё тилингизга чипқон чиққанмиди? Бу ахир кимсан Қодиркул ўғлимнинг хос хужралари бўлса, кафандай қилиб оқартириб қўйибсиз-а... оқланган уйда фаришта қоладими? Бугундан бошлаб девордаги оҳакни сидириб ташланг. Менга бунақа озодаликнинг кераги йўк.

Яна бир куни, сабоқ олаётганимда, деразадан қарабдию яланғош ўтирганимни кўриб, жанжал кўтарди.

— Абзий туппа-тузук илми бор, мусулмон одам десам, Жалолдинимни диндан оздирыпсиз экан-а, бошьяланг китоб кўради... Тунов куни пешинга яқин ҳожатхонада бировнинг боши кўринади, зехн солсам — шу, тикка туриб саядиган одат чиқарибди, сизлар келиб уйимизга оҳак келди, оҳакда уй оқлашни ўргатдингиз, ўғлимиз бунақанги қилиқлар чиқарди, шунисигаям шукр. Энди хотинингиз менга ариқда кир ювишни ўргатса, вассалом, қавминларга тортиб оласизлар.

Энамнинг бу гаплари муаллимга оғир ботди. Эртасига бир от арава ёллаб, Туманбоққа кўчиб кетишди.

Яна сўппайиб ҳовлида энам иккимиз қолдик. Энам раҳматли гапидан қайтмайдиган, замоннинг зайлини тан олмайдиган, қайсар, тушунчаси заифроқ кампир эди.

Биринчи бўлиб «хуррият» ҳақида гапирган муаллимнинг айтишича, кишлоғимиз одамларида инқилобий онг етишмасди. Шу ваздан бўлса керак, энамни ҳамон бошларига кўтарар, гапини биров қайирмас, йўлини кесолмас эди. Қаерга борсалар уйнинг тўри, овқатнинг зўри энамга. (Биз ҳам куруқ қолмаганмиз) — Ўша чўлоқ муаллимни кишлоққа келиб бир ҳафта истиқомат қилишга улгурмасиданоқ ёмонотликка чиқариб қўйган ҳам мана шу Буробия энам бўлади. Муаллимнинг қилган айбгинаси шулки, тарғибот-ташвиқотдан ташқари, ўзгача қийган либосида, яъниким, мошранг кителида эди. Кампир тушмагур унга шундай далил билан айб тақадик, Кўктўнли отадаги эшитган қулоқнинг ҳаммаси ундан юз ўғирди. Уйда менга:

— Сени нўғой Абзий айнитгани етар, яна анови динсиз чўлоқнинг ортидан эргашиб юрмагин, — дейди.

Катта-катта йиғинларда, маъракаларда юртни оғзига қаратади:

— Ҳалойик, кўзингларни очинглар, ким нима деса ишонаверманглар. Қалтадумлардан эҳтиёт бўлинглар. Этаги кетига етмаган одамдан яхшилик чиқмайди. Бориб-бориб сизларгаям юқади, этагинглар ортингларга етмайди. Қарабсизки, беш-ўн йилда элнинг орқаси очик.

Раҳматлининг бунчалик обрўга эришганлиги қачонлардир байтиллонинг йўлига чиққанлиги. Боришга боролмаган. Самарқандгами, Бухорогами ёки ундан наригами (анигини мен билмайман) борган-у, терламадан касалланиб қайтган. Гарчи Маккатиллога етмаган эрса-да, гувоҳлари бор экан. Ҳожи эна, номини олган. Ҳожи эналик курук эмасди, шарият, тариқат, маърифат, ҳақиқат илмлари бирла лутфи назми ҳам пухта эгаллаган, гапининг безаги байт. Байт ўқигани дуруст эди-ю, умрининг охиригача ҳурриятни тан олмай ўтгани чаток бўлганда. Зора буларни кўрса, «сизларнинг йўлинглар ҳам тўғри экану, менга сал тушунтириброк айтмаган экансанда», деса. Ҳа, эсимдан чиқай дебди, бояғи «калтадум» муаллимнинг умри қисқа экан, куппа-кундузи майдондаги қайрағочга осиб, ўт қўйворишибди. Одам ёмон ёнаркан... бу хабарни йиғлағудек бўлиб энамга етказганимда, унинг ҳаққига дуо ўқиди.

— ... Яхши бўлмабди. Ҳали ёш эди. Ун гулидан бир гули очилмаганди. Тили-жағи ўзининг бошига етди. Такдирдан тониш қийин...

Ўўлок муаллимнинг ўлимидан кейин ҳар одамлар келди, савлатидан от ҳуркади. Тили-забондан ҳеч камчилиги йўқ. Агар шунақа даҳани бакувватлар келмаганида қишлоқдагилар энамга ўхшаганларнинг гапидан чиқмай юраверишарди. Анча-мунча элни оғзига қаратадиганлар ҳам «зўрдан зўр чиқса» дегандай ин-инига кириб кетишди. Шуларни кўриб айтгим келади: «Одамларни юбориб, энамни гапиртирмай қўйган ҳукуматга раҳмат. Бўлмасам, биз яна қанча ғафлат босиб ётардик».

«Калтадум»лар кўпайғач, уларни биров камситмай қўйди. Ўшалар маърузалар қилишганда энамнинг элчилариям киприк қокмай тинглашарди. Асосан улар ер ҳақида, ҳуррият ҳақида тўлиб-тошиб гапирарди.

Биз, болаларнинг кунни туққан: энамга билдирмай уч-тўртта ошналар билан кечгача уларнинг ортидан юрамиз, тушунмаганимизни тушунтиришади. Аввалги сандирақлаб юришлар, ланка тепиб, чиллак ўйнашлар барҳам топган. Ўзимизча биз ҳам инқилобчи, бир гал бошқаларга кизиқиб мен ҳам одамлар гавжум жойда «Яшасин йўқсуллар», «Йўқолсин бойлар» деворибман. Уйга қайганимда йўлда иккитаси тутиб олиб, шунақанги уришдики, гапирганларимга пушмонлар егизишди. Ҳар сафар, «Ҳа, нафасингни ел юткур. Бизни кафангадо қилмоқчимисан, сенга йўқсул керак бўлиб қолдим, мана сенга йўқсул», деб оч биқинимга туширишади. Ўша чакалакзорда қолиб кетаманми деб ўйловдим. Йўқ, уриб чарчашгач, ўзлари навбатма-навбат кўтаришиб дарвозахонага ташлаб кетишди.

— Энанг ҳожи, отанг ҳожи, сенга ким қўйибди бунақа гапларни. Шуларни юзи бор, бўлмаса тирик қўймасдик.

Ўшандан кейин анчагача ўзимга келмай юрдим. Барибир бола бола экан, энам раҳматли касалимга қаради.

Кўрган-кечирганларимни тартиб билан ёзолмайман, миямга

нима келса қоғозга туширавераман, акс ҳолда бу ёдимдан кўтарилади.

Отамнинг ҳажи қабул бўлиб келгани булардан илгари бўлган. Отамнинг келаётганини эшитиб энам суюниш ўрнига нима қиларини билмай довдираб қолди. Гоҳ кўчани тўлдириб отамни зиёрат қилишга шошаётган одамларга интилади, гоҳ уйга. Охири ортига қайтиб, уйга бор кўрпаларни тўшаб, устига оппоқ чойшабни ёзди-да, устига чиқиб ўтириб олдилар. Гап-сўз йўқ, кўзлари эшикда, кўллари дуода. Энамнинг аҳволидан чўчидим. Ҳазилми, ўғли сал кам икки йил деганда ҳожи бўлиб келаётса-ю, онаси кўрпа-тўшак қилиб ўтирса.

— Эна, тузукмисиз, ҳеч ерингиз оғримаяптими?

Энам бошини қимирлатиб, «ҳа» ишоратини берди-ю, тили дуодан бўшамади.

— Отам ҳожи бўлиб келяпти экан. Юринг, кутиб оламиз.

Энам кўзига ёш олди:

— Отангни зиёрати қабул бўлсин, болам. Сен боравер, мен билан ишинг бўлмасин. Нега қараб турибсан, бор.

Ноилож кўчага чиқдим. Лайн-лайн одам кўчаларни тўлдиришиб, Зарварақ томонга юриш бошлашган, барининг кўзида ёш, гўё улар отамни тавоф қилгани эмас, дафн қилгани кетишаётгандай. Тентаксойдан ўтгунимизгача биров «итмисан», «эшакмисан» демаган, эл қатори бошимчи элак-элак қилиб, ҳар замонда «ох... оллох, оллох, етказганингга шукр» деб кўзимни тупугимда намлаб бораётгандим. Бирданига кимнингдир меҳрибончилиги тутиб, «Ўғлини ўтказворинглар, ҳў, халойиқ, ўғлини кўрсин» деди-ю, менга йўл беришди. Олдинга тушиб юриб қолдим. Дўппининг астари чиқиб ётибди, иштонбоғнинг учини босиб олай, босиб олай дейман, оёқ барча қишлоқ болаларники сингари ёрилган, қорайган. Кўриниш шу-ю, ҳамма ҳавас билан қараганига ўласизми?

Бувам билан отам отда эканлар. Уларга ҳар томондан «Зиёратингиз қабул бўлсин, ҳожим» деган овозлар ёмғирдек ёғилар, юзлаб қўллар тавоф қилишга тинимсиз талпинарди. Бувам ва отам одамларга қараб «Муродинглар ҳосил бўлсин» дейишади-ю, хурсандчилигидан нукул йиғлашади. Мени олдин бувам олиб, бағрига босди, сўнг отам кучоклаб отига миндириб олди. Оломон бизга тикилган, отни юришга қўймайди. Менинг икки кўзим обжовуз томонда, қанийди энам югуриб чиқса.

Йўқ, чиқмади. Дарвозага етганда отам отдан тушиб, юганини менга тутқазди-ю, дарвозадан кириб, одамлар кўрмасин дедими, негадир эшикни зулфинлаб ичкарига отилди. Бир оздан сўнг қайтиб келиб эшикни очди. Оломон ҳовлига ёпирилди. Кейин билсам отам энамни зиёрат қилгани шундай қилган экан. Агар ҳожи бўлмиш онасини зиёрат қилмай, онаси уни тавоф қилгани чиқса, ҳажи қабул бўлмас экан. Энам билан отам шуни билишар экан.

Отамни Чортоқнинг одамлари келиб қўярда-қўймай яна олиб кетишди. Мачитга имомликка қўйишмоқчи эканлар, уйланмаган-

лиги ваъжидан отам ўзи унамабди. Баҳорга чикиб ўша ерлик чевар кампирнинг неварасига уйланди. Тўйнинг бошида яна бувам турди. Опам бўлмишни Кўктўнли отага ҳозирги ҳовлимизга туширдик. Келин опам ҳақида тасаввурим олам-жаҳон: ўзимнинг опамга ўхшаган ширинсухан, болам деб эркалайди, келинчакнинг уйни чиройли тузашади, рўмолчаларидан сўрасам беради, ҳалинчалак учсам тебратади. Тўйнинг эртасига кириб борсам, чимилдикда Махсум тоғанинг ўғли Юсуфдай кичкина киз ўтирибди, ёшнинг сўрасам мендан уч ёш кичик. Отини айтиб қақирсам энам уришиб берди:

— Иккинчи марта Сожида десанг, тилингни суғуриб оламан. Опа де! Отангнинг хурмати йўқми?!

Хуллас, опам билан иккимиз тил топишдик. Рўмолчани сўраб ўтирмадим. Хил-хилини танлаб ўзим оламан. Бу чорсиларни айтмайсизми, бўз чопонга шойи белбоғлар. Қийиқнинг ўзини ҳисобласа куёв болага ўхшайман. Келин тушгандан бери кўчага кам чиқаман. Зериксам опам кўшиқ айтади, мен унга эртак. Тўптош ўйнаймиз, эшак минди ўйнаётсак энам тутиб олиб, роса урди. Бу узокқа чўзилмади, ёзнинг оёқларида отам опамни олиб Чортоққа кўчиб кетишди.

Шўроларда мирзолик, тилмочлик, югур-етим ишлар қилиб юрардим. Айни ўша кунлари ёзув-чизув ишлари кўпайиб, менинг ишчанлигим тугган, қоғозимиз тугаб қолса, Бердаливой савдогардан шилдирик Кўкон қоғозидан харид қилиб турардим. Қачон борсам Бердаливойнинг ўзи кутиб олиб, ўзи ташқаридан кузатиб қоларди. Бир гал қақириб борсам, ташқаридан ҳадеганда жавоб бўлавермади. Ичкарига кириб овоз бердим. Яна ҳеч ким индамади. Яна қақирдим. Шу пайт уйдан пақирнинг даранглагани эшитилди-ю, хонадонда эркак одам йўқлиги маълум бўлди. Энди ортимга қайтмоқчи эдим, дарчадан майин овоз келди.

— Қандай юмушингиз бор эди, мулла ака?

Қурук қайтмаслигимга озгина умидланганлигимданми ёки овозининг кўнғирокдек жарангиданми, нима сабабдан келганимни бир дақиқа унутдим, ўзим сезмаган ҳолда дарчага яқинлашдим.

— Сиз мулла Бердаливой аканинг кимлари бўласиз?

— Қизлариман.

Бир газ келадиған сарғиш дарчанинг тирқишидан зангори шойи рўмолнинг учи сирилиб намойишланди. Юрагимда орзиқиш зуҳур топди.

— Мен Қодиркулҳожининг ўғли Жалолиддинман. Отангиздан қоғоз олиб юргувчи эдим. Учақишгандай бугун уйда йўқ, эканлар, шекилли.

— Отам Шаҳрисулунинг пайшанба бозорига кетганлар. Кечга томон қайтиб қоларлар. Опам амакимларникида эдилар.

— Ўзингиз олиб беролмайсизми?

Ҳадеганда жавоб ололмадим. Ҳаяжонланаётгани енгил, айни замонда тез-тез нафас олаётганидан шундоқ сезилиб турарди. Мен уни тирқишдан яширинча кузатсам, у ҳам мени кўриб

турган экан: мен топган тирқишнинг остидаги тангадеккина тешикда нигоҳларимиз илиқ кўришди.

— Отам сезиб қолсалар, каттик ранжийдилар. Қолаверса омборни кулфлаб, калитини белбоғига тугиб кетганлар.

— Афсус, минг афсус, энди уйларингдан курук қайтадиганга ўхшайман. Учакишгандай уйда варақ ҳам қолмовди.

— Ҳай, тўхтанг. Бунчалик зорикиб қолибсиз, ўзимнинг ёзув-чизувимга дафтар сўраб олгандим. Ҳали ишлатмаганман, шуни олиб берайми?

— Катта мурувват қилардингиз-а.

Ковуш ғарчи анча узоқлашди. Тирқишга миҳландим. Узум ишқомлари остидан уйга ўйноқлаб боради. Бошига кўндирилган шойи рўмолнинг учлари тим қора сочларини маҳкам кучоқлаган. Кучоғига сиғмаган қоқиллар қип-қизил баҳмал камзулини буткул қоплаган. Четларидаги калта қоқилларнинг жингала тортган учлари камзулнинг этагига тикилган сарғиш гулларга тегажоглик қилса, узунлари камзулдан ўзиниб, ҳаводан кўтарилган хон атласни чилдирма қилиб чалади.

У уйда кўп тутилмади. Қўлтиғига жигарранг муқовали дафтарни қисиб, тездан айвонда кўринди. Икки бети нақш олмадек, тугмадеккина оғизчасининг четларидаги кулдирғичлар эндигина учмоққа шайланган қушчага монанд. Йўқ, йўқ, бундай бўлишини туш кўрибманми, омад дегани шудир-да, пари деса дегудек, юришларида бир навозиш, тирқишдан қараётганимни сезгандай эркаланиб, кўзичокдай сакраб-сакраб келади. Ичимда бир олов ёнади, юзим қизир, ичим қизир, вужудим жонимдан жудодай. Дарчага яқинлашган заҳоти «Жалолиддин ака!» деб юборса бўладими, юрагим уришдан тўхтаб қолармикан деб ўйлабман. Ҳали менинг исимни биров бунчалик чиройли, бунчалик ширин қилиб айтмаган, «ака»синиям кўшмаган. Ҳа, «ака»гинангдан аканг айлансин дедим, кўкрагимга бир шапати уриб, «дўст» деб юборардим-у, қизни чўчитиб кўйишдан чўчидим.

Узатган дафтариям дафтармисан дафтар, ўзига муносиб: ғилофи чармдан, четларига кунгираддор нақшлар ишланган. Дарҳол кўйнимга солдим, кўйнимга дафтар эмас атир киргандай бўлди, димоғимга хушбўйлар урилди, хушбўйлар муаттар гулларни, гуллар бир-бирига мингашган қир-адирларни ёдимга солди. Унда иккимиз қувлашиб юргандекмиз. Дафтарни қачон варақласам, ундан қуритиб сепилган гул-ғиёҳларнинг ҳиди уфураверади, мен эса хаёлга берилавераман.

Бундай дафтарга ёзадиган иншоим ўзи йўқ эди. Унга нукул қишлоқдаги олди-кочдини ёзиб тўлдирмоқ ғирт гўстоҳлик бўлар деб ўйлардим. Дафтарни хайф қилгим келмасди. Қачонки, Владимир Николаевичнинг гапидан таъсирланиб, шу ёдномаларни қоралашни мўлжаллаганимда, дафтар ёдимга тушди, кўрган-кечирганларим шунда мужассам топа бошлади. Ёзаётганларим наздимда равондай, муфассалдай, бунинг боиси ҳам Латофатнинг дафтарыдаги сеҳрга боғлиқдай эди.

Бизларни ана шу дафтар худди икки қанотдай бир-биримизга боғлаган эди. Қўчага чиқиб йўл солсам, қадамим Латофатлар томонга тушаверади. Бахтимга яна бир гал уйларида ҳеч ким йўқ экан, қоғоз баҳона анча гаплашиб турдим. Янги очилаётган мактабга таклиф қилдим. Қоғоз бераётган паллада мулоийм кўллари кўлимга тегиб, сескантириб юборди. (Очиғини айтсам, мен ўзим атайлаб кўлларини қоғозга қўшиб ушлаган эдим). У дарҳол кўлларини тортиб олди.

— Вой, бу нима қилганингиз Жалолиддин ака?

— Узр, қоғозга қўшиб, билмай ушлаб олибман.

Ўша куни хурсандлигимдан уйга боргим, камалиб ўтиргим келмади. Қулоғимдан «Жалолиддин ака» деган ёқимли овоз кетмас, бармоқларимда унинг кўллари худди из қолдиргандек ловуларди. Тўғри Мусокул дўстимниқига ўтдим. Дардимни айтдим. Ярим кечаси уйга қайтсам, бизни кўргани отам келган экан. Дарвозани очиб, ичкарига кирганимда энам отамга шивирлади:

— Ана, келди Жалолиддининг.

Айвондаги чирокнинг пилиги кўтарилиб ёришди. Отам ёнбошлаган, энам одатдагидай тасбеҳни ўгириб ўтирарди.

Отам сўрашиб бўлгач, ёнидан жой кўрсатди ва бошдан-оёк разм солди.

— Сарполар муборак, ўғлим.

Мен бошимдаги куни кеча берилган шапкамни, энли камаримни, мошранг кителу бир оз кенгроқ шимимни ўнглаган бўлдим.

— Куллуқ, куллуқ.

— Ҳаммаси дуруст-ку, бу ўзингизнинг манглайингизни ўзингиз беркитганингиз чакки бўлибди-да, ўғлим. Бизнинг отабоболаримиз пешонасини беркитиб кийим кийишмаган. Ҳаммасининг пешонаси очик бўлган.

Мен мулзам тортидим ва шапкамни юқорироқ кўтариб, пешонамни очдим.

— Сиз шуни ихтиёр қилибсиз, майли, ўғлим. «Отаси отмаган кўнғизни, боласи отибди тўнғизни», дейишган. Бизнинг уруғимиздан ҳам шўро чикса, чиқибди-да. Хориб келгандирсиз, бориб дамингизни олинг. Мирзолик ҳам оғир иш.

Мен ноилож уйга кириб жойимга чўзилдим. Бир маҳал улар мени ухлаган ҳисоблашдими ёки эшитгани маъқул дейишдими, бемалол гапга тушишди. Энам обидийда қила бошлади.

— Мен ҳам пишиб турибман, бугун бор, эртага йўқ. Кўзимни тиригида уйла, сен тенгилар аллақачон невара кўришган. Энди катта бўлиб қолди. Менга бўйсунмайди. Новвосни молим дема, бўйдоқни ўғлим дема, деган машойихлар. Агар уйламасанг Чортоққа олиб кет. Қишлоқда ҳар хил гап тарқалган. Шўрога ўтганидан тортиб, Бердиаливойнинг уйини кўриқлаётганигача элнинг оғзида. Бунингди деб кўчага чиколмайман. Одамларга кўренишга бет чидамайди.

— Мен озгина билим олармикан девдим. Учакишгандай замон нотинч. Шаҳрисулудаги мадрасаи олияни ҳам ёпишган.

Хужранинг тупроғини уч-тўрт йил ялаганида ҳам ақл кириб, ок-корани фарқига борарди, кейин уйлардик.

— Яхшиси Чортоққа олиб кет. Манову уриш-тўполонларга аралашмасин. Бирортаси ўлдириб кетадими деб, жоним ҳалак. Сенга билдирмаган эдим. Асқаралибекнинг йигитлари уч марта излаб келишди. Уйда йўқ деб алдаб жўнатвордим. Тутиб олишса, чавақлаб ташлашади. Иккаловиниям кўзига қон тўлган.

Энамнинг гапи гап бўлиб отам мени Чортоққа олиб кетадиган бўлди. Кийимларни топшириш баҳонасида командирдан тўрт кунга рухсат сўраб келдим. Гапига кирганимдан энам ҳам, отам ҳам ўзида йўқ хурсанд. Тушга яқин ота-бола йўлга тушдик. Чортоқ ўз номи билан атрофи тоғ. Катта Оксой бор. Одамлар Оксойнинг четларига, ёнбағирларга, кўйингки сув борадиган ерларга жойлашган. Бир-бирига мингашган лойтомлар кеч кузда ёки эрта баҳорда кўринади. Бошқа пайт дов-дарахтларнинг панасида кўп ҳам кўзга ташланавермайди. Қишлоқда одамнинг қанчалигини тахминан подачи ҳайдаб борадиган соғин сигирлардан, кечга бориб мўрилардан чиқадиган тутунлардан билиш мумкин. Ёки жуманамозига келган одамларни кўриб ёқа ушлайсиз: «шунча киши бор экану, кўрмаган эканман-да», деб. Уларнинг юмуши чорва, кеч баҳор кириб, эрта куз тушганидан тез пинар нарсалар экилади. Савдогарлариям бор. Қашқарга ўтадиган карвон йўли Чортоқнинг кифтидан ўтган. Эгасиз чоғроққина карвонсаройи шундоқ тоғнинг ичида, худди ғорга ўхшайди. Карвонсаройнинг русми қизиқ. Қачон борилса ўчоқдаги қозонда албатта, қўл урилмаган овқат туради. Шарти шуки, уни еб бўлгач, кетар маҳали у ҳам бирор овқат тайёрлаб, ўзидан кейинги йўловчига қолдиради. Бу удум шу дамгача бузилмаган экан. Эндиликда тартибга путур етганмиш. Сабаби янги ҳокимиятнингми, ёт унсуларнингми қочиб юрганлари овқатни паққос тушириб кетишаркан. Чортоқ йўлнинг устида бўлганлигидан Кўктўнли отага қараганда янаям гавжум. Шундай эрса-да, уч кунда зерикдим. Тўғроғи, хаёлларимга, ўйларимга эга чиққан Латофатни соғиндим.

Отам кўчиб келган уй билан бувамларнинг ораси ўн-ўн беш ҳовли, холос. Мен бувамларникида тунаганман. Бувам бомдод намозига мачитга жўнаганда, бостирмадаги йўрғасини миниб, ҳеч кимга билдирмай Кўктўнли отага ҳайдадим. Қишлоққа кириб келганимда шом азони эшитилаётганди. Йўргани бостирмага боғлаб, энам билан саломлашдим, Латофатларникига бордим. Дарчадан қараб турибман, қани энди Латофат кўринса, айвондаги сўрида ҳамма бор, фақат у йўқ. Опаси уй томонга қараб қўлини арра қилди.

— Бўлди, Латофат, кўзингнинг сийдигини оқизаверма, бор, дарчани беркитиб кел.

Уйнинг эшиги очилиб Латофат кўринди. Боши ҳам, қадамлари оғир, қўллари жонсиздай шалвираган. Дарвозага яқинлашгани замон аста чақирдим:

— Латофатхон!

Кўркиб кетиб чилишни бузармикан дегандим, яхши таниди.

— Жалолиддин ака?

— Ҳа, менман, тинчликми?

— Худога шукр, нега келдингиз?

— Сизни кўргани.

— Мен сизни яна қоғозга келганмикан дебман.

— Қоғозим бор. Энди эгасини олиб кетсам дегандим.

— Отингиз қирчанғими?

— Йўк, йўрға!

— Йўрғани аябсиз, Жалолиддин ака, майли, бўлар иш бўлди. Бизникига бошқа келманг.

— Нима гап?..

Латофат гапимни охиригача эшитмади, дарчанинг зулфинини солиб уйига қайтди.

Латофатнинг тушуниксиз гаплари бир ҳафтадан сўнг ойдинлашди, ҳақиқатдан отни аябман. Берган қоғозига, кўлини ушлаб олганимга, «ака» деганига суюниб юраверибману, одам юборишни ўйламабман. Кўйнимдаги нарса — биздан ошса биров оладида, деб адашибман. Мендан жиндай бурун Жўра Қўлдошнинг ўғли Шомирзабекдан совчи келиб, розилигини олиб кетишибди.

Ўзи билганми. Мусоқул гуллаганми, командир хузурига чақиртирди.

— Бердаливойнинг қизини севармидинг?

Ҳеч ким бундай қилиб очик сўрамаганидан андек хижолат тортдим.

— Кўнгил кўйгандим.

— У ҳам севадими?

— Ҳа.

— Ғам қилма. У вақтлар ўтиб кетган. Бойларнинг куни битган. Қолаверса, Шарқнинг мазлум хотин-қизларини босмачиларга хор этказиб, тўрт девор ортига тикдириб кўймаймиз. Унда инкилобимизнинг маъноси қайга борди. Отасига ўзим учрашман.

— Сиз борманг, ўзим эплайман.

— Йўк, бу сиёсий масала. Кўплашиб ҳал қиламиз.

Сўзимга кирмаган командир ҳам қуруқ қайтди. Отаси кўнмабди. Айтибдики, «қиз меники, хоҳлаган одамимга бераман. Янги ҳокимият итми, фуқарони талагани. Гар зуғум қиладиган бўлсанглар ўзимниям, қизимниям ўлдираман».

Ҳаммаси тугади, ёш эканман, содда эканман, ўз бахтимни ўз кўлимдан учирдим. Энг ардоқли дамларимдан мана шу жигарранг дафтар ёдгор. Уни соғинсам дафтар варақлайман.

АЙРИЛИҚ АЛАМЛАРИ

Қоронғи тушибди, шекилли, қоровул йигит мўрига келди. Жикка хўл кигизни қайтариб, четаннигина колдирди. Кўрғошиндек қорайган осмонни у четандан кўряпти. Емғир тинишга

тинган-у, ҳаво пуркаяпти. Паст билан баландни, Асқаралибек билан уларни ажратиб турган чегара мана шу бир энли четан. Гўё осмон ҳам нимталанган. Мабодо, кўкда ой сузганида-да, четандан боқарди, ёруғликни ҳам унга тўлик кўрсатишмасди. У ёғи яхши, бу ёғи ёмон, у ёғи ёруғлик, бу ёғи коронғи — тўла-лаҳад. Аслида дунёнинг ўзи лаҳад. Тирик инсон борки, буни англамай, ўзини арши-аълода ҳис этиб, оёғи ердалигини пайкамай юравераркан. Баногоҳ буларнинг барчаси сароб эканлигини сезганида, кечикканини, чорасизлигини тушуниб, бошини қаерга уришни билмай оворай сарсон бўлиб қолавераркан. Унгача бари бир-бирига четан қўйиб, чегара қўйиб ўзини бошқалардан ақллироқ, онглироқ санаб, алоҳида хурмат-эътибор талаб қилиб юравераркан.

У ҳам умрини ана шундай чегара қўйишга сафарбар этганди. Унинг чегараси метиндек мустаҳкам, хитой деворидек узун бўлмоғи керак эди. Афсуски, унинг тағи бўш экан, олдингилар пойдевори нобоп қурган эканлар. Шуни билмабди, янглишибди. Ўзини ўтдан чўкка ураверибди-ю, ниҳоясига ақли оқсабди...

Қурол ортган карвонларнинг кети узилмасди, гап кучда, қатли омда деган, ёғийлар эгри қарнайларини чалиб кўчани тўлдириб юришганида пистирма куйдириб тутдай тўккан. Қўмак-лашганиниям, уларга ўтганиниям, уларга хайрхоҳларниям аямаган, шубҳа туғилса бас. Шуни ҳақ санаган, шундай қилса кўнгли хотиржам топадигандай, шундай қилса Умаралибекнинг ушалмаган орзулари рўёбга чиқадигандек, руҳи шод бўладигандек эди.

Ҳозир ҳам қилган ишларидан афсусланмайди, ўзини надоматга банди этмайди. Умаралибек тирик бўлганида ҳам шу йўсинни тутмоғи аниқ, бундан бошқа чоранинг ўзи йўқ эди. Эл орасидан Умаралибек таъқидлаб айтган иймон кўтарилган, ташвиқотнинг бўронидан қулоқлари банд, ваъда қилинган «дориламон» кунлардан кўзлари сўқир, тиллар ўргатилган гапларни тўтиқушдай такрорлашга одатланган.

У вақтни ўшанда бой берган, Шомирзабекка қўшилмаган. Унинг ўзи юнунганди, хўп деса асақаси кетармиди, қайсарлиги бор-да, ёғийларни даф қилиб ўзи беклик қилмоқчи, қолаверса, икки кўчкорнинг боши бир қозонда қайнамайди, деб ўйлаган. Чунки теварағи текис: қиличининг дами қайтмаган, қайнонакелин орасидаги «сан-ман»ни ҳисобламаса, қўйнида Нисора, бекнинг руҳи поки учун номини Умаралибек қўйган ўғилчасининг тетапоя пайти, қирғийнинг боласини ҳали удайчаликка олмаган, остида дулдули гижинглаган. Назарида жамики нарсалар унинг учун яратилгандек, бошқариб турса, тўсқинлик қилганини тинчитса, етадигандек эди. У ўзининг умр бўйи шундай яшашига қаттиқ ишонган. Ўзига ишониш — хотиржамлик — лаззат, лаззат эса ғафлат экан.

Дастлабки йўқотиш дулдулдан бошланди. Қутилмаганда талофат кўрди. Энди ўйласа чақув бор экан. Қирғийнинг боласи иш бошлаган экан. Бўлмаса, бировнинг юртига биров дабду-

рустан бостириб келолмайди, соткин ўзингдан чиқади. Бахтига пистирма кўйган, шулар жонига оро кирмаса ахволи не кечарди — номаълум. Еғийни қисиб кишлоқдан улоктириб ташланаётганда, «хайт-хайт»лаб кўрнинг бошида қилич ялонғочлаб ўзи борарди. Қимнингдир ховлисидан кесиб ўтаётганда, оғил томондан кутилмаганда бешотарини дўлайтириб аскар чикди. От сезган экан, ўк отмасиданок олдинги оёқларини кўтариб Аскарарини химоя қилди. Аскар икки бор кувурини бўшатди. У ҳам от кўтарилган дамдан фойдаланиб, аскарни тўппончадан кулатди. Аммо дулдулдан айрилган эди. От тик турган жойида бир титради-ю, аччиқ кишнади, сўнгра мувозанатини йўқотди. Ерга эгиляптиямки, бекни ўйлади: оёғини босиб тушишдан эҳтиётланиб, олдини кеткамчасига, у узангидан оёғини чиқариб олгач эса чап томонга йиқилди. Кўзларида халқоб-халқоб ёш, қорнидан, кўксидан қон окмоқла, энтиқади, харсиллайди. У гўё янги бўшанган аёл, оёқлари узалган, ҳаётдан умидини узган, боласининг тирик қолганидан севинган каби бекка термулган. Кейин тўшидан оқаётган қонга бошини эгиб, ўз конини ўзи ялади ва кун ботарга бошини чўзиб, бир ҳазин, бир маъсум кишнагандай, нимагадир муножат этгандай бўлди. Бек охирги чорани кўллади. Отга пичоқ тортди, гўё ўзига пичоқ тортгандай. Отдан шовуллаб қон, унинг кўзларидан эса тинмай ёш окди. Оғир эди дўстини жасади ёнида туриш, оғир эди уни ёлғиз ташлаб кетиш. Қўлда пичоқ, атрофда йигитлар хангу мангу, куёш уфқни бегазан — қонталаш, ерда ер билан битта бўлиб ётар бир жасад — юрагининг суюқ парчаси. Бек ортига қайтар экан, отининг ўз конини ўзи ялашида, унинг оғзидан қон кетишида қандайдир синоат бордай, бу манзара унга танишдай, қачондир кўргандек туюлаверди, эслаб ҳеч тополмади. Ва яна шундай ҳаёлга бордики: «Кўрмаган бўлсам, энди кўрармиканман?»

Бўзахонага кириб роса бўзага тўйди, аламин арийдимикаң деганди, аксинча, кучайгандан кучайди, оғзи қонга босланган дулдули уни таъқиб этаверди. Эслаган сари ичи дардга тор келди, йиғлашга қурби етмади. Дулдул кўзларида мошдек кизгиш холи бор байталдан туғулмагандек, байтал ҳам от эмасдек, унинг орзусидек, дулдул ана шу орзунинг мевасидек, ҳаётининг бегагидек эди. Уйга борса ғурбат устига ғурбат — Нисора онаси билан яна оралари бузилиб кирғийга кетган экан. Ертўладан мусаллас слиб шунга ружу қилди, қони қизиб кўнгли Нисорани тусайверди: «Мени дулдул ёлғизлатганда, ёнимда бўлсанг нима қиларди, Нисора? Ё кетарингни билдирмай кетибсан. Унингиз сенсиз хувиллайди, ютаман дейди. Қадрингни синаб кўрмоқчимисан, орқангдан бормаслигим аён эди-ку! Сен ҳам юрагининг бир парчасисан, сендан ҳам айрича яшаш малол. Энди қароғим бўлиб фақат ўзинг қолдинг: сенсиз менга дунё қоронғу. Булар ичимда кечади, сенга барини айтмайман, буларни ўзим биламан, изҳор этмас охори тўкилади, ҳали демаганларим деганимдан кўп, суймаганларим суйганимдан кўп. Аразласанг онамдан аразлагансан, мендан аразинг йўқ эди-ю, паҳотки

тишингни-тишинга кўйиб сабр этмадинг, мени кутмадинг, Нисора?»

Бунинг устига оти хақиқатан дулдул экан. Еришса, иккала кўлтигининг остида етилмаган канот чикибди, олиб келишди: бир суюмдай бор, оппок тоғай, тарам-тарам, нақд кабутар канотининг ўзгинаси. Отини шу пайтгача дулдул дейишга деган-у, каноти борлигига, чиндан ҳам дулдул эканлигига ичида шубҳаси бор эди. Гўё дулдул унинг ичидаги шубҳани тарқатиш учун, ўзининг дулдул эканлигини исботлаш учун аскарнинг ўкига учгандек эди. «Аскар унинг ўзини эмас, отини овлабди, отини эмас, Ғиротини овлабди. Ҳеч бир юрт майдонсиз, мардсиз қолмасин, мардлари Ғиротсиз қолмасин, Зарварақ ғиротидан айрилди. Аскаралибекнинг каноти қайрилди.»

У уйга сиғмади, йўли яна бўзахонага тушди. Ичди, ичди, сувдай кетди, таъсири бўлмади. Уни албатта, кўриши керакдай, кўрмаса андуҳи ёзилмайдигандай бўлаверди, оёғи қирғийга тортаверди. Аҳдини бузди, Нисоранинг ортидан илк бор қирғийга юзланди.

Йигитларига: «Мен қирғийга боряпман, зарур бўлса айтти-рарсизлар», деди. Бир отни ўзи минди, бир йигитга арава кўштирди, жиловини қирғийга бурди. Отларнинг йўрғаси текис, одамни элитади. Жуда кўп юргандай, юриб чарчагандай бўлди, лекин йўли унмади, қирғий кўринавермади. Кўзи иллингани; хаёли қочганми аравакаш йигитниям, ўзининг отдалигиниям эсдан чиқарибди. Нисора билан бирга эмиш. У олдида, остида дулдул. Қаергадир учиб борармиш, дулдулнинг дулдуллиги аёнмиш. Бир қорли тоққа етишганида, тоғнинг учи отнинг қорнига тақалиб қолармиш, Нисора ўзини четга олармишу, у от билан бирга чоғга қулаётганмиш, шунда қимдир, бирданига «Узангидан оёқни чиқаринг!» дермиш. Оёғини чиқарса яна овоз эшитилармиш:

— Бек, эҳтиёт бўлинг!

Кейингиси аравакашнинг овози экан. У оғаётган гавдасини тиклади. Қишлоққа кириб қолишибди. Ғира-шира, осмонда чечаклар очилляпти, итлар қишлоқ бўйлаб кузатишади, деразаларда ёғдулар оққан, кўчадан поданинг хиди кўтарилмаган, обжувознинг дупури тинмаган. Қайнотасининг дарвозаси олдида қимнингдир қораси бесабр кезинади, қора ёқинқирамади, ивирсигани бежодай. Етиб борса, қайноғаси қулиб пешвоз келди. Унинг қарши олганидан суюнибди-ю, «қелишимдан хабардорминдигиз?» деб сўрамабди, бўзаю мусалласни қучи билинган, кўнгил гумондан йирок эди. Ейилиб кетган бу остонани ўзига қадрдон, бу хонадонни иккинчи уйим, қайноғасини Нисоранинг акаси — мени акам деган, акасига ишонган, уни қизилларнинг шотири, оёққа болта уради демокқа тил айланмаган. Уйга эмас меҳмонхонага бошлади Аравакашга алоҳида хурмат, бошқа уйга олиб киришди. Тайёргарлик катта, у пайқаман экан, отдан тушаётганида йигити шипшиган эди. «Бек, қайфингиз бор, ҳушёр бўлинг!» Қайфга шама қилляпти деган, дилида қулу

уйғонмаган. Остона ҳатлаб меҳмонхонага кирса, бир уй қирғийнинг полвонлари қўр тўккан. Кайфдан ном-нишон қолмади, товонигача музлаб кетди. «Хотиннинг уйдан ўлигим чиқаркан дедим. Бошқа яна нима дердим, нима дейишим мумкин эди, Нисора? Шундай умидда бир ёстикка бош қўйганмидим. Акангнинг оёқ олишидан сезгандирсан, уйингга шунча одам тўпланди-ю, сен беҳабар ўтирасанми, бир оғиз ишоратга ярамадинг?! Е тилинг бирмиди, ённки сизлар меҳмонни — кўёвни шундай қаршилайсизларми? Опамнинг хунини мендан тўлаттирмакчи бўлибсизлар-да? Суйганларим бекор, туйганларим хулё, эшитганларим ёлғон, кўрганларим сохтами?! Қирғийнинг қизи экансан, акангни синглиси экансан, лекин менга хотин бўлолмаскансан, Нисора!»

Ичкарига киришга кирди, номус ўлимдан қаттиқ, сир бой бермади, неки бўлса ёзиғимдан деди. Харига илинган ўнинчи лампа шундоқ дастурхоннинг устида, меҳмонларни ангори бузук, билдирмасликка тиришади, бўлар-бўлмас гапга хиринглаб кулишади. Нукул май тутказишади номардлар. Ичаверди, бу ёғини оллога топширди, шундан бўлак ёрни ёр демади, марҳаматини дариг тутмасликни ўтиниб сўради ва хушёрликни йўқотмади. Бир маҳал чап ёнида ўтирган полвон нимагадир узатган кўлини омбурдай қисди, қолганлари шуни кутиб туришган эканми, ташландилар. У чап бериб олдини олди: дастлабки қилган иши — чирокни тепиб синдирди. Қоронғида полвонлар аклини йиққунча енгидан ханжарини чиқариб сирмайверди. Меҳмонхонанинг деразасидан қандай отилиб чиққаннини, ташкарига қандай югуриб борганини ва эгарга ўтириб қандай дарвозага от солганини билмайди. Эртасига эшитса қайнотасиникидан еттита ўлик чикибди. Афсуски, ичида қайноғаси йўқ экан. Тирик қолганларнинг тили қисиклигидан барини аравакашга тўнкашибди. Мархумга айб тақаш осон...

Ўшақдан унга қирғийнинг йўли ҳаром. Дарди ичида, бировга дегулиги йўқ, опаси эшитгудек бўлса борми, олдинига хўб ранжийди, совигач, ўзинг пиширган ош, айланиб ҳам, ўлгириб ҳам ичаверасан деб кўз очирмайди. Қилган иши: эпчил йигитлардан юбориб, қайнотасиникида «меҳмон» қилган полвонларнинг қолган-қутганларининг ҳам дамини ўчирди. Қайноғасини қирғийдан тополмади, қизилларнинг ўрдасида экан.

Нисорага одам юбортирмади, «уруғингга ўт тушкур» дея юз ўгирди. Унинг келишининг ҳеч бир маъниси қолмагандай эди. Уни эсламаслик, эски ярани ўрнини тирнамаслик учун уйига бормас, бўш бўлди дегунча айш-ишрат билан андармон, кайфи чоғ бўлса йигитлар ҳам хурсанд. Шу боис бекнинг кайфини чоғлашининг пайида бўлдилар. Бирок Нисоранинг жодуси кутғу солди, ҳеч қайсиси унинг ўрнини босолмади, кўз ўнгида қуюқ кошлари, чўлпондек кўзлари суратдек тураверди, қундан-қун ташналиги ортаверди, беихтиёр қирғийнинг йўлига тикилаверди. Унинг эса ҳадеганда дараги йўқ. Умидсизлик ўчга айланди, бўзахонада мулозимлар билан ўтиришганда кайф аралаш Ис-

моил кўрбошининг синглисига оғиз солди. Одам жўнатса йўк демади. Бундан опасининг боши кўкда:

— Энди тенгингни топдинг, болам. Қелиним бор десам дегудек, қудам бор десам кўрсатгудек одамлар, таги-зоти тоза, куёвнинг қадрига етади, бошига кўтаришади. Уйига борсанг талатмайди...

Тўй тезлашди. Тўйнинг бошида отаси турган эрса-да, опаси иш юритар, нияти Нисоранинг йўқлигидан фойдаланиб тезроқ келинни тушириб олиш эди. Юмуши сочининг толасидай мўл, елади, югуради. Ҳаммаси равон, ҳаммаси хамирдан қил суғургандек ўтаётгани, аммо фотиҳа кунин... юртнинг катталари йиғилганда. Зарварақ қўлдан кетмагани, ошни солиб, айни тарқатган пайтда хотин кишининг фарёди эшитилди. Оғиздаги оғизда, товоқдаги товоқда колди, меҳмонлар хайрон. Йиғи тобора яқинлашарди. Овоз бегонаникидир, бизга алоқаси йўқдир, деган, бир оз ичи ачиган, кўчага чиқиб тузукрок тинглашса: йиғи солган Нисора, катта йўлга бурилганда кўрди, соябон аравада, олди-оркаси очик кимнинг хотини эканлигини танисин дебди, кийими қора, араванинг соябони қора, қўлида бола. Арава мисоли тобутдек қишлоққа лопиллаб шўнғиган, айтиб йиғлагани қишлоқни тутган. Олдинига ақаси ўлдимики деб ўйлабди, уйда ўлса бу ёққа нега йиғлаб келади, деган хаёл бўлмабди. «Тўрам»лаганидан англади: уйланаётганидан хабар топиб, алам қилган, кимдир қайраган, балки ақасидир, балки опасидир, қишлоқда хурматини тўқиб, тўйни тўхтатмоқчи бўлган. Ўғил устига хотин оладиганининг жазоси шу деган. Бу оиладан ҳамма нарса кутгулик, аммо шунисини кутмаган эди:

Баланд тоғлар паст бўлди, вой тўрам,
Ўлганингиз рост бўлди, вой тўрам.

«Менинг шаънимни булғамокқа уринибсан-да, баттол ақаннинг режасими бу, ёки онангинг топган йўлими, пухта ўйлабсизлар. Сенга ошириб баҳо берган эканман. Мен кечиримли эдим, сен кечиролмабсан, сениям тўпроғинг қирғийдан экан. Сизларнинг касалинглари томир қуваркан. Қўй, саннама, саннаб ер билан битта қилдинг-ку, энди топтайверма, бол томган тилларинг шунчалар захарлигини, ичинг кўмирдан улги олганлигини олдинроқ билганимда, остонамга пояндоз тўшатармидим?! Начора, ҳалиям кечмас, ўз оёғинг билан келибсан, ўзининг бошингга ўзинг етибсан, кунинг Зарварақда битганга ўхшайди, Нисора!».

Унинг тўхтамини отаси туйибди, югуриб келиб олдиға кўндаланг турди.

— Шайтонга ҳай бер, ўғлим. Буниси нима. Биз, худоға шукр, қирғийданмасмиз, меҳмонни кутиб олишни биламиз, қайноғанг қилган номаъқулчилиқни сен қайтарма. Улар айёрлик қилган бўлишса, биз ақллилик қилайлик, ўғлим!

Ҳақиқатан, отасининг билгани билган экан. Нисорани яхшилаб кутиб олишди, меҳмон килишди. Сўнг қўлидан боласини олиб, жавобини бердириб, юк-тахтини аравасига юклатиб, қайтариб жўнатворди.

* * *

Ҳавонинг тундлиги ҳамон таркамаган. Тунука идишда беришган овқатининг тови чиқиб егандай бўлмади, олмачойи илик. Таомнинг мазаси йўқлигидан совуқ эди. Икки марта ташқарилади. Зарварақ бошидан ҳеч нарса кўрмагандек тинч уйқуда, лойтомлар, масжид, мезана ўлик, тераклар паранжига ўралган аёлдек хомуш илғанади. Онда-сонда от кишнайти, тегирмон юряпти. Қизиллар ўрнашган қарвонсарой кишлоқдан жонлирок; қоровуллар алмашяпти. Сайисхонада чирок ўчмаган, демак, яна сўроққа чақиртиришади, ҳозир маслаҳатлашаётгандир. Маслаҳатлашгандан нима наф, маза-матрасиз саволларга жавоб беришга ҳуши қолмади, отиб ташлашгани минг марта афзал. У ўзини ўлимга ҳозирлаган, ҳеч маҳал ўлимга шунчалик ташналик сезмаган. Яшашдан маъни қолмагач, нима қилсин? Энди на қизилларга қўшилиб кун кечиради, ва на йўлдан урилган одамлар орасида авзум топади. Гўё дунёга энадан қандай келса, шундай кетаётгандай, ҳеч нарса қолдирмаётгандай.

«Биттаси бўлсаям ўнтанинг ўрнини босади,— деб мактанаркан буваси гўдақлигида.— Икки ойлигида тиши чиққан. Сал каттайганда ўткизиб қўйсак бошини кўтаролмай йиқилиб тушарди. Худо умрини берсин, келин. Мен остонани тагига ўяман, сиз шундай ўткизиб қўшнига садага қиласиз, кейин қўшнидан қайтариб сотиб оламиз, бу болани остонага «боғлаб» қўяйлик, токим остонамизни ташлаб кетмасин. Яна битта исм қўямиз. Остонақул деб. Ирини шунақа. Тилаб олган болада бир фазилат бўлади. Ҳазрат Аюбга атаб кокил қўйинг!»

У эрка ўсди, унинг камолини буваси кўрмади. Тетапоя бўлгач, кўчага чиқиб кетавериб шоштираркан. Кўчага чиққани замон отасининг ошналари, айникса Садриддин чўлок тутиб олиб, чорсисига тугиб, қайрағочнинг шохига осиб қўяркан. Якка ўғил эмасми, у йиғлайвергач, отаси қўй етаклаб чиқиб ажратиб оларкан. «Сен катта бўлгунингча, отангнинг жўралари қўй ёғи-қўй гўшти еявериб, сассик кекирдак бўлиб кетишган, болам», дерди раҳматли онаси.

Уни безор қилган нарса, одамларга кўриниш, уларнинг отаси ҳақида ҳазул-ҳузул гаплари эди. Кўчага чиқса-ю, шуларга юзмаюз келмаса, гапларининг маъзини чақолмасаям, отасининг масхаралашаётганини англари. Эсида қолгани — ёз, тўқин-сочин, коса қилинган қовун, тарвуз пўчокларини анҳорда окизок қилиб ўйнашарди. Жума намози тугаб, мачитдан гурра-гурра одамлар чойхонага, соя-салқинга ўзларини уришган, вағир-вуғур авжга минган.

Сув бўйидаги сўрада ўтирганлар отасининг улфатлари, бири кўйиб, бири гапиради.

— Устара тегса хотингаям сокол битади дейишади, шу тўғрими, Садриддин?

— Тиг тегса, наинки хотинга, ҳатто тухумга тук битади, ака? Аммо эркак одамга сокол ўзи чиқади.

— Унда Бойназар кўсага нега чикмайди. Умр бўйи соколсиз кўса бўлиб юраверадими?

— Жиндай сабр қилайлик, сабрнинг туби сарик олтин дейишган. Ҳали олтмиш-етмишга борганда мўрмалахдай ўсиб берса. Соқолини силаб кўча-куйда кўр тўкиб юрса, кўса деганимизга уялиб ўтирмайлик ака.

— Шу ёшга етиб энди чикмаса, қачон чиқади?

— Агар сокол чикмаса, битта кўй сўяди, лақабини ўзгартирамиз

— Нима деб ўзгартирамиз?

— «Бесокол» деймиз.

Гурра кулги кўтарйди.

— Садриддин, ўзи жуда кўп қўйга тушган, ке, ука, шуни лақабини ўзгартирмайлик.

— Унда ҳаракат қилсин, тўғрими, Соли ака?

— Тўғри-ю, ўзида бўлмагандан кейин кийин-да.

— Йўли бор. Одамларга кўринишга бети чидамаса, тишини сугуртириш баҳонасида устани уйга чакиртириб, кирдиоровради, кирдиоровради. Охири чиқади, чикмай қаерга боради.

— «Қирма сокол» бўлсаям майли эди, каторимизда юрарди; соқолини селкиллади.

— Ие манавуни қаранглар, Бойназар кўсанинг ўғли шу ерда экану, бари гапларимизни эшитиб ўтирган экан-а, занғар,— деди Садриддин чўлок ажабланиб.

У отасининг улфатларининг найрангини тушунмай, ўзича уларнинг кўрмаганлигидан суюнган.

— Аскаралибек, бу ёкка келинг-чи.

У соғ оёғини йиғиштириб, чўлоғини осилтириб ўтирган Садриддин чўлокка яқинлашди

— Бу ўғлим, қоронғидан кўрқасанми, йўқми?

— Йўқ.

— Қоронғида кўзинг кўрадимми?

— Кўради.

— Нимани?

— Юлдузни.

— Қоронғи уйда-чи?

— Ҳеч нарса.

— Баракалла. Дейлик, кечаси отанг билан опанг ухлаб ётишибди. Икковиниям юзида туки йўқ. Қанақа қилиб ажратиб оласан?

Ҳамма қаҳ-қаҳ отиб қулиб юборди, у изза тортганидан чидаёлмай. Орқага тисарилиб туриб, чўлокнинг юзи аралаш бурнига бор кучи билан бир қалла қўйди. Чўлок ногаҳон тушган

зарбадан ўзини ўнглагунча у қочиб қолди. (Кейин билса, чўлокнинг иккита тиши синиб кетган экан. У йигитлари билан қачон кишлокка кирса, ўша воқеа бахона чўлок қарши оларди: «Асқаралибек, сиз ёшлигингиздан паҳлавон йигит эдингиз. Энди йўлга кирган пайтингизда бир калла қўйиб мана шу ердаги иккита тишимни синдириб юборгансиз,— дея сарғиш милкини кўрсатиб, ўзининг унга бегона эмаслигини элга намойиш қиларди»).

У ўшанда чўлокдан қочиб тўғри отасининг дўконига борган:

— Ота-ота, бесоқол дегани нима дегани?

— Соқолсиз дегани, нимаиди?

— Лақаб-чи?

— Одамнинг отига қўшиб айтилади. Лақаб эгасига муносиб тушиши керак. Мисол учун: Раҳматилла лўли, Абдубоки калла, Олим сарик, Алимирза туя. Нодир айғир.

Айғир сўзи лоп этиб ривоятдаги байталу дулдулни эслатди. Нақд байталга интизор бўлган кунлари. Отасига улфатлари лақаб топгунча, ўзи лақаб қўйса-чи? «Бойназар байтал!» Дарҳол тасаввур қилди: отаси — байтал дерсиниб, типирчилаб турибди, қорни қаппайган. Севинчини ичига сиғдиролмай отасига ёрилди.

— Ота, сизни лақабингизни байтал қўяйлик. Дулдул туғиб берасиз-да.

— Шуниси камлик қиятувди энди. Байтал бўлмасам ҳам дулдул топиб бераман, ўғлим,— деди отаси кулимсираб.

(Ҳақиқатан, байталга пул йиғадиган паллада ўзини сезмаганга олиб, кўп-кўп пул берган.)

Улфатлари доим отасининг йўғида унга тегажоғлик қилишарди. Отасининг ёнида у ҳеч мулзам тортмаган. Лақаби кўса, касби тароқчилигу, тилини бировга тутқазмаган. Тиш қовлагичдан тортиб соқол тароққача қилади. Ўзига қолса соқол тароққа қарагиси йўқ эди-я, одамлар қўйишмасди.

— Сиздан бошқаси соқолнинг кадрига етмайди. Ўзингиздан қўймасин, уста. Туманбоғнинг усталариники кўкрагингиздаги жунни чигилини ёзолмайди.

— Бизнинг тароқлар шунақа қўлма-қўлда. Кўрган борки, хаваси келади, мана сизлар ҳам кадрига етибсизлар. Хотинингизни сочидан тортиб, ўзингизнинг қошингизгача тарасангиз бўлаверади. Тароқнинг тароқлиги ёнғокда. Ёнғокники пишиқ, тиши ўткир бўлади. Мабода мўйловларингни тарасанглар, оғзиларингни катта очиб, кейин олиб боринглар, билъакс остки лабинглар қонаб кетади.

У отаси билан дўконда ўтирса, соқол тароқ харид қилишга аксари ёш болалар келарди. «Булларнинг соқол тароққа ўчлигидей, сатта ўнта-ўнталаб олишади-я», деб ўйларди. Кейин билса, отасининг хазилкашлари чойхонада ўтиришиб, болаларни соқол тароққа юборишиб, шундан қулишар экан. Барибир отаси индамай қўймасди, болаларга тароқни бериб тайинларди:

— Аттанг, аттаңг, уй ичингларни жун босиб кетибдида-а? Отангга бориб айтгин, ҳадеб тараб, ўриб ўтиравермасин. Қун

кўрмагани майин бўлади. Сартарошга кирдириб бирортасига берсанглар, чакмон босиб беради.

Отаси ҳақидаги гаплар жон-жонидан ўтиб кетганда уйга келиб тихирлик қиларди.

— Ҳамманинг отасининг соколи бор. Сиз ҳам ўстиринг. Одамларга бир кўрсатинг кўяй.

— Эй ўғлим,— дерди шунда отаси.— кўсалик бизга отамерос, энди ота ўғил бўлсанг, сенга ҳам сокол чикмай, шу лақабни олиб юраверасан.

Барига чидаш мумкин экану, кўса одамнинг сокол тарок қилишига чидаш қийин экан, охири отасига дардини айтди:

— Ота, сокол тарок қилмасак кунимиз ўтмай қоладими?! Қўйинг шу касбни, бошқа иш қилайлик.

— Бўлмасам, сартарошлик қилайликми, ўғлим,— дея отаси яна аскияга бурди,— сен ҳам ема, ёшсан, бошқа бир ҳунар ўрган. Биз энди қариямиз. Одамлар кулса, кулар, Бу кўсалик ҳам, тарокчилик ҳам отамерос.

Одамлар отасидан қулишиб зерикишган эканми, унга навбат етганда лақаб ҳам қўйишмади, қулишмадиям, гўё у кўсамасдек, ҳадемай сокол чиқадигандек. Тўғриси, бунга биров ботинолмаган. Отасининг айтишича унинг хўйи бор экан, опасининг айтишича орқалик экан. Биров юзга солмагандан кейин кўсалигини унутиб, соқоллилар қатори юраверган. Аммо тарокчиликка хуши йўқ эди. Дўлта бужурга эргашиб икки марта Росий томонгайа бориб келди. Отаси унинг ишини хушламади:

— Ўғлим, ҳунар ўрганганинг дуруст. Ҳунар-ҳунардан унар дейишган. Биздан савдогар чикмайди. Пахтафурушлик ишмас. Пахтанинг ўзи оқ бўлгани билан ичи қора. Унга меҳр қўйиб бўлмайди. Иплик нарса, ўзига боғлаб олади.

Отаси унинг бошида шундай савдолар борлигини қаердан билсин. Бўлмасам қаршилик кўрсатармиди. Дўлта бужурнинг ёнида юарди...

Росийга борганда дурустроқ ижара топилмаганми ёки бужур атайлаб шунисини маъкул кўрганми мусофирхонага жойлашишган. Кечга бориб унинг ўзини яқка қолдириб, бужур бир ўртоғиникига кетди. Мусофирхона серхашам, ҳар юртдан келган одамлар, киз-жувонлардан тортиб, қари чол-кампирагача бор. Қўшни хонадаги серсоқол, шопмўйлов йигит кечки овқатдан сўнг хонасига таклиф этди. Қирса, сўлимгина, феруза кўзли бир жувон оппоқ оёқларини чалиштириб, орамкурсида ястаниб ўтирибди. Этаги калта экан, тиззаларигача очиқ. Қўйлагининг ёкаси тикилмай қолиб кетганми, атайлаб пастроккача туширганми, тушуниш қийин. Ўйладики, жувон бор экан, нега мени чақирди, кўзини куйдирай дедимикан ёки бошқа режаси бормикан? Жувоннинг парвойи палак, унга умуман эътибор бергани йўқ. Унинг кўзлари жувонга тушди дегунча беҳузур бўлиб яна ерга қараб олар ва дастурхон тузаётган йигит келмагунча лом-мим демай ўтираверарди. Шишалар очилиб, бир-икки қададан сўнг орадаги қовушимсизлик ҳовурдай кўтарилди. Жувон

билан йигит патефон кўйиб, белидан ушлашиб ўйинга тушишди. Йигит кўтаролмас экан, жувоннинг елкасига бошини кўйиб ухлаб қолди. Жувон бир амаллаб уни ётқизди. Бор умиди пучга чиққан, жувон Асқаралибекка яқинлашди, мушукдай суйқалди...

Бу воқеани бировга айтгулиги йўқ эди. Эслаб кўнглини хушнуд қилиб юрса етарди. Нима бўлди-ю, гапга кизиқиб сирини ошкор қилди. Агар хушёр бўлгандаям оғзидан чикмасди. Каравонсаройнинг бўзахонасида бўзага тўйишганди. Аслида бари ўзининг жўралари, кўнгил яқинлар, булардан яширишга ҳожат йўқ, шуларга дилимни очмай кимга очаман, деган. Бўлиб ўтган хангомани оқизмай-томизмай бўзанинг кайфида мактаниб сўзлаб берган. Жиндаккина ёлғон ҳам аралашган, яъники шопмўйлов йигит ухлаб қолмасдан, жувонни хушёр пайтидаёқ етаклаб чиқиб кетган бўлган. Ва гапнинг охирида беихтиёр ушбу сўзлар чиқиб кетган:

— Юр десам, индамай оркамдан эрчиб чиқиб келаверди. Серсоқол, шопмўйлов оғзини очиб қолаверди. Гап соқолда эмас экан.

Янглишган экан, сирнинг тилга чиққани элга чиққани экан. Эскиқўрғондаги жангда талофат кўриб, анча ўзига келолмай юрган дамлари, йигитларининг кўпи ҳалок бўлди, қирғийдан кўшилганлари ёғий томонга ўтиб кетди. Унга кўшилиб жанг қиладиган бирдан-бир одам Шомирзабек эди. Бундай бирликни сал аввалроқ Шомирзабек ўзи маслаҳат солган бўлиб, Асқаралибек бунга кўнмаган. Сабаби у пайтда йигити мўл, шашти баланд, бунчалик ёрдамга муҳтож бўлиши тушига ҳам қирмаган. Энди кўшилиб бирга жанг қилишни ўзи таклиф этмокчи. Шомирзабекка борадиган девонаваш элчига ҳаммаси гапирилган; камига мактуб битилган. Унда тахминан шундай сўзлар бор эди:

«... Шомирзабек, сенинг гапингга ўз вақтида қулоқ солмаганимга пушаймонманки, ўрнига келмас. Агар иккимиз бирикганимизда қирғийнинг одамлари ҳам эргашар экан. Кучимиз кўпайиб, ёғийларга юртимизни топтатиб қўймас эдик. «Кейинги пушмон, ўзингга душман» деб тўғри айтишган экан. Начора, бўлар иш бўлди. Мабода сенда ройишлик бўлса ҳозир ҳам кеч эмасга ўхшайди. Эскиқўрғондаги талофатдан сўнг шул хулосага келибди, десанг янглишасан. Бу ҳозирги вазиятни ўлчаб кўрганимдан кейинги тўхтадим. Бир ёқадан бош чиқариб, душманнинг додини берайлик. Мен бек бўлайин, сен ёнимда маслаҳат бериб юреин. Худо раҳматли Умаралибек ҳам шуни васият қилган эди. Ахир иккимизнинг, мурод-мақсидимиз бир-ку! Тезроқ шулардан қутилсақ, улусимиз ғанимлар қўлидан ҳалос топиб, бизни бир умр дуоийи фотиҳа қилиб юришади. Шундайин улуғ ният йўлида гина-қудуратга не ҳожат, тўғри эмасми? Олло-таоло дилимизга шуни солган экан, бу йўлдан қайтмайлик, зиммамиздаги вазифамизни удаломоғимиз лозим. Фақат бириқиб, сўнги қонимиз

қолгунча курашмоғимиз керак. Уйлайманки, бу маслаҳатим сенга-да, маъқул тушар.

Дуои салом билан Асқаралибек»

Имзоли мухр.

Шомирзабек ҳам уни кўп куттирмади, жавобини элчининг ўзидан қайтарди.

«Авалло шунки айтмоқчиманки, нафақат сен билан мен ўсиб улғайган Зарварақ ёинки Туманбоғ мавзесини, ҳатто бутун бошли Туркистонни сенга ўхшаган қайсар, ақли кейин кирганлар хароб қилади. Сенлар ўзингнинг роҳат-фароғатинг, айш-ишратинг учун нимани хоҳласанглар ҳеч иккиланмай шунга қўл уравердинглар, улусни ўзларингдан совутдинглар. Оқибатда эл бизга эмас, ёғийлар етовидаги серкаларга эргашмоқдалар. Қизиғи шуки, шунча йигит йўқотиб-да, сенинг ақлинг кирмаганида. Сенга юртнинг тақдирдан кўра, ўзингнинг бек бўлишинг афзалроқ кўринади (Мақтубингда ҳам шунга ишорат қилибсан.) Мабодо сен айтгандай гина-кудуратни унутиб, бирикканимизда ҳам бир бўлолмаймиз. Навкарларим ўзимга азиз. Уларнинг тушовини сенга тутқазиб, ёғийга гўшт қилдириб бериш ниятим йўқ. Мен бунки кейинчалик тушуниб етдим...»

Дуои салом билан Шомирзабек.»

Имзоли мухр.

Шомирзабекнинг жавоб мактуби Асқаралибекдан совук тер чиқариб юборган, ўзини босолмаган, жаҳл устида элчини яна изига қайтарган: «Бориб айт, яхшиликча йигитлари билан бизга кўшилсин. Қўшилмаса, бор навкарларини ўзимга оғдириб оламан-да, ўзини эшакка тескари миндириб, Туманбоғ бўйлаб сазойи қилдираман».

Элчи кетгандан кейин уч кун ўтгач, номозшомда айтишдики:

— Бек, ташкарига бир чикинг.

У карвонсаройнинг майдонига чикса — элчи, эшакка тескари минган, оғзида латта. Жуда ғазаби келди.

— Бу нима қилиқ, тушуриглар эшакдан.

Элчи тушди, оғзидан, латтаси олиниб, қўллари бўшатилди.

— Гапир, нима гап?

— Бек, маъзур тутасиз, фақат ўзингиз эшитадиган гап.

Бек атрофга караган эди, бор аёнлар тарқалди. Элчи яқинлашди.

— Борини айтаверайми?

— Айт!

— Шомирзабегингиз тушмагур тутканоғи тутиб, мени-да, ғазаблади. Сўнг дедикки, «Бегинга бориб айт, мени эшакка тескари миндирадиган одам ҳали туғилгани йўқ. Йигитларимга келсақ, уларнинг ўзига яраша ор-номуси бор. Улар мусофирхонадаги жувон эмас, бесоқолни орқасидан эргашиб кетаверадиган...»

— Ётади! — деди. — Ҳали чучварани хом санабди. Мен унинг энасини кўрсатиб қўяман.

Бирок нияти ушалмади.

Энам кишга бориб каттиқ оғриди. Мулла Турсунбой буванинг ўғлига фотиҳа ўқиб келишга отланаётганди. Дарвозахонага етгач, мени чакирди.

— Мулла Жалолиддин, бери кел, болам!

Бостирмада отга ем бераётган жойимдан шошиб ёнига борсам, паранжи-чачвонини кўлимга тутказди, рангида қон йўқ.

— Жамоатимиз эди, боролмайдиганга ўхшайман, тобим кочиб колди. Ке, мени уйга олиб кириб ётқиз.

Кўлтиғига кириб, йўлаб, уйга олиб кириб ётқиздим. Сандалга ўт килиб солдим, чой дамлаб пиёлада тутдим. Пиёладаги иссиқ чойни тишлари какираб зўрға ярмини ичди.

— Чойинг совук, болам, чойнакни сандалнинг чўғига кўй, яхшилаб дам есин. Ўзинг отни эгарлаб Чортоққа жўна. Отангга айт, Сожидахон билан Мингойимни олиб келсин. Кўрkitиб юборма, кўргиси келибди, соғинибди экан дегин. Одинахон кеннойингни чакириб кўйиб, кейин кет. Қани, отлан болам.

Уйдан чиқаётганимда тикилиб каради-да:

— Бошинг тошдан бўлсин, болам. Ҳеч кимга сарғайтирма-син,— деди.

Мен отамни, опамни, синглим — Мингойимни етказиб келганимда энамнинг аҳволи анча оғирлашган эди. Бир уй қариндош-уруғ, кўни-кўшнилари бошида ўтиришибди. Энам отамнинг келганини эшитгач, кўзини очиб бошини кўтарди, кўзига ёш олди.

— Сени кўрмай қоламанмикан девдим, болам. Яхши етиб келибсан. Улар қани?

— Ҳозир киришади.

Опам Мингойимни кўтариб, энамга олиб борди. Энам ҳаммамизни алоҳида-алоҳида дуо қилди. Навбат Мингойимга келганда кулимсиради:

— Қодирқул, қизингни юлдузи ёруғ, ишқилиб умри узун бўлсин, бахтини берсин, омин оллоҳу акбар! — дея қўлни юзига суртди.— Қодирқул, Жалолиддинининг тўйини кўролмайдиганга ўхшайман.

— Кўйинг, ундай деманг, опа.

— Йўқ, сен жим тур, ўзимнинг ҳолимни ўзим биламан, ўлим ҳақ. Токчадаги кутида икки жуфт билагузук, икки жуфт балдок бор. Қиз кўрсам тақаман дегандим. Бирини Мингойим тақсин. Энасини эслаб юрар. Бирини Жалолиддин уйланганида келинга кўрмана қилиб олиб кир. Моли тоза, тилладан. Ўзи уч жуфт эди. Бирини Сожидахонга берганман. Сожидахон, кизим, сиз Жалолиддинини бегоналатманг. Уни энди сизларни кўлингларга қолдирыпман. Ҳа, айтгандай, бари ўлимлигим сандикда, кутидаги ақчадонда йиғиб-терганларим бор, маъракаларимга ишлатар-сизлар. Мени мазорнинг қайрағоч экилган томонига кўйинглар. Бизни эски лаҳм жойимиз. Жалолиддинга кўрсатганман, ўзинг

хам биласан. Болам, кирким ўтгунча Чортоқдан кўчиб келинглари, қудам ҳам хафа бўлмас, чирокни ёкиб ўтирмасанг арвоқлар ранжийди. Яхшиси қудамниям кўчириб келаверинглари. Ўзи қолиб нима қилади катта ҳовлида. Сожидахон, сиз кўндириш.

Энам ўлди, васият қилган жойига чиқардик. Отам опам ва Мингойимни олиб кўчиб келишди. Уйимиз тўлди. Отам бўш қолди дегунча томорқамиздаги боғда ишлайди унамаганига кўймай мачитнинг имомгарчилигини олиб беришган. Имомгарчиликдан ёмон тушмайди, шунга қаноат қилмай эшакаравага мевалардан солиб, Мингойимни олиб Туманбоғнинг бозорига боради. Мен бундан ғашланаман. Сабаби қишлоқлар нотинч, охири айтдим:

— Ота, ҳаммаёқда босмачилар изғиб юрибди, тинч уйда ўтирсангиз бўлмайдимми?

— Ўлимни, ҳар бир мусулмон ошиқ маъшуқасини қандай кутиб олса, шундай кутиб олиш керак. Алҳамдулиллоҳ, худонинг бандаси, Муҳаммад пайғамбарнинг умматимиз. Қолаверса, кирк йил киргин келса, ажали етган ўлади. Боғнинг мевалари бекор тўкилиб ачиб кетади. Ҳам саёҳат, ҳам тижорат деганларидай; Мингойим иккаламиз бориб келамиз-да.

— Тижорат дейсиз, нимангизга етмай қоляпти, ота, кўйинг бозор-ўчарни.

— Нима билан тирикчилик қиламиз. Қора қозон қайнаб турмаса бўлмас. Сен ҳукуматман деб юрганнинг билан бир тийин топмасанг...

— Имомгарчиликдан тушгани етмайдимми?

Отам кулди.

— Аттанг, аттанг. Ўқигансану укмагансан-да, ўғлим. Кўп нарсалардан беҳабар қилибман-да. Айб ўзимда, нима қилайки, айб ўзимда. Ўғлим, имомгарчиликдан тушган маблағ ҳаммаси ҳалол бўлмайди. Одамларнинг кўпи жамоатдан уялгандан назр-ниёз беришади. Сўрасанг «Розиман!» дейди-ю, ичи ғумиллаб туради. Жамғарманинг ўзини закотлари, сарф харажатлари бор. Улардан узиб қозонга ишлатмаганмиз, ўғлим. Бундан ташқари «муҳаббатдан-ибодатдан» нон топиб еб бўлмайди. Негаки меҳр кўйибсан, таъма аралашмасин. Таъма аралашса меҳр сохта. Ва бировнинг берган нарсаси учун яхши кўрма. Аввало олма, олсанг қайтар, бўлмасам унга қарам бўласан.

— Ота қачонгача шунақа гапларни кўтариб юрамиз. Замон ўзгарди. Дорилламон қушлар. Ҳамманинг ҳуқуқи тенг. Энди бой-камбағал бўлмайди. Янги мактаблар очилапти, бу ёғи хуррият.

Отам жавоб бермади. Бошини сарак-сарак қилиб, ачинганини билдирди, холос.

Мен ушбуни қоралаб бўлганимда, Сорокин Владимир Николаевич хонасига чақириб қолди. Кирсам ўзи яққа, олдида Аскар кўрбошининг талофатлари йиғилган қоғозлар. Тўғрисини айтмоғим керакки, Владимир Николаевичда бекни сўроқ қилгандан

кейин ўзгариш юз берди. Аввалгидай чакчаклашиб, суҳбатлашиб ўтиришлар йўк. Ўзини четга олади, одамовими-ей, умуман тушуниш кийин. Қасал десанг касалга ўхшамайди.

— Жалолиддин, келдингизми? Қани, марҳамат, курсига чўкинг.

Мен ўтирдим. Ҳамон унинг юз-кўзларида шу пайтгача сезилмаган бегоналик.

— Асқаралибек ҳақида қандай фикрдасиз? Келиб чиқиши хунарманд оиласидан экан. Ўзи қанақа одам?

— Қанақа бўларди, ўлгудек кўпол, бешафқат. Ҳеч кимни аямайдиган, ўзингизни ҳам хабарингиз бор, ҳатто хотини Нисорани ҳам ўзи отиб ташлаган. Бу одамдан яхшилик чиқишига кўзим етмайди. Уни фақат улусни тўплаб шулар олдида отиш керак.

— Сиз ҳам бешафқатликда ундан қолишмаяпсиз, Жалолиддин. Биз кизил армиянинг солдатларидан шафқатлилиқ, инсонпарварлик талаб этилади. Ҳар ҳолда бизни босмачилардан фарқимиз бўлиши керак. Улар отса, биз отсак одам қоладими?

Бу гап менга анча оғир ботди, лекин чидадим.

— Гапингиз тўғри, Владимир Николаевич, биз душманга шафқат қилаверсак янги ҳокимиятни қачон ўрнатамиз?

— Ҳокимият ўрнатилиб бўлган. Булар барибир узоққа бормайди. Кўлга олинганлардан ҳокимиятни тиклашда фойдаланиш лозим. Кеча Асқаралибекни сўроққа олиб чиқишмади. Бугун эса сиз сўроқ қиласиз. Ўйлайманки, уддасидан чиқасиз.

Менга шундай ишонч билдиришганидан қувондим. Қимсан Асқаралибекдай кўрбоши билан савол-жавоб қилиш ҳар кимга-да, насиб этавермайди.

— Иложи борича, кўнгилдагидек мунозара ўтказаман деб, сизни ишонтираман.

— Шошилманг, Жалолиддин. Танангизга чуқур ўйланг. Бу оддий сўроқ эмас. Сиз у билан келишишингиз даркор. Кеча мен ўрдадагилар билан кенгашганман, бугун мана бу пакетни бериб юборишибди, — дея галадонидан жигарранг қоғоз халта чиқарди. — Шунга кўз югуртириб қайтариб беринг.

Мен қоғозни олиб, шошиб танишиб чикдим. У ерда нималар баён этилганлиги мени шу қадар лол қолдирдики, асти қўяверасиз, ақл бовар қилмайди, тушга кириш ҳам маҳол. Маълумотлардан унча-мунча хабардор эрсам-да, нимага аскотишини билмасдим. Энди барчаси ойдинлашиб, Асқаралибек билан нима хусусда гаплашишимиз аниқ-равшан намоён бўлди. Қоғозни халтага солиб Владимир Николаевичга узатдим.

— Ҳаммасини тушундим.

— Бизга Асқаралибекдан кўра Шомирзабек билан Исмойил кўрбоши муҳимроқ. Шунинг назарда тутинг. Асқаралибекнинг тўлада эканлиги; орамиздаги суҳбатлар, пакет, кўйинги, ҳамма-ҳаммаси сирлигича қолиши шарт. Акс ҳолда оқибати ёмон кўчади. Кенгашда эҳтиёт бўлинг, тойиб кетиб, ишнинг пачавасини чиқариб юборманг.

— Албатта, албатта. Ўзингизга ишонгандай ишонаверинг.

— Ҳозир ўзимгаям ишончим йўқ,— деди кулгига олиб Владимир Николаевич.— Шуни зиммангизга олганингиз хусусида тилхат беринг.

ЖУДОЛИК

У тонг сахар уйғонди, кўрган туши илик кайфият зоҳирлади. Бунинг устига, кечаси сўрокка олиб чиқишлари пайсал топди. Балки руҳиятидаги тетиклик ана шу пайсал топган савол-жавоблардандир? Шодлик ва кайғунинг аралаш келавергани уни шу қадар чарчатган эдики, озгина хурсандчиликдан ҳам чўчийдиган, оқибатини сабрсизлик билан кутадиган ҳолга етган. Ҳаёлини яна кўпдан-кўп воқеалар қуршаб, равшан дилини хуфтонга айлантира бошлади. Ўзини алахситмоқ учун сомонга ёнбошлаб, «Ал — Ихлос» сурасини қирқ марта такрорлаб кўзини юмди, шояд ухлаб турса барчасини унутар. Нега шу кунларда дуои фотиҳага суяниб, мутаассибликни ўзига эп кўряпти? Инсон бу дунёдан тополмаганини дуодан топадими? Еки иложсизликдан дуога суянадими? Не-не подшоҳи аъламлардан тортиб ўғрию каззобларгача умрининг охирига бориб саждага бош қўядилар, ибодатга юкинадилар. Ўғрининг қаригани сўфига, ғарнинг қаригани отинга айланишида не ҳикмат бор? Инсон боласининг туғилиши ўзи гуноҳга қараб ташланган қадамми? У улғайган сайин гуноҳга қараб кириб бораверади. Биров ўзининг гуноҳдан ҳоли эмаслигини эртароқ, биров кечроқ англаб, қайтишга юзланади. Қимки буни эртароқ англаб чин дилдан покланишга интилса, тезроқ ўлади. Яхшига кун йўқ, ёмонга ўлим дегани шудир-да. Мабодо, бу йўриққа тушмай қайсарлик билан қилмишларини яна давом этказаверса, унга ҳам ёки дард-андух бериб, ўзининг нималарга кодирлигига ишорат этади. Демак, одамзот англамагунча қумурскалардай ивирсиб ўзини ўқдан чўкка уриб юраверади. Демак, англашнинг ўзи ўлим, ўлим ҳаққа етишиш. Нега ақли вақтлироқ кирган бандаларни олло-таолло дорилбакога жўнатишга шошади, ҳукми олийни сал пайсалга солса ҳақи кетармикан? Еки бандаларнинг яхши одамга сиғиниб юлишларидан кўрқадими, сиғинишга ўзига шерик чиқишини хоҳламайдими, ўзи яратган одамни ўзи кўролмайдими? Еинки ўша етишган одам одамлигига, хом сут эмган банда эканлигига боришлигини, унга сиғиниш бефойдалигини билармикан, қачонлардир хато қилиб бошқа бандаларнинг кўнглига лат егизиб қўйишни истамас. Ва бу бандаларнинг қанчадан-қанча умри оворан-сарсонликда кечишига барҳам берар.

Уни ҳам Нисорадан, ўгли Умаралибекдан айириб, отасини тузалмас дардга гирифтор этиб, пешонасига туғмас хотинни битиб, камига куёш нури тушмайдиган ушбу тўлага камаб, ўзини танитмоқчимми? Дунёга ҳирс қўйган одамнинг аҳволи шундан бошқа эмас демокчимми? Ҳа, ҳақиқатан шу, қачонлардир

тавбасига таяниши керак эди, таянаяпти. У ҳам дунё неъматларидан кўз юмди, чунки бошқа чоранинг ўзи йўк. Фақат ҳали бўй кўрсатмаган, албатта кўрсатиши лозим бўлган бир йўл бор — дорилбако!

Сурув у ётган тўланинг устидан ўта бошлади. Туёқларнинг дуқури тўланинг ичини тутди, гўё кўйлар тепада эмас, унинг нақд миясида, топтаб ўтаётгандай гуриллади. Ногаҳон бир кўйнинг орқа оёғи мўрига ёпилган эски кигизни тешиб, четан орасига кириб қолди. Қўй дарҳол типирчилаб маъради, оёғини бир амаллаб чиқарди-ю, шериклари томон кетди. Қўйнинг оёғи ўрнидан бир парча тешик нишона қолди. Тешикдан илк бора куёш нури тушди, ҳаво очилибди. Бу нур қандай нур? Ўша дорилбақога боришликка далолатми? Ким билади, буларнинг барини ўзи билади... Унга қолганда нега шошилди экан, ақлини бунчалар тез киритмаса, кўзларини мошдек очмаса? Ўзини бирданга намоён қилиб қўйди-ку? Айрилиқлар ёппасига келди-ю...

Бу йилги баҳорда ёғингарчилик деярли бўлмади, курғоқчилик, кир-адирларда чорвага ўт ўсмади, ҳаммаёқ қовжираган. Бутун йигитлари билан Қизилунгурнинг ичкарасидан паноҳ топишганди. Зарваракка келишини бировга билдирмаган. Ўн бир киши йўлга чиқишди. Аслида ўн иккита эди. Қирғийнинг боласи, знам оғир ётибди, хабар олиб келай деб, уйга кетганди. Қишлоққа киришганда ҳаммаёқ сув куйгандай жимжит, худди одамлар итларнинг оғзини тиқиб, отларининг оғзини танғиб қўйгандек. Бу сукунат бекада иштибоҳ уйғотганки, ёғийларнинг келмаслиги хусусида аниқ малумотларга қарамай чор-атрофга йигитларини таркатди. Уларга эрталабгача ухламасликни тайинлаб, уйга қараб юрди. Ҳали уйга етмаёқ кўшнининг дарвозасидан бир паранжи ёпинган аёл унга қараб йўлга тушди. Қоронғи бўлишига қарамасдан, қадам босишидан билдики, Нисора. Ўғлини тез-тез қўриб кетишини билганлиги боис, эътибор бермади. Аммо кўнглидан бир нарса ғимирлаб ўтди: кун кеч бўлиб қолган бўлса-ю, нечун қоронғида йўлга тушди, яна бир ўзи. У рўпарасига етгач, сўрамоқчи эди-ю, иззат нафси изн бермади. Нисора-да, лом-лим демай қирғий йўлига бурилди.

Уйга кириб боргач, хотини хуштавоъзелик билан қаршилади. Умаралибекни отасининг олдидан олиб чиқиб кўриштирди. Қўлга сув берилиб дастурхон ёзилаётган паллада уйга йўталиқираб отаси кирди.

Улар опаси ўлгандан кейин камдан-кам бир дастурхон атрофида ўтиришар, ўтиришган тақдирда-да, бирор дақиқа ҳадикдан ҳоли эмасди. Шу бугун анчайин хотиржамдек, отаси билан бемалол суҳбатлашиб ўтирадигандек эди.

Эрка ўстирган ўғлини қайтариб олишга қурби етмай қолган отаси ҳар бир гапини илтимос оҳангида айтардики, бундан Асқаралибек олдиниға зиғирдеккина хижолат тортган. Бундайин муомала тахрорланавергач, унда кўникма ва кейинчалик бифарқлик пайдо бўлди. Оқибатда кўпдан-кўп насихатлар сув

ичмади, гаплар эгасини топмади, буюрилган ишлар бажарилмади. Отаси сўзи синишини сезгач, ўзини тортди. Гап сўралса жавоб беради-ю, ўзи гапирмайди. Негадир у бу сафар овқатланиб бўлгунга қадар босик, чертиб-чертиб сўзланди.

— Ўғлим, сени бу йўлдан қайт демайман. Аммо қилаётган ишларинг рисоладан анча нари. Биламан, сен ўзинг одамларга зиён-заҳмат етказишни сира-сира истамайсан, уларга ёмонликни соғинмайсан. Йигитларинг эса сен ўйлаганчалик эмаслар. Садриддин чўлокнинг кизини қайсидир жийрон кашқа минган йигитинг номусига тегибди. Шу инсофданми, шу мусулмонликка муносибми, камига ўзини карвонсаройнинг пештокига осиб кетибди. Мен Туманбоғ томонга юмуш билан кетган эдим. Келсам бечора чўзилиб, чўлок оёғи ҳам ерга тегиб қолибди. Биров олиб қўяйлик деса, қоровул турган йигит унамасмиш, сўнгра ўзим бориб олдим. Менга ҳам анча дағ-даға қилди. Гўё Садриддин ёғийларга хабар етказиб турармиш. Ўзинг ўйла, чўлок, от уловга бировнинг кўмагисиз миномаса, қанақасига гап етказди? Суриштирсам, сен буйруқ берган эмишсан, йиғилганлар олдида изза тортдим, суриштирганимга пушаймонлар едим. Худди сенга ўзим тайинлаганман-у, ўлгач, ўзим ажратиб олишга чиққандай бўлдим. Ҳеч бўлмаганда сен одамларнинг дилига озор беришдан тийинсанг бўларди. Шундок ҳам кўп одамларнинг ёстиғи қуриди. Ҳеч маҳал ёмонликни ёмонлик билан даф қилиб бўладими, бу одамларда нафрат уйғотмайдими? Улар сенга ўхшаган кўрбошиларни нечтасини ўтказишди. «Умаралибекдан ҳам шунчалик жабр кўрмагандик», деб юзимга айтишяпти. Остона ҳатлаб кўча юзини кўришга зорман. Дўконга ҳам мол ёйиб ўзим панада ўтираман. (Ўзи ҳозир бировнинг савдо қилишгаям холи йўқ-ку, шундай бўлсаям сабаби — тирикчилик.)

— Ота, бундан бошқа йўлнинг ўзи йўқ. Умаралибек раҳматли бўлганда ҳам ҳозир шундай қиларди. Ярим йўлдан қайтиб бўлмайди. Бу ҳам бир кимордай гап, ютасанми, ютқазасанми фарқи йўқ, охиригача чидаш керак. Садриддин чўлоққа келсак, ўзим айтганим рост, у ёққа хабар бергани аниқ.

— Бор, хабар берса, аччиқ устида, кизини бадном қилишгани учун бергандир.

— Тишини-тишига қўйиб чидамайдими?! Сал нарсага бориб валаҳлайверади-ми?

— Ие, сенга бу сал нарсами? Раҳмат, ўғлим... Мен чиқай. Чарчабман. — дастурхонга фотиҳа ўқилиб, отаси турди, катта отасининг чиқаётганини кўриб Умаралибек унга эргашди. Отаси болага тасалли берди:

— Умаралибек, отангни ёнида қолгин. У сени соғинган, қучоқлашиб ётасизлар.

Бола индамай яна катта отасининг пинжигга кирди. У поилж Умаралибекни кўтариб ташқарига чиқди.

— Яхши ётиб турунг, ота.

— Раҳмат, қизим сизлар ҳам яхши ётиб турунглар.

Асқаралибекнинг хотини уларни дарчагача кузатиб, қайтиб келди-да, жой ҳозирлади, сўнг чироқнинг пилигини пастлатди...

У хотини туртиб уйғотгандагина кўзини очди.

— Нима гап?

— Кимдир чақиряпти?

Ўрнидан турди-да, чопонни елкага ташлаб даҳлизга чикди.

— Ким у?

— Мен, бек, Раҳмонжонман. Кимдир бизни сотибди. Қишлоқни ёғийлар ўраб олишган. Овозидан танидим. Қайноғангиз — Райимнинг бўлинмаси.

— Йигитлар қаерда?

— Йигитлар ташқарида.

— Айт уларга, ҳар биттаси иккитадан, иложи бўлса, учтадан машъала тутишсин. Машъалага аччиқ тошнинг сувини шимдиришни унутманглар, йўқса шамолда ўчиб қолади. Ҳозир ўзим ҳам чиқаман.

Кийиниб бостирмага яқинлашганида отларнинг чопгани, ёғийларнинг ола-тасир тўполони сезилди. Отни юганлади-ю, кўчага чиқиб тахт турган йигитларига буюрди.

— Машъалани ёқинглар, гарқалиб юрасизлар. Кўпчилик деб ўйлашсин. Чўчишмасин! «Урхо-ур! деганимда ҳамман бараварига бақирисан! Бунақа ўрамларни энди кўраётганимиз йўқ. Худо ўзи ёрлақайди. Учтанг тегирмон томонга ҳайдаб солишсан, учтанг карвонсарой томонга, иккитанг сой бўйига, қолганлар тўқай томонга. Сўнгра сизлар ҳам бизнинг орқамиздан тўқайга юринглар. Ярмига борганда машъалани ташлаб чопасизлар. Бошланглар!

Йўқ, булар бошлашолмади, ёғийлар илдамлик қилишди. Бекнинг усули олдиндан сезишгандек улар олдинроқ машъала ёқишди. Маржондек тизилган олов ўраб келар, душман билан уларнинг фарқи қолмаётгандек. Бу бекка янада маъқул тушди: ёриб чиқиш осон кўчади. Қани, кетдик, дея йигитларини тўқайга ундади. Шу дамда ташқаридан, нақд отаси ва ўғли ётган уйдан кутилмаганда олов кўтарилди, олов ҳаш-паш дегунча баланд сўрига, ундан бостирмага илашди. Бек отнинг жиловини орқага бурмоқчи эди, қараса душман уйни эгаллаб бўлган. Сўнгра уй томондан отасининг «Зарвараққа ўт кетди-ў — ў — ў!» дея бақиргани, кўча остонасидан боланинг «Ота-а-а, мени олиб кетинг!» деган чинқириғи эшитилди. Баланд сўрининг ёниб турган оёқлари қайишиб кўча томонга қулади-ю, овозлар тинди. Ўт эса ҳамон авжида, отишмалар давом этарди. Улар расталарга етишганда Раҳмонжонга ўк тегиб, қўлидаги машъала тимнинг қамиш томига тушди. Туташдимми, туташмадимми эслаёлмади. Унга ҳаммаси барибир эди, қолган беш-ўн навқари билан қуршовга қараб от солди. Шунда яна иккита навқаридан ажралди. У каттиқ жунбушга келган: кўз ўнгидан болалигидан кэдрдон — уй, баланд сўри, унинг деразалари тўла олов билан қарсиллаб йнқилиши, қулоғидан отаси ва ўғлининг чинқириғи нари кетмас, шуларнинг хуни учун ғанимлар қатига тик бостириб

бораверди. Қаторни ёришга муваффақ бўлганда, чап қўлининг тирсагидан яраланди.

У икки йигити билан Қизилунгурга етганда тонг отаётганди. Ўша кунiek пешинга бориб, Зарварақдан одам келди. Отаси ақлдан озибди. Нуқул кулармиш. «Зарвараққа бир ўт тушган, буниси иккинчиси, иккинчисини ўзим қўйдим, зиғир ёғига булаб, қора чирокдан туташтирдим. Асқаралибекни қўшиб ёқай десам жўнаворибди, хумпар, ўғлини ёқдим. Кўрсангиз мазза қиласиз. Эҳ...Зарвараққа икки марта ўт тушди. Учинчи марта ўт тушса қиёмат-қойим бўлади. Биринчи ўт тушганиниям кўрганман, роса ёнган, одамларнинг жизғанаги чиккан, хо-хо-хой», дермиш. Буни тинглаб ўтириш оғир эди. Суриштирса, Зарварақдан Нисорадан бошқа одам чикмаган. Ҳаммаси тўпланиб миясида ғалаён кўтарди: нега кеч йўлга чикқани, ярим кечаси ёғийларнинг ўраб! олиши — буларнинг бари Нисорага бориб такалаверди, гумонни ошираверди. «Хотин кишининг ўчи ёмон бўлади», деган эди кимдир. Нисоранинг ўчи ундан-да, ошиб тушди. Йигитларидан иккитасига Нисорани олдирди. Эғнида кўк майда гулли обиравон қўйлак, оҳори тўкилган бахмал камзул, бошида паранжи-чачвон. Бек ўзини босди.

— Нималар қилиб қўйдинг, Нисора?

— Ҳеч нарса, бегим.

— О-о-о, ҳеч нарса дегин. Аканг --- Райим ўрисга хабар берган ким?

— Билмадим, бегим.

— Ўлганлар биладими бўлмасам, сендан бошқа одам қирғийга бормаган бўлса. Менинг қишлоқдалигимни сендан бўлак ҳеч ким кўрмаган бўлса. Акангга тушида аён бўлдимми?

— Беҳабарман деяпман-у, ишонинг.

— Шунча вақтдан бери ишонганим ҳам етар. Сени касофатингга Умаралибек ёнғинда қолди, отам ақлдан озди. Қусуринг қондимми?

Нисора паранжини олиб ташлади.

— Умарали тирикми?

— Билмадим. Отиб ташла! — деди бек ёнидаги йигитга, ўзи бурилиб кета бошлади. Орқадан Нисоранинг бакиргани эшитилди.

— Бегим, тўхтаг, бегим!

— Нима гап?

— Ҳамонки отилар эканман, гапимга ишонмас экансиз, ўзингиз отинг, охирги ўтинчим шу!

Нисора тезроқ ҳаракат қилмаса, сўнгги ймқониятни ҳам қўлдан бой берадигандек тиз чўқди, қўлларини муножот учун чўзгандек ёйиб:

— Худо хайрингизни берсин, бегим, у дунё бу дунё камлик кўрманг. Сўнгги илтимосимни инобатга олинг. Бегонанинг қўлига топширманг. Шуни ўзингиз уддаланг, бегим! — дея ялиниб-ёлборди. Кўзининг ёши юзини ювди.

Онасидан айрилган қушчанинг чиркиллаши каби унинг

нолалари газабга бўккан юрагини аста бўшатди. Ўзининг кўнглида тобора илиқлик уйғонаётганини сезгач, вазифани тезроқ бажариш кераклигини, агар кечиктирса Нисоранинг нолаларидан мутаассир бўлиб, отолмай қолишини пайқади. Ёнидан маузери чиқарди. Нисора тик туриб, худди унинг «марҳамати»га сазовор бўлганидан мамнундек, бошини мўмин солинтирди. Гарчи ҳали аёл кишига ўқ узмаган, буни эркак зотига муносиб ҳисобламайдиган бўлишига қарамай, Нисорани отмаса турулмайдигандек, шу билан ўзининг барча ташвишларини ниҳоясига етказадигандек эди. Ҳамда ёғийга ёрдам берган кимсанинг кимлигидан қатъи назар, аямаслиги ҳақидаги ўзининг бўйруғидан ўзи қайтмаслиги шарт эди. Нишонни юракка тўғрилади, лекин қўли қалтирар, тепкени босишга қурби етмай борар, тепкени босса ўзининг ҳам ичидан нимадир узилишига, агар босмаса ундан-да, баттарроқ қийноқда қолишига аниқ ишонди. Хато отмаслик учун ўзини қўлга олиб, отди. Нисора йиқилди. Бек унинг жон таслим этаётганини кўрмаслик учун ортига қайтди.

Қизилунгурнинг булоқларидан чиқаётган сувлар чулдираб абадий қўшиғини қуйлашар, ёнғоқлар, дўланалар, тоғ олмаларини ўзига макон билган саъва-ю, булбуллар гўё ҳеч нарса бўлмагандек бир дамлик сукунатдан сўнг яна хонишларга берилган. Тоғ ёнбағирларидан қайтаётган қўйлар, бабачоклар тинимсиз «ба-ба»лайди, яқин атрофларга ёйилган йилкилар нималарнидир бекордан-бекор пақкилатаётган одамларга бир қараб қўйишди-ю, думларини тўзғитиб силкишди-да, яна ўтлоққа бош эгишди.

У қанчадан-қанча одам ўлдириб, ўзини бунчалар гуноҳкор ҳис қилмаган, бунчалар ўзидан жирканмаганди. У шундагина Нисорани жуда қаттиқ севганини, ҳали ҳеч кимса унинг дил тўридан бунчалик эъзоз топмаганини англади. Энди ҳаммаси тамом, энди унга дунё қоронғи, энди яшашнинг-да, маъниси йўқ. Нега бирор марта кўнглига қулоқ солмади, жаҳл ғолиб келаверди, ўзини-ўзи қийноққа банди этди?

Бек чодирга қираётганда, ичкаридан қирғийнинг боласи чиқди. Унинг ранги қум оқарди.

— Нима гап, бек?

— Ҳаммаси тугади.

Шу пайт орқадан бир йигит чопкиллаб етиб келди.

— Бек, маъзур тутасиз!

У истар-истамас чодирдан калласини чиқариб, йигитга қаради:

— Хўш?

— Завжангиз қийналиб жон беролмаяпти, яна битта ўқини аямасинлар деяптилар.

У олдинига ишонмади. Ҳамиша битта ўқ билан ҳал бўладиган нарсанинг бу гал хатога юз тутиши унда шубҳа уйғотди.

— Ростини сўзла.

— Рост, бегим, ўлолмаяптилар.

— Унда...— хаёлига келган фикрни мушоҳада ҳам қилиб ўтирмай тилига чиқарди.— Унда ўша бўйи кўмиб юборинглар, ўк ҳам хайф. Сен ўзинг кўм! — дея кирғийнинг боласига буюрди.

— Мен номахрамман, бек!

— Бир пайтлар мени поччам дегансан, боравер!

Бек шундагина тўппончаси ҳамон кўлидалигини, ҳали кирғийнинг ранги бекорга ўчмаганини, қувури унга қаратилганини билди. Ва маузерни ёнига солди-да, отини эгарлаб, бир ўзи Зарвараққа жўнади.

Қишлоқнинг аввалги таровати йўқ, ит талаган тулкидек тўзғиган. Тўппончадан ўк узаётганда қанчалик янглишса, кирғийнинг боласига «Ҳаммаси тугади!» деб ҳам шунчалик янглишган экан. Ҳаммаси тугаганини Зарвараққа кириб, ташки уйнинг кули кўкка совурилганини, баланд сўридан асар қолмаганини кўриб ва ниҳоят, отасининг ақлдан озганлигига, ўғли Умаралибекнинг ёниб кетганлигига (хатто суягинида кидириб топишолмаганлигига) гувоҳ бўлганидан кейингина англаб етди.

Бек кўни-кўшниларнинг гапига ишонмай, тоғдай уюлиб ётган уйнинг кул аралаш тупроқларини ағдариб кўрди — йўқ. Отаси эса кулади, гапиради, гапиради, кулади. Умаралибекнинг тўни кўлида:

— Умаралибекни кўмайман. Бунга кўмсам ер чўқади, у оғир. Зарвараққа ўт кетди, ўтни ўзим кўйдим. Ҳеч кимга билдирмай туташирганман. Ха-а-ха, билиб кўйинглар, ҳеч кимга билдирмай туташирганман. Ўт-чи, ўт, Асқаралибек туғилганда туташиган. Энди ёнди-да, энди. Улғайганда ёнади-да. Ўзиниям ёқмоқчийдим, қочиб кетди. Мени болалигимдаям бир ўт кетган. Учинчи марта ким ёқсаям зўр ёнади. Учинчиси қиёмат-қойим, ха-ха, ха, Зарвараққа учинчи марта ўт тушса зўр бўлади...

Отаси соғлигида учинчи марта ўт тушса ёмон бўлади деб айтган. Биринчи ўт тушганини Асқаралибекнинг қулоғига ёшлигидан куйган:

Бир бўз йигит қимдандир, Шаҳрисулунни қўлдан кетган, деб эшитибди-ю, отасидан қолган пилта милтиқни елкага осиб, отга миниб йўлга тушибди. Уни кўрганлар, «Хў-ўв, Одилбек қаёққа отландинг», деб сўрашса, Шаҳрисулунни қўлдан бериб кўйишибди, шуни ажратиб олгани кетяпман, дебди. Унинг соддалигидан баъзилар қулибди, баъзилар ишонмабди баъзилар унга кўшилибди. Икки-уч қишлоқни босиб ўтгунча кўчага одам сизмай бораверибди. Ким бешилиқ кўтарган, ким занглаган қилич, ким ўки йўқ милтиқ, ким нима топса шуни. Йўлда қимдир «Сизларни у ёққа ўтказишмайди, уезддан рухсат олиб, сўнг ўтиш керак» деб буларни йўлдан урибди. Унинг гапига булар ишониб уездга боришибди, бор гапни айтишибди. Уларнинг гапидан уезддагилар ҳам «ўйга» толишибди. Сўнг, сизлар қарвонсаройга бориб ухланглар. Биз эрталабгача рухсатнома ёздириб тайёрлаб қўямиз, олиб кетаверасизлар, дейишибди. Бу маслаҳат уларга маъқул тушиб, кечга яқин мана шу Зарвараққа кириб келишибди. Эрталаб туришса, қуршовда эмиш. Ваҳоланки, уларнинг

яшаётган жойи ҳам ўзлариники эмаслигини билишмас экан. Шунда-да, қаттиқ туришибди, таслим бўлишни хоҳлашмабди. Душман қишлоққа ўт қўйиб, уларни қўлга олибди. Буларнинг барини отаси ўз кўзи билан кўрган экан. Ўт ҳақида, Қўқтўнни ота зурёдларининг тўпори соддалиги ҳақида гап кетса шуни сўйлаб берарди.

Учинчи боб

«... Мен ким, қизил аскар Қодирқул ўғли Жалолиддин ушбуни маълум қиламанки, зарварақлик Асқарқўрбоши билан босмачилик ҳаракатларига барҳам бериш, Шаҳрисулув вилояти, хусусан Туманбоғ мавзесида янги ҳокимиятни батамом ўрнатилувига хизмат қилдириш мақсадида сўров ўтказишни ўз зимамга оламан. Сўров вақтида янги ҳокимиятнинг содиқ аскарни сифатида нимаики қўлимдан келса барини ишга соламан. Ҳамда қўрбошини командир Владимир Николаевич Сорокин тайинлаган ишга кўндираман деб ишонтираман. Бунда ҳеч қандай хатоликка йўл қўймайман, қўрбошининг хавфсизлигини таъминлайман ва тақдирини ўз бўйнимга оламан, деб оддий аскар

*Қодиров Жалолиддин
Дастхат, сана»*

Ушбу тилхатни командирга топширганимдан сўнг барча қиладиган ишларни бирма-бир ҳисоблаб чиқдим, обдон ўйладим. Олдинига ўзим у билан гаплашиб, иложи борича йўриққа солишим лозим. Агарда уни кўндиролмасам, энг сўнгги илинж — кирғий болани ишга солишдан бошқа чора йўқ. Бунга зарур бўладиган ишларни қоронги тушгунча ҳозирладим: қўрбошининг аввалги қайноғаси Райимни олдирдим, пишитдим: бир оғиз ҳам ортиқча гап гапирмаслигини, фақат гувоҳ сифатидагина кирғий боланинг гапларини тасдиқлаб туришни тайинладим. «Мархума»ни ҳам олдирмоқчи эдим, ҳали роса тузалиб кетмабди, дўхтурлар руҳсат беришмади. Ўғлини эса кейинга қолдирдим. Қош қорайганда кирғий болани қарвонсаройдан пинҳона чақиртириб, режани келишдик. У ҳам кўрсатилган чизикдан чиқмайдиган, ортиқча гап-сўзга ўрин қолдирмайдиган бўлди. Гарчи ҳаммаси текис кетаётган бўлса-да, кўнглим нотинч. Негаки қўрбошининг кўнишидан кўра кўнмаслиги аниқроқ эди. Энди бирдан-бир ишончим омад. Омад кулиб боқсагина ишим юришди.

Куни кеча тегирмонбошига йўлим бўлиб, беихтиёр Шомирзабекнинг болахоналик уйига кўзим тушди. Икки табақали ёнғокдан қилинган ровот оғир очилди-да, бошидаги пушти рўмоли юзини ёпган Латофат ташқарига мўралади ва бизни кўриб, хуркак охудек ўзини панага олди, дарвозани зичлаб ёпди. Ана шу бир лахзали кўриниш яна менинг оромимни ўғирлади, кўз

ўнгимда пушти рўмолга ўранган Латофатнинг сипо қомати тамғаланди, юракда бир орзиқиш, бир назора айлаш ишки унди. Ҳали хануз гарчи турмушга чиқиб, оғирбўй бўлса-да, ундан кўнгул узолмасдим, уни кўргим келаверарди. Шомирзабекнинг уйи томонга тикилиб, хаёл суриб қолганимни кўрган Мансур отини тўхтатди.

— Бекнинг хотини юракдан урган экан-да, а, Жалолиддин ака?

Мансурга ён бергим келмади, ичимдагини яширдим.

-- Йўк, Мансурбой, хотинни ўйлайдиган замон эмас. Бекнинг ўзини кўргим келяпти. Барибир қачондир уйига келиши керак-ку, балки ҳозир уйдадир, ким билади.

— Қўйсангиз-чи, бек Ҳазрат Аюбда.

— Сен билмайсан. Бу кўрбоши дегани ҳийлада тулқига дарс беради. Ўзини Ҳазрат Аюбда эканлигига ҳаммани ишонтириб қўйиб, уйда кайф-сафо қилиб ҳам ётаверади.

— Бўлмаса, бирров уйига кириб ўтайликми?

Кўйнимга қўл солиб кўраётган бўлмасин деган ўй хаёлимдан лип этиб ўтди-ю, «Юр!» деб юборишдан ўзимни зўрға тийдим.

— Ҳозир вақтимиз зик, бошқа сафар.

Отни карвонсаройга қараб ниқтадим.

ТЎҒРИ ГАП — ТУҲМАТДАН ЁМОН

Асқаралибекни сўроққа олиб чиқишганда, тун ўз ҳукмронлигига мутлоқ эришган: «шамчиноқ»ларининг пилигини тозалаб ёққан, маликасининг юзи хиёл очиқ, гўё юзидаги пардасини баландроқ кўтарса, номаҳрамларнинг назари тушиб, иффатига дарз кетадигандек. Ана шу мўралашнинг, майин жилмайишнинг ўзи-да, борлиқни ажиб бир навозишга чулғаган ва бу назора соҳибасининг гўзалликка ягона тимсол эканлигига қафолат беради. Муборак нигоҳнинг сеҳр-қуввати туфайли ҳушидан айрилган Зарварақ узала тушган бўйи шундай осудаликда ётардики, тириклигига гумон қиласан ва ҳали «тайфин»ланмаганмикан, деган шубҳа оралайди. Яхшиям тонг билан бу нурли чехрадан ёғилаётган ёғдуни ажратолмай қичкириб юборадиган шошқалоқ хўрозлар, хўжасига содиқлигини билдириш учун арзимаган шитирга ҳам аюҳаннос соладиган итлар ва ниҳоят, эпкиндан хид олиб, узоклигига қарамай бир-бирларига муҳаббат изҳор қилиб юборадиган безовта отлар бор. Буларга қишлоқнинг юрак уриши янглиғ тегирмоннинг дуқури ҳамда узлуксиз акса ураётган каби обжувознинг «гумбур-гумбур»и қўшилди-ю, Зарварақнинг ҳаётлигидан даромад қила бошлади.

Бугунги куну тун бекнинг муҳам шуурига нимадир ваъда қилаётгандек, зерикарли ҳаётида қандайдир ўзгариш юз бераётгандек эди. Қўйнинг орқа оёғи эски кигизни тешиб, қуёш нурининг тўлага илк бора бош суқиши, ҳамиша ноҳуш кайфият ҳосил этадиган туннинг бунчалик тароват касб этиши ҳар ҳолда

бежиз эмасдек, булар ниманингдир деб очасидай эди. Бунинг дастлабки исботи — уни сўровга сайисхонага эмас, кишлок четидаги ягона хонадон — Аширмат девонанинг уйи томонга йўллагани бўлди. Аширмат девона бу ёруғ оламдан хотин кўрмай ўтиб кетган. Ҳеч кими йўклигидан ўлминиям бир кун кейин билишган. Девона оркалик, кўзиям бор дейишарди, шу боисдан унинг чироғини ёқиб ўтиришга одам топилмаган. Ховли кишлокдан четдалигигами, ёхуд баландлигигами, анча баҳаво, атроф кишлокларнинг нафаси сезилиб туради, онда-сонда ховли этагидаги жийда, ўриклар изғириндан ночор кисирлайди. Уй эскирган: бўғотлар тушган, мўрийи сув ювиб, ўчокни тўлдирган, айвонни ўт-ўлан босган. Мозордай совуқ кўринган уйнинг уй файзини берган бир нарса бор эди-ки, ана шугина кишининг руҳиятига таскин бериб ўзига тортади. У ҳам бўлса хира нур соҳиб турган уйнинг чироғи. Ўрта эшик очиклигидан ичкаридаги чирок дахлизни ҳам зулматдан кутқариб, обрез ёнида ерга қараб турган қирғий болани, бурчакка ўгирилган бекнинг илгариги қайноғасини ғира-шира намоён этади. Остона ҳатлаган заҳоти дахлизнинг ертўла сингари намиққан ҳавоси димокка урилиб, канчалик кўнгилни хижил этса, меҳмонларнинг таширфи ундан кам дилини сиёҳ этмади. «Қирғий болани сўроққа аскотар деб келтиргандир. Қайноғаси нега бу ерда? Синглисининг ўчини олишга турибдимикан?»

Жалололидин иккиси уйга киришгач, ўрта эшик зичлаб ёшилди. У дераза томонга, Жалололидин рўпарага ўтирди-да, хонтахтага қоғоз ёйиб, ёзишга киришди. Ниманидир қоралаб, бекка юзланди ва дахлиздагилар эшитиб қолмасин дедими, овозини пастлатиб гап бошлади:

— Қуруқ аравангизнинг етиб келган жойи шу ер, бек. Ҳаммаси тугади. Бизнинг кўлимиз баланд келди.

— Аравамиз қуруқ бўлсаям ўзимизники эди. Сиз сингари бировларнинг тойига миниб, кўлимиз баланд деб юрганимиз йўк.

— Аламзадамиз, бек, аламзада. Той ҳам, кўл ҳам ўзимизники эканлигидан беҳабарсиз. Хурриятни кўролмайсиз. Камбағалларнинг ҳам кўкрагига шамол тегсин демайсиз. Шунинг учун ҳам кунингиз битди. Сизни отиш ҳақида махсус буйруқ олганмиз.

— Отадиган бўлсанглар, отинглар-да, гапни кўпайтирмай.

— Озод қилишимиз ҳам мумкин...

— Хотинларни озод қилинглар, мени отганинглар дуруст, барибир нафим тегмайди.

— Хотинлар озод, бек, — деди Жалололидин дадилланиб.

— Эрлариданми?

— Ҳа, эрларидан, — деди Жалололидин пинагини бузмай, — Жоҳил, нодон, факат хотинларига қараб ўқ узадиган эрларидан кутқаряпмиз уларни.

— Ҳеч бўлмаганда мархумларнинг руҳини безовта қилманг, мулла Жалололидин. Кимсан — Қодиркулҳожининг боласисиз.

— Ўлдириш сизга муносиб, бек. Биз қайта жон бағишлаймиз. Сиз мархумга чиқарган кимсаларнинг баъзи бирлари ҳаёт.

— Бўлса бордир. Биз ҳам ҳаммасини ўлсин демаймиз. Камоли уларни йўлдан адашмаслиги борасида ҳаракат қилганмиз, холос.

— Бошқа кўчага кириб кетдингиз, бек. Гап Нисорабону хусусинда кетяпти.

Нисоранинг номини эшитган бек сергакланди, ҳалидан буён юзага чиқмаган дарди тўлғонди.

— Хўш?

— Бону ҳам, ўғлингиз Умаралибек ҳам тирик.

— Бунақа найрангни кўп кўрганман.

— Ишонмаяпсизми?

— Ишонганимда нима?!

— Ҳарҳолда ўғлингиз, суюкли хотинингиз...

— Ўғлим тирик бўлса, кунини кўрар, хотинимни эса бекорга отмаганман, Жалололидин. Туфугимни қайтариб олмайман.

— Асқаралибек, туфлаганингиз туфук эмас, луқма эди.

Жалололидин ўрнидан туриб, ўртадаги эшикни ғичирлатиб очди-да, даҳлизга чиқди. Бир дақиқа ўтар-ўтмас қирғий болани бошлаб кирди. Эшик яна зичлаб ёпилди.

— Бек, қолган гапларни шу йигитдан эшитасиз энди,— дея қирғий болага ʻшорат қилди.— Қани, бир бошдан бошланг.

Қирғий бола бек билан юзма-юз келишини билса ҳам, мана бундай суҳбат қурарга ишонмаган шекилли, каловланди.

— Бошлайверинг, нима сабабдан бекка йигит бўлдингиз?

— Гапнинг индаллосини айтсам,— дея қирғий Жалололидинга қаради,— сизларга хизмат қилишни ҳаёлимга ҳам келтиролмасдим. Кечасию кундузи ўйлаган ўйим бекка йигит бўлиш, қаторида от ўйнатиб юриш эди. Буларнинг турқи-таровати, ўзини тутиши, одамлар орасидаги обрўси ҳазилакам эмас, мана мен деганни ўзига тортарди. Гапирган гапларининг урдасидан чиқишарди. Мижғовлик қилишмасди. Қиличлари ҳам гаплари сингари ўткир, йигитлари ботир, мақсадлари улуғ эди. Қишлоғимиздаги жуда кўп мен ёқтирмайдиган имонсиз кимсаларнинг уруғини шулар қуритган. Бола эдим, ҳамма нарсанинг фарқига боравермасдим, шунинг учун булар менга ёққандир. Кейинчалик айнишди, нима йўлдан урди экан — билмадим, кўзлари тушганин гумон қилишиб тигдан ўтказаверишди. Дастлаб амакимни саман отини бермаганлиги важидан дарвозасига михлаб кетишди. Сўнгра опамни зўрлашаётганида отамни қаршилик кўрсатгани учун, орадан ҳеч қанча вақт ўтмай акамни комсомолга ўтгани учун ўлдириб кетишди. Опам раҳматли босмачи билан олишган пайтда биринчи мен кириб қолганман, устига ўзимни отиб, қулоғини тишлаб олганман. Урганда девор томонга учиб тушдим. Ўша дам босмачининг қўйнидан қип-қизил юлдузча узилиб тушган. У менинг ҳаёлимдан кўтарилган. Кунни кеча уйга борсам, бувим ўша юлдузчани тақиб юргин деб, менга берди. Ҳаёлимга нималар келмади. Жалололидин ака,— бек Жалололидинга тикилиб қаради. Жалололидин бунга бардош беролмай кўзини яширди.— Балким... балким бекнинг йигитлари менинг сингари

кизилларга ўтишни ният қилишгандир? Юлдузча кўтариб юришгандир? Мана, ўша юлдузча, тумордай тақиб юрибман? — Қирғий кўксидаги юлдузни очиб кўрсатди. — Отамнинг, акамнинг, амаким ва опамнинг ўлими мени улғайтди. Юрагимда қасос уйғонди, ҳап санларними, дедим, танимда жоним бор экан буларнинг хунини тўлатаман дедим. Неча бор қиличнинг тиғини тоблаб, Умаралибекнинг йўлини пойладим, — дея йигит бекка тикилди, — ёнида доим сизлар бўлардинглар, иложини тополмасдим. Бир гап мазор томондан келаётганида қилич яланғочлаб бораётсам, Абдулазиз сўфи йўлимни тўсиб, панага олди:

— Ҳа, болам, ҳай-ҳай, болам. Бекордан-бекорга ўзингни нобуд қилма, сал ақлингни ишлат!

— Мени...

— Ҳаммасидан хабарим бор. Ақлни ишлатолмаган одам жаҳлнинг кули бўлади. Ўзингни бос. Олдин бекка яқинлаш, енгидан кириб, ёқасидан чиқ, зинҳор-базинҳор ишончига путур етказма...

Барибир унинг айтганини қилолмадим, Умаралибекка яқинлашолмадим. Бунинг устига, яна бир гап тарқалдики, дард устига чипқон бўлди, заҳм етказди. Сиз Нисорага уйланадиган бўлдингиз. Нисорага кўнглим бор эди.

Аскаралибек ўзини тутолмади, масхараомуз кулди:

— Кўрбошиларнинг хотини талошда экан-у, биз беҳабар эканмизда, а? Сен Нисорага кўнгили кўйсанг, мулла Жалолиддин Шомирзабекнинг Латофатини суйса: Қизилларнинг тутуриғи йўқ экан-да, бировнинг хасми демай қўл чўзишавараркан-да.

Бу гап Жалолиддинга оғир ботди шеккилли, ўтирган жойида тўлғонди.

— Аксинча, бек, қизилларнинг пўпалаганини сизлар чангалларингга олдинглар. Сиз давом этаверинг!

Қирғий бола ҳам Жалолиддиннинг жавобидан таскин топиб, дадилланди.

— Тўйинглар ўтгач, тинчимни йўқотдим, тушларимга кириб чиқасизлар. Нима қилиб бўлса ҳам ўч олишим керакдай, шундагина мархумларнинг руҳи шод бўладигандай, Нисора қасосимни қадрига етадигандай туюлаверди. Охири Абдулазиз сўфининг айтганидан бордим: сизлар қирғийдан қайтаётганларингга йўлингларни кесиб чиқдим. Ялиндим, ёлбордим, йигит қилиб олишингизни ўтиндим. Ниҳоят, максадимга етдим. Бундан бошқа йўлим йўқ эди. Қизилларга қўшилай дердим-у, уларга ишонмасдим. Сизларнинг ишончингларни оқлаш учун нималар қилмадим, одам ўлдиришгача бордим. Умаралибек мени кўп хушламасди. Бахтимга милтиқ тозалаётган йигитнинг ношудлиги туфайли Умаралибек ўлди. Сиз мендан шубҳаланмасдингиз. Нисоранинг ақаси Райим билан тил бириктирдим. Қизилларга шундай қўшилдим. Уларга етказган биринчи гапим дулдулингиз ўлган кун эди. Ўзингиз билан ўзингиз овора эдингиз, унча-мунча нарсага аҳамият бермасдингиз, ширақайф эдингиз. Бахтимга Нисора ўша кунни аразлаб қирғийга кетган экан. Хотинингизни

кўргани кирғийга отланганингиз жонимга оро кирди. Сиз етиб бормасингиздан анча олдин одам юбордим. Мехмонхонага кирғийнинг полвонларини тўплаб, кутиб ўтиришган экан. Райим Нисора сотиб кўймасин деб, бари хотин-халажни холасиникига чиқариб юборибди. Ихволингиз бор экан, қочишга улгурибсиз. Эвлашолмабди, лапашанглар. Тирик қайтганингиздан чўчиб юрдим, йўқ, сезмабсиз. Пухтароқ режалар туза бошладим. Қизилунгурдан ўн икки киши бўлиб Зарвараққа жунаганингизда, бувишнинг тинчлигини билиш учун кирғийга бурилдим. Бора солиб Райимни топдим. Сизнинг Зарвараққа келганингизни айтдим... Афсус... бундаям омадим чопмади. Менинг касримга гумон қилиб Нисорани отиб ташлабсиз. Кечикибман... Улгурганимда ўзингизни отиб ташлардим. Етиб борсам, кўлингизда маузер, қувурини менга қаратиб олгансиз, сезибди деб кўрқиб кетибман. Хаёлингиз паришон экан, айб мендалигки билмабсиз... Кўмишга мени юбордингиз. Олдинга Нисорага кўринишни хоҳламадим. «Поччам дегансан, боравер», дедингиз.

Юракдаги гапларни айтарман дедиму, буйруғингизга бўйсундим. Борсам, Нисоранинг ахvoli оғир экан. Мозоротдаги йигитларни жўнатиб юбордим. Нисорани аравага солиб, отнинг жилловини гўрковга тутқаздим. «Қирғийга бориб, Райимга учрайсан». «Бек билиб қолса нима қиламан?» «Сен ташвишланма, бек Зарвараққа кетди. Энди шом бўляпти, эрталабгача етиб борасан». У кетгач, қазилган мазорни ўзим қайта кўмдим. Устига белги кўйдим. Ишонмасангиз, ҳозир бориб очиб кўрамиз, гўр майитсиз. Ўйлаб қарасам, яқкаман, ўзимнинг кўлимдан ҳеч нарса келмас экан. Райим билан алоқа боғлагандим, уч-тўрт йигитини навқарликка юборди. Сиз менга ишондингиз, синаб кўрмадингиз. Сўнг ўша куни Ёвқочдида қўлга олишга эришдик... Нисорага келсак, мўлжалга уролмаган экансиз, умри бор экан, қизилларнинг шифохонасида тузалди. Ўғлингизниям Райимнинг дўстлари ёнғиндан қутқариб олишган, уям соппа-соғ. Бек, ишонинг, Нисоранинг зиғирдек айби йўқ, барига мен айбдорман, Зарвараққа йнғи солиб кирганига афсус чекади, акамнинг қистовига кириб, аламимдан шундай қилдим, дея койингани койинган.

— Мўлтонилик қилма, кирғийнинг боласи!

— Секин, — деди Жалолиддин ва қоғоз халтадан сурат олди. — Сизнинг ишонмаслигингизни билардик. Марҳамат!

Бек Жалолиддин хонтахтага кўйган суратни кўриб, ўтирган жойида карахт, кўраётганини, эшитаётганларини тушга ҳам, ўннга ҳам, ўйга ҳам йўёлмай сарсон:у на қувона олар ва на ачинишга қодир эди. Ахир ўз қўли билан отган хотини қоғоздаги суратда қўлларини узатганча кулиб турар, ёнаётган болохона остида қолиб кетган ўғли эса унга қараб чоғиб бормокда. Ишонай деса, кўзи кўр, қулоғи қар эмас, ишонмай деса, қўлидаги қоғозда хотинию ўғли турибди... Бу не синоат?..

— Асқаралибекнинг ўғлини, хотинини олиб, ниятингларга ет-

дингларми?! Нисорани ўлимдан кутқариб, бағринг тўлдими, эй, кирғий бола!

Қирғий боланинг ранги ўчди, бирор оғиз гапиришга ўзини нолюйик ҳисоблагандай бўшашди. Сўнгра аста тилга кирди.

Йўк, бек, йўк. Мен ҳам ўлимдан кутқардим, деб суюнган эдим. Мақсадимга етдим дегандим, янглишибман. Бонунинг меҳри сизга бўлакча экан, Кўзини очиб, тилга кирган куни шифохонада эдим. Ҳозир қувонганидан йиғлайди, сизнинг гўрнингизга гишт қалайди, мендан миннатдор бўлиб дуо қилади, деб, ўйлагандим, аксинча қароғидан кўрқдим, дунёнинг бутун қаҳргазаби унинг кўзларига жойлашгандек, тешиб юбораман дейди. Кейин тесқари қараб олди-да, пичирлади. Йўк пичирламади, даҳшатли тарзда бакиргандай бўлди назаримда. Сўзлари чақиндай юрак-бағримни тилка-пора қилиб юборди. Ўзимнинг тирик-лигимга пушаймонлар едим.

«Нега мени ўлимдан кутқардинглар?! -- дея юм-юм йиғлади. Яхши кўринаман деб ўйлагансизлар-да, а? Мурувват қилгансизлар-да?! Мен сизлардан шуни сўровимдим?! Менинг учун дунёдаги энг катта бахт бекнинг қўлида ўлиш эди. Бирдан-бир истагим шу эди, ўзим шуни хоҳлагандим. Зора шунда унга: етказган озорларим ювилармиди, бу ёруғ оламдан армонсиз кетаримдим... Шундан ҳам беъасиб қилдинглар-а?! Камига бу ерга олиб келдинглар... Номаҳрамларга кўрсатдинглар. Бундан кўра чалажон ҳолда кўмганинглар афзал эди. Энди қай юз билан одамларга қарайман? Бирортангларни кўргани кўзим йўк. Ўша имонсиз акам ҳам, спз ҳам хуррият-пурриятларнинг билан қўшмовоз бўлмайсизларми?! Сизларнинг ҳаммангларни бекнинг тирногига ҳам алишмайман!» -- дея йиғлади.

Асқаралибекнинг вужуди жимирлаб, Нисоранинг сўнги дамдаги илтижолари, отаётган пайтда бошини мўмингиёна солиштириб ўкка қарши турганлари кўз ўнгида тикланди. Қирғий боланинг гаплари гўҳматдай эсанкиратди: Кўнги:1 меҳробида асраб-авайлаганини, сўнгра ўзини гумдон қилиб, очган улуғ азасини таҳқирлади. Нисоранинг суратга тушгани-да, ёкмади. Бу гўзал чеҳранинг ўртада туришидан ёжинди.

« -- Суратга тушишнинг шартмиди?! Юр, деса эргашиб боравердингми? Бойназарнинг ўғли битта эканлигини билардинг-ку!

... -- Ўзимга қолса тушмасдим, бек. Сизни сўраяпти, дейишди. Сўраганмидингиз?

Бек лом-ним демади.

— Ўзим ҳам ўйловдим, буларнинг рост гапи йўк деб. Яна адашибман-да. Акангнинг гапига кириб, йиғи солганинг, Умаралибекни кўргани бемаҳалда борганинг каммиди деяпсиз-да. Нима қилай, одамзод хатодан холи эмас экан, янглишишга маҳкум экан».

— Бек, сурат ўзига билинтирмай олинган.

«... Барини кечирдим, сени кечирмасам бўлмайди, Нисора. Сен юрагимда унган гул экансан, отган томирларинг янтоқнинг томиридек узун экан, суғуриб ташлашга қурбим етмади, димо-

ғимга ўрнашган қалампирмунчокдек ҳидингни унутолмасдим, бир боғ исиригидек силкиниб турган жуссанг қалбимни ҳамон титратади, тафтинг тафтимга ошуфта. Сенинг гуноҳинг гуноҳ эмас — мубоҳ, бари гуноҳ меники, аввалроқ сени кечиришим керак эди, кўзим янги туғилган кучукнинг кўзидек юмук экан, кўролмадим — кечиролмадим, ҳалиям кеч эмас экан, оллонинг иноятига шукр...»

Тўртинчи боб

Бу депарада аҳли фуқаро, ёинки биз, янги ҳокимият вакилларининг уқуви Асқаралибекнинг феъл-атвори, тутган тутумини хулосалашга яқин-яқинларгача тараф келолмасди. Қўп асқарларнинг, ҳаттоки кўпчилик командирларимизнинг ёстиғини қуритган унинг йигитлари. У кишининг хаёлига келмайдиган шундай ишлар қилдики, одамларимиз ҳали-ҳануз ҳайратдан ёқа ушлайдилар. Албатта, биз ҳам унга ўчакишиб хўп ҳатоликлар қилдик... Агар Владимир Николаевич Нисоранинг ақаси билан қирғий болани топиштириб, хуфиёна ишларни йўлга қўймаганида, хунрезликлар қачонгача давом этарди — билиш қийин. Владимир Николаевичнинг режаси туфайли бек қўлга олинди, бўйин эгди. Тўғриси, мен Асқаралибекни сўроқ қилишни бўйнимга олишга олуддим-у, бир нарса чиқишга сира-сира ишонмасдим. Бахтимга, қирғий боланинг гаплари таъсир этдими, ёки суратми, ишқилиб, ишим юришди. Балки Владимир Николаевич энг ҳал қилувчи паллада кириб келгани йўлимни очгандир? Владимир Николаевичнинг ўша дамда кириб келишини ва ўта совуққонлик билан бекка зуғум қилишини кутмагандим. Бекнинг қўллари илк бор сезилар-сезилмас титраганининг; оғир сукунатдан сўнг таклифимизга рози бўлганлигининг — унинг ён босганлигининг шоҳиди бўлдим, қувончим ичимга сизмай кетди... Лекин хотини ва ўғлини бир кўришликни айтганида, қандайдир бир нохушлик рўй берарини ҳис этдим. Бу дилгирликни бекнинг бош эгганидан туйган шодлигим эғаллаб, кўнглим файзиёб бўлди. Эртасидан бошлаб, Шаҳрисулунинг барча депараларига, даҳаларига, қишлоқ ва овулларига махсус одамларни юбордик. Улар Асқаралибек Ёвқочдидаги муҳорибада енгилгани, ўзи учта йигит билан қочиб яширингани хусусида миш-миш тарқатдилар. Уни қимда-қим тутса ёки қаердалигини маълум қилса, ҳукумат томонидан юз минг сўм миқдориди пул олишлигини айтдилар. Гузарларга, одамлар гавжум жойларга унинг сурати тушурилган варақалар илинди. Шов-шув шу қадар авж олдики, қаерга борсангиз, қайси суҳбатга қулоқ солсангиз бек тўғрисида гап боради. Шубҳасиз, бу сирдан мен, қирғий бола, яна иккита йигит, Владимир Николаевич ва ўрда бошлиғи вокиф эди, холос.

Орадан икки кун ўтгач, Асқаралибек кечаси уйига олиб борилди. Бемор отаси билан кўришди, хотинига учрашди. Асқаралибекнинг дарвозасидан кириб кетишаётганида кўрганлар

бор экан. Эрталабга бориб ховликканча Мансур кириб келди, ўзини босолмайди. ҳеч нарсадан беҳабар етимни бекнинг бошига тикилган пул гупиртиргани маълум. Ҳарчанд чалғитмоқчи эрсамда, кўнмади. Бир амаллаб Аскаралибекдан кўра Шомирзабекни тутиш биз учун муҳимлигини тушунтиришга уриндим. Барибир тил учида гапимга қўшилса-да, менга ишонмаётганлиги шундоғ билиниб турарди. Шомирзабекнинг уйига кетиб бораяпмиз-у, унинг икки кўзи Аскаралибекнинг уйи томонда.

Шомирзабекнинг уйида отаси йўк экан. Юзини доғ босган Латофат айвондаги ўчоққа ўт қалар, қайнотаси сўриток олдидаги бордонга тупроқ шиббалаш, билан банд эди. Мезбонлар бизнинг кириб боришимизданок юзларига рўмолларини ёпди.

— Келинглр, болаларим, келинглр.

Шомирзабекнинг онаси Рисолат хола энгил-бошини тузатиб, бизга пешвоз чикди.

— Қадаминглрга ҳасанот.

Уларнинг бунчалик очик юз билан қарши олишларини ўйламагандим. Бир дақиқа нима деяримни билолмай қолдим. Ахир нимаям дейман: ўғлингизни кидириб келдим, яширмасдан қаердалигини айтинглр, бўлмасам аҳволингларга маймунлар йиғлайди дейманми? Латофат сезди, айвондан ичкарига юрди, остонага етганда бир нигоҳ ташлади.

«Олмага бўйингиз етмагач, нима қиласиз тош отиб? Заҳа егач, на ўзингизга насиб этади, ва на ўзгага».

«Мен сизни эмас, эрингиз Шомирзабекни кидириб келганман».

«Кўйинг ёлғонларингизни, эл кўзига шундай дейсиз, асли ниятингиз бошқа, мени ёмонотлик қилманг, тездан ортингизга қайтинг».

«Ростим шу — бекни излаб юрибман».

«Бек сизга аҳмоқми, уйда ўтиргани, бас қилинг, ёлғонни эплотмайсиз экан. Бек ёнингиздаги кўзи олма тераётган етимга керак. Қаранг, ҳовлимизда унинг кўзи тушмаган жой қолмади. Сиз эса мени кўргани келгансиз, булар шунчаки баҳона».

— Қани, айвонга юринглр, болам.

Рисолат холанинг гапидан хушёр тортидим.

— Йўк, хола, вақтимиз зик, ҳукуматнинг топшириғи билан юрибмиз. Оиласида ками-кўсти борларга ёрдам бермоқчимиз Биздан нима хизмат?

— Раҳмат, болам. Зориксак, ўзимиз айтармиз. Ҳозирча сўрагулигимиз йўк.

«Одамларга шунчалар меҳрибон экансизлар, бошқаларникига киринг. Бизники ўзимизга етади, Жалолиддин ака».

«Сизларга ҳеч нарса керакмасми?»

«Йўк».

«Ҳеч ким-чи?»

«Мен ўзимга керагини олганман».

«Улгуролмадим-да».

«Шуниси маъқул экан».

«Нега ундай дейсиз?»

«Бўлмасам сиз сингари мен ҳам ёлгон сўзлармидим...»

«Мен тўғрисини айтаяпман».

«Қайнотам айтдики, булар ёлгон топилмай қолганда рост гапиришади, деб».

«Бу бари сизга етишиш учун бўлган ҳаракат».

«Раҳмат»

Латофат остона ҳатлаб ичкарига кирди-ю, дахлизнинг эшиги ёпилди.

ДУСТСИЗ, ДУШМАНСИЗ ОДАМ

Мансурнинг ота-онасини бой-бадавлат, ўқимишли, фозил одамлар бўлган дейишади. Такдирлари қизик: онаси ҳам, отаси ҳам бир кунда қазо қилган экан. Онаси-ку, касал экан, отасининг ўладиган аҳволи йўқ эди шекилли, деб тусмоллашади. Отдан йиқилиб ўлган, ўзи йиқилганми, йикитишганми — бу ёғини ҳеч ким аниқ айтмаган. Мансурнинг болалигида бунинг тарихини биладиган одам кўп эди-ю, оғзига қулф солинганди. Ўзиям болалигига борган, бунақа нарса хаёлига келмаган, сўраб-суриштира сўларди. Энди гапирса гапиргудек вақт бор-у, сўзлаб берадиган одам йўқ. Қидирса балким топилар, аммо Мансурда иштиёқ қолмаган: тирикчилик кўйига тушган. Тирикчилик деганям ўзи зўрға бир амаллаб кечади. Тузукрок ҳаракат қилиб қад ростлашга соғлиқ чатоқ — иккита жароҳатидан асорат бор: болалигида боши ёрилган; йигитлигида кураш тушиб бели бертилган. Болалигида кимнингдир уйига кириб, мана шу уй бизники, манави уйнинг тоқчаларида фалон-фалон китоблар бор деган. Уйнинг эгаси узок юртдан келиб қолган савдогар бўлиб, анчайин жаҳлдор эди. Шубҳасиз, унинг бу гапларига чидаб туролмаган, қулочкашлаб қулоғининг остига туширган. Мансур йиқилиб, тоқсўрининг устунига боши тегиб ёрилган. Қий-чувдан кўни-кўшнилар чиқиб ажратган. Шунда уйнинг эгаси, мен бу ҳовлига ўзим кириб олибманми, отасидан бир топ буғдойга сотиб олганман, энди буниси даъвогар бўляпти, деб айтган. Ўшандан у барини унутган, ниманки эсласа қалтак егандан буёғини эслайди. На уй, на чорбоғ ва на тоқчада терилган китобларни хотирлай олади. Ҳатто ёшининг нечадалигини аниқ билмайди. Баъзан ўзининг номи Мансур эканлигига-да, гумон қилади, назарида, болалигида уни бошқа исм билан аташгандай. Унинг қирмаган кўчаси, қилмаган иши йўқ, ҳисоби. Ҳар хил хунардан хабардор, лекин бирортасини охиригача етказолмаган, соғлиги кўтармаган. Энг ёмони — етимнинг дўсти ҳам бўлмаскан, душмани ҳам. Дўст деб биров кўнгил кўймайди, душман деб қаторда санамайди, иккисига ҳам муносиб эмасдай, юради, гапиради, тўю аъзада қатнашади, бироқ одамликка даъвогарлик қилолмайди. Дўстсиз, душмансиз одам — одамми? Теварагидагилар бун

сездирмасликка интилишади, ҳаммасининг унга жони ачиёт-гандай; унга хайрхохдай, аслида ҳаммаси бегонадай. Ошна деса дегудек иш қилган Қамчибек. Жонини гаровга қўйиб, Шомирзабекнинг қиличини остидан омон олиб чикди. Агар у шундай калтис ишга қўл уриб куткармаганида, бу хайбаракаллачи одамлар ўлимини томоша қилиб ўтиришаверарди. Ҳаётида унга ёрдам берган, тирович бўлганлардан яна бири Нурматхўжа. Унга йўликди-ю, юриш-туришида тўзим бўлди, пешонаси ярқиради. Хўжанинг ўғли йўк эди, ўғлидай кўрди, ташқаридан бир хужра ажратди, уйдаги жамики ишни унга ишонди. Чўнтагига пул солди, бойваччалардек кийинтирди, одамлар орасига қўшди. Нурматхўжа уни ўз қарамоғига олиб қанчалик меҳрибонлик кўрсатган, қанчалик яхшилиқ қилган бўлса, бора-бора бу қарздорлик ҳисси ёғи тугаган чироқдай сўнди. Бунинг ўрнини ғайирлик эгаллай бошладиким, шундан унинг феъли бузилди: ҳар бир нарсага ҳасад чирмовукдай ўралиб, чексиз нафрат ўтини алангалатди. Буларнинг бари уни Кўктўнликка миршаб этиб тайинлаганидан сўнг юз очди. Номи бой борки, кўзига чақир тиканакдай ёмон кўринар, уларни тағ-томири билан қуритиш миясида чарх урарди. Унинг назарида айёрликда тулкига ҳарф танитган Нурматхўжа тахминан шундай ўйлайди: «Мансур етимнинг бошини силашим, ўз ўғлимдай кўришим лозим. Ҳадемай бу ялангоёқ қурмагурлар ҳукуматни сўрайди. Бойларнинг думини тугиб, Сибирь қилишади. Навбат менга етганда пайсал топади, бирор ном тақашга хижолатли сезишиб етимпарвар дейиш билан кифояланишади. Оиламга, бойлигимга ҳеч кимса қўл чўзолмайди. Анча-мунча ювуқсизлар аралашиб ғалағовур кўпса, етимнинг ўзи даф қилади. Энди, мақсадим ҳам шу эди-да. Мансурни асраб олганим, ҳеч кими йўқлигига ачинганимдан эмас, ўзимни қутқариб қолиш учун қилган саъйи ҳаракатим эди». Мансурнинг Нурматхўжа ҳақида шундай ўйлашига иккита сабаб бор эди: биринчиси уни кўп ҳам ичкига йўлатмайди. Унинг эса ҳар куни ичкига киргиси, Садафбону, ёки унинг синглиси Олтинойни кўргиси келади. Бир-биридан қиройли бу кизлар Нурматхўжа хонадонининг фаизи — совчилар келавериб остонаси едирилиб кетган. Садафбонуни-ку мулла Шамсиддинга унаштирди, лекин Олтинойни нима қиларкин, бу савол уни қийнагани қийнаган. Уни ҳам бирортасига инъом қилиб юборса, кўр томошани. Иккинчиси унинг миршабликка ўтишига тиш-тирноғи билан қарши турганлиги, унинг ўсиб улғайишини хоҳламаганлиги.

Кундан-кун оқиб келаётган хушхабарлар, янгидан-янги йўриқлар шуни исботляптики, бойлар тугатилса, камбағал етим-есирларнинг омади чопади, ҳамма нарса уларга қолади. Мансурнинг етимлигига ҳам мана шу бойлар айбдордай, шулар бўлмаса у етим бўлмайдигандай, мабодо Нурматхўжанинг мол-мулки тортиб олинса, Мансур бойиб кетадигандай, уни биров бошқа етим деёлмайдигандай. Уни янги ҳокимият қўллаб-қувватламаганда бой ва камбағалнинг фарқига етолмай, ўзини шу қўйга

солган бойларга куллуқ килиб ўтармиди... яна ким билади. Энди кимсан — Мансур мелиса /милиция/ — ҳукумат. Бошида шапка, эгнида китель, белида энлик камар, орқасида наган, галифе шиму хиром этик. Ким уни шу пайтгача шундай кийинтириб, ким шунчалик обрў-эътиборга нозил тоғибди? Хуррият!

Хуррият кўп яхши нарса экан-да. Командир Владимир Николаевичнинг айтишича қайсидир етимхонадаги бир боланинг отаси кидириб тоғиб келса, бола отасини рад этибди, отасини «буржуйсиз, сиздақа отам йўқ» деганмиш. Хуррият шунақа... оталар қилмаган яхшиликни қияпти. Мана, мисол учун Мансурнинг отаси бўлганда бойнинг боласи деб мелисаликка олмасди. Эртами, кечми ўлим ҳақ, яхшиям ўлиб кетган экан, бўлмасам келажакка тўғоноқ бўлармиди... Барибир бойнинг боласи бойнинг боласилигига борар экан, йўқсуллар инқилоб қилишгандан буён буларнинг мўрисида тугун қайтади: мамлакатни қанақа қилиб эплашади, кўчада уришган иккита одамни ажратишолмайди-ю... хат-саводи йўқ, фаҳм-фаросатни гапирмасаям бўлади. Тўғри, кейингиларини ичида айтишади, исботи шартмас. Бойларнинг аксарият болаларида менсимаслик касали борки, бунга чидаш оғир. Балким камбағал-деҳқонларнинг ҳокимиятни бошқаришларини кўришолмас. Мансурнинг сингари юрт сўрайдиган шоввозлар етишиб чиққанини кўриб, ичларидан қиринди ўтар, «Инқилоб машинаси»нинг ғилдирагига чўп сукмокчи бўлишар. Йўқ, Мансур қараб турмайди, салгина гумон сезилса, олдини олади, бойларнинг қуни битган. Бойларнинг-ку, кимлиги маълум, қилиғи аён, аммо Қодирқул ҳожининг ўғли Жалолиддинга ўхшаганларга нима жин урган, нега кадам босишлари бежо? Иккаламиз битта жойданмиз, бирор гап чикса эшитар кулоққа яхшимас, деган сайин ҳаддидан ошади. Ўтган чоршанба иккиси командирнинг ҳузурига келаётганда кўнглига гумон оралади. Шомирзабекнинг уйи томонга қараб талпинди. Мансур бунини пайқаб, бекникка кириб чиқайликми, деса, кўнмаган. Нега талпинди-ю, нега бормади, бекнинг хотини — Латофат Мулла Жалолиддиннинг юрагидан ургани маълум, бир кўргиси келган, тўғри, боргани андиша қилган. Бу гал негадир андиша-пандиша қилиб ўтирмади, ҳатто бошига фалон пул тикилган Аскар қўрбошининг уйи рўпарасидан ўта туриб, дарвозасидан киё боқмади. Мулла Жалолиддин иккиси Шомирзабекникка киришди, Латофатни кўришди: кўчага чиқишганида Мансур Аскар қўрбоши хақида яна гап очди, шундаям бир тугун ўзгармади. Йўқ, бой-бойга боқадим, сув сойга оқадим. Бўлмасам, ўзи йўқ одамнинг уйида нима қилади, ҳукумат кидираётганликка яқин йўламайди. Бир гап бор, Қодирқулҳожининг боласига ишонмаслик керак. Минг қилсаям ҳожининг боласилигига боради. Етим-есирга қайишмайди, ялангоёқларнинг омади чопшинини хохламайди...

... Владимир Николаевич хонасида ёлғиз, деразадан тушаётган ёруғ хира, стол устидаги чирокнинг шишаси тугун билан ёниб чиққанидан бўлса керак қоп-қора. Командирнинг турки-тарова-

ти ҳам уй анжомларидан деярли фаркли эмас — тушкун.

— Салом, Владимир Николаевич!

Командир уни кўриб ўрнидан турди.

— Ке, Мансур Маркс, кани ўтир. Нима гаплар?

(Мансурга хужжат беришаётганида отасининг исмини айтолмагач, командир ўзи яхши ниятлар билан пролетариат дохийсининг фамилиясини унга раво кўрган. Шундан буён уни Мансур Маркс дейишади. Бу Мансурнинг ўзига ҳам жуда маъкул тушган.)

Мансур атрофга олазарак қараб олгач, дераза томонни ҳам бир нафас кузатди, сўнг хотиржам гап бошлади:

— Командир, Асқаралибекнинг бошига шунча пул тикилгани ростми?

— Ҳа, нима эди?

— Энди тўхтанг, ҳақиқатан ҳам ҳукумат уни кидиряптими? Тутиб олган одамга пулини тўлайдими?

— Албатта тўлайди.

— Бу, ҳукуматга жуда зарурми?

— Жудаям зарур.

— Шунақа экан, қизил аскар ўртоқ Жалолиддин Қодиров нима учун бу ишга бош кўшишни истамайди?

— Қачон бош кўшмади?

— Қуни-кеча бирга келаётиб, Асқаралибекнинг уйига кирайлик, кечаси бир-икки отлиғ шу уйга кирганини одамлар кўрибди, ичида бек ҳам бор экан, десам, унамади. Бекдан, ҳукумат учун хавfli одамни тутишдан бош тортди. Қони кўшилмайди, командир. Жалолиддиннинг барибир ота-буваси бой ўтган-да, бизга ён босмайди.

— Да-а,— деди Владимир Николаевич,— ўйлаб кўриш зарур!

— Асқаралибек қанчалик хавfli бўлса, мулла Жалолиддинга ўхшаганлар ҳам кам эмас. Чунки Асқаралибекларнинг душманлиги аниқ билиниб туради. Жалолиддинларни эса билиш қийин. Дўстман деб қўйингда юради-да, душманнинг ишини қилади. Унинг зарба беришини биров кутмайди. Асқаралибекнинг уйга кириб кетгани ҳақида аниқ маълумот бўлатуриб, Шомирзабекнигига кирдик-да, командир. Биламан, Латофатни яхши кўради. Лекин бу ёгда улуг ишлар турибди... Бир чорасини кўрмасангиз бўлмайди.

— Яхши, Мансур Маркс, сен ҳақиқатан инқилоб курашчисан, ҳамиша хушёрсан. Ички душманлардан ёш ҳокимиятимизни тозаламоқ керак. Раҳмат!

У ўрнидан туриб. Мансурнинг қўлини сиқиб хайрлашди.

— Сен боравер, мен ўзим бир гаплашиб кўраман.

Мансур командирнинг хонасидан олам-жаҳон қувонч билан чиққанди. Ҳаммаси осон кўчгандек, эртасидан бошлаб мулла Жалолиддин большевикларнинг сарполаридан мосуво бўладигандай, яна ўша Кўктўнли отанинг оддий бир фуқаросига айланиб, Мансурнинг тасарруфига ўтадигандай эди. Афсус, ва яна афсуски, мўлжалланган режаларининг бирортаси ҳам ҳаливери

амалга ошадиган эмасди. Ҳаммаси ўз ҳолича, орадан ҳеч нарса бўлиб ўтмагандек. Командир ўз юмуши билан банд. Мулла Жалололдиннинг бояги юриши бояги юриш... Бу Мансурга алам, қилди: командирнинг ўзидаям бир гап бор, буниям келиб чиқишини текшириш керак. Нега ҳукуматга қарши турган одамнинг сир-асрорини билатуриб айбини яширяпти. Буни Россиядан шу ниятда юборган эканми? Бунақаси кетмайди, жиддий иш қилмоқ керак-ки, сичконнинг ини минг танга бўлсин...

Мансур қора муковали, жилди мустаҳкам бир дафтар олди-да, араб ва лотин ҳарфларни чатиштириб, мулла Жалололдиннинг айбгинасини — яъниким Асқаралибекнинг уйда эканлигини билатуриб, хибсга олмаганлигини ва бу хабарни етказгач, командирнинг чора кўрмаганлиги хусусида бир қоралама ҳозирлади. Қораламанинг остига сана ва дастхатдан сўнг бир илова қўшдиким, бундан ўзи-да, беҳад севинди: *«Магар сизлар ҳам бўлиб ўтгон воқёга дасти панжанғиз орасидан қорасонғиз, сиздан-да, юқорироқ мартабалиқ чин большевойга арз этмоқ ниятидадурман».*

ШОТИСИ ҚЎЛДАН КЕТГАН ТОМ

— ... Бисмиллоҳир-роҳманир-роҳим... дара бўйлаб янграётган ширали овоздан тарикдай сочилган йигитларнинг барчаси тиз чўкишган, фикри ожизлари жамланган, уларда наинки салгина хатти-ҳаракат қилишга, хаттоки ўзгача ўй суришга-да, имкон қолмагандай: бутун вужудлари кулоққа айллариб, овоз сеҳрига сингишган, оятларни ҳар ким ўз билгича ичларида ихлос билан такрорлайди. Рухий истироҳатдаги бу кимсаларга ҳалал беришдан атрофдаги наботот ҳам хижолат тортаётгандай: Ҳазрат Аюбга хусн бағишлаган арчалар соқчилар янглиғ қаккайганларича сукут қиладилар, сават бошларини кўз-кўзлаган писталар, дўланалар шитирлашга ҳаддилари сиғмай одоб сақлайдилар, азим-азим чинору ёнғоқлар, бошига доқа рўмол ёпинган кампирдек чўккан тоғлар муножот забтига бардош қилолмай хўрсиниб юборишдан ўзларини зўрға тиядилар.

Совук тушиб, зиёратчилар сепсилди, бўлмасам Мулла Эгамбердиннинг ширали кироатига беихтиёр ўнлаб овозлар қўшилган — давом этказган, юзларига фотиҳа тортаётганларида «омини» дарани жарангга тўлғазган бўларди. Ёмғирли, изғиринли кунлар бошланиб, Ҳазрат Аюб зиёратгоҳи аввалги хуснини йўқотди, кишиларда рутубатли, эзгин қайфият ҳозир этди. Дов-дарахтларнинг тилло барглари кундан-кун қалинроқ тўшалапти, ўт-ўланларнинг оловранг тиллари чўзилгани-чўзилган, қарғалар ажал жарчиларидай кезишади: ҳадемай борлик «кафан» ланишини ва бутунлай ўзларининг тасарруфига ўтишлигини қариллаб, эслата бошлайдилар. Сойнинг икки ёқасига, булоқбошиларга турнақатор тикилган ўтов ва чодирлар энди беўхшов, улардан

кўтарилаётган тутунлар беҳол, йигитлар эса шу мотамсаро фасл интиҳосига ярашиксиз ҳолда ишратга берилганлар. Буларнинг бари бомдоддан то хуфтонгача Шомирзабекни таъкиб этиб, жавоб кутаётган саволлар. Ковун пўчоғи ерга тушганидан уни гам босган: кишлашга хавф-хатарсиз, кизилларнинг оёғи етмаган жой топиш керак. Ҳазрат Аюб қанчалик тинч, ёғийларнинг назаридан йироқ бўлса-да, уларнинг кўзлари Шомирзабекка тикилган, демак, бу ерга ҳам юриш қилиши тайини. Шахрисулудай вилоятдан унга паноҳ топилмайди, на фақат вилоятда, балки бутун Туркистонда ундай жойнинг ўзи йўқ. Деярли ҳамма мавзелар, кишлоқлар, овуллар уларнинг қўлига ўтган. Байроқлар илинган томлар, куфр сўзлар ёзилган алвоили пештоқлар вабодай тарқалиб, қаердан, қимдан нажот бўлишига илинж боғланса, барини ямлаб, ютиб келяпти. Нохуш хабарларнинг кети узалмайди, ишонч билан юборилган йигитлар қурук қайтишяпти. Бек ўзининг кундан-кун ёлғизланаётганини чуқурроқ сезади, ҳар куни тафтини оладиган бир ҳамдард келишига ёки қутилмаганда бирор воқеа содир бўлишига умидланади. Ҳаёти шундай ўлимтик, зерикарли давом этавермаслигини, қачондир, албатта бундай аҳволга чек қўйилишини ич-ичидан туюди. Билъакс ўша умид нишонаси ҳадеганда уч беравермайди. Гўё у томга чиқишга чиқиб, нарвонни бой берган қимсадай чорасиз: ё томда ўтираверишининг иложини тополмайди ё пастга тушишга мажоли йўқ. Устига-устак ёғийлар орасидан нуфузли мартабага эришган аслзода Богомоллов ҳам яраланган. Бўлмасам у яна кўмаклашишга ҳозирлигини билдирганди. Унинг сўнги ёрдами — ёғийларнинг эркак аёл аралаш ўттиз нафар зобитлари уюшган машваратнинг вақти ва жойини аниқлаб бергани бўлди. Душманларга содиқлигини исботлаш учун ўзи бирга қувди ва жароҳатланди. Дармонсиз одамга қийим оғирлик қилганидек ҳозир шу асирлар ҳам юк, йигитларининг ризқига шерик, уларни нима қилишга ҳайрон. Зарварақдан қайтган хуфиянинг айтишича, Асқаралибек Евқочдидаги муҳорибада енгилган. Нима қилгандаям, кўрарга кўзи, отарга ўки бўлмагандаям, унинг мағлубиятга учрамагани дуруст эди. Ҳарҳолда қуриган эрса-да, дарахтнинг борлигига не етсин? Яхшиямки, уч йигити билан ўзи омон қолибди. Унинг бошига ганимлар жуда катта пул тикиб, кўрғинишларини тасвираб теваарақдаги кишлоқларга жар солдиришган. Бу маълумотни етказган хуфия-да, ўзини босолмайди: «Бек, Асқаралибек қизилларга чакана томоша кўрсатмаганга ўхшайди, бўлмасам унинг бошига пул тикишмасди, яна олтин ҳисобида-я». Ғарчи ўшанда дилидан «Шўроларнинг найранги эмасмикан» деган ҳадик ораласа-да, кейинги янгиликлар бу гумонни аритиб, ишонтира борди. Чунки қимми юборса Асқаралибекнинг қочқилиги, уни қизилларнинг ўзи қидириб юрганлиги тўғрисида гап топиб қайтарди. Бек аъёнлари — мулла Эгамберди ва Абдурахим афанди билан кенгашиганида улар ҳам шу ечимга келишиб, уни гумондан холи этдилар. Аммо бу суюнадиган ҳол эмасди. Барибир, эртами, кечми қўлга олишади. Асқаралибекдан

тортиб бошқа кўрбошилар ҳам ўтга солинган занжирдай битта-битта ажраб таслим бўляпти.

Бекнинг жуда кўп йўқотишлардан иборат кечмиши, йўл қўйган хатолари, сароб сингари кўринаётган келажаги оромини олиб тунлари уйқусини қочиради. Ғазаб отига минади, яна олдинги дориламон кунларга қайтишни, авваллари салом бериб юрадиган, айни пайтда унга қарши бош кўтарган кимсалардан ўч олиш йўлларини режалаштиради. Тўр билан пойгакнинг, хўжа билан фуқаронинг фарқи колмаётганидан, одамлигини ўзи англаб етмайдиган ялангоёқлар унинг турмушига аралашигача борганидан койинади. «Эй худо, кимларга кунимиз қоляпти-я» дея афсус-надоматлар чекади. Оғзининг елига йўқ бўлиб кетадиган Мансур етимга ўхшаганлар унинг кўзига чўп сукаётгани, камига уйига бостириб кириб, тинтув ўтказганлари худди ундан кулаётгандек, мазах-калака қилаётгандек туюлаверди. Бек етимни бир пайтлар одам деб аташга ҳам ҳазар қиларди, оёғини ялагудек бўлиб, ялиниб-ёлборганда қайрилиб ҳам қарамаган, раҳм этмаган. Қизилларнинг аравасини тузатгани учун бек унинг калласини олишга амр этканди. Агар ўшанда аталадан суяк чиққандай Қамчивой бош кўтармаганида баридан қутуларди, Мансурни бошқа эсламасди, ҳаловатини бузмасди. Ҳаммаси ҳамирдан қил суғургандек осойишта кечаётганди. Кўктўнли отадагилар бекнинг буйруғига сўзсиз бўйсуниб, қишнинг қирчилламаси таъсир этмагандек қайроғоч тагидаги майдонда жимгина туришар, бир-икки орага тушганларни демаса, барча тақдирга тан бериб қўл қовуштиргандилар. Мансурнинг айбини сўраганлар кўп эди: «Бек, етимга жабр қилманг, етимни оллонинг ўзи қўллаган». Шомирзабек уларнинг гапларида жон борлигини билатуриб, ўтинчларга кулок солмаган, шу билан ёғийларга ёрдам беришликнинг касрини кўрсатиб қўймоқчи эди, қолаверса ҳукм — тиг, бир қайтса кейин ҳеч нарсага ўтмайди.

Мансурни ялангоёқ олиб келишган, тизза бўйи қор, изғирин елади, қора оёқлари совуқдан жигарранг тусланган, қўллари орқада, сўйиладиган ҳўкиз болтадан тоймаганидек, етим одамга тик қарайди, сокқадай ирғиб чиққан кўзларида ғазаб.

Қонга ташна Норқўзи пичоғини яланғочлаб, енгларини шимарди, бошлайверайми, дегандай бекка қаради. «Айтгулик гап айтилган, етимнинг гуноҳи оғир, ёғийларга ёрдам берганга бундан енгил чора кўрилмас!» Бек қўлини ҳавода силкитиб «бошла» ишоратини берди.

Қайроғоч ости норози гувранди, пичоқ халқнинг бўғзига қадалгандек қалкиб кетди. Норқўзи безовта оломонга парво қилмай, Мансурнинг бошини орқага қайирди, қайирди-ю, пичоғи қўлида колди, кўк чорси тангилган хум боши пастга думалади, оппоқ қорни қизил қонга булғаб калла потради.

Бир лаҳзада, кўз илгамай содир бўлган бу мудхиш воқеадан оломон чўчиб ўзини четга олди. Нима бўлганини пайқашга улгурмаган Мансур тиз чўккан бўйи анграйди. Уни четлаб ўтган норғул бир йигит қиличини ялади. Шошиб колган навқарлар

дархол йигитни қуролсизлантириб, бекка рўпара қилишди. Кўринишидан соддагина бу йигитнинг кўлидан шундай нозик ишлар келиши бекни ўта хайронлар этди.

— Отинг нима?

— Қамчивой.

— Қамчивой, бу қандай номаъкулчилик?

— Уста Мансур гуноҳсиз эди, бек. Унга туҳмат қилишди.

Арава ўрисларники эмас, Мамасолиники эди. Баъзи бировлар ўз айбини яшириш учун етти пуштигача сотишяпти. Буни сотиб сиздан, сизни сотиб улардан асранишади.

— Кимлар улар?

— Маъзур тутасиз, бек...

— Нима, козиққа ўтиргинг борми?!

Йигитнинг ҳолати ўзгармади, жамоатга қараб кўйди-да, чакноқ кўзларини бекка қадади.

— Пешонамда бори.

Бундай муомала бек учун қутилмаган, ғайри табиий эрса-да, йигитнинг мардонавор жавоби унга ёқди.

Атроф сув қуйгандек жим, ҳамма бекнинг жавобига илҳақ. Абдурахим афанди вазиятга барҳам бермоқ ниятида бекка яқинлашиб, қулоғига шивирлади:

— Тилини суғуриб олайми, маҳмадонани?

— Афандим,— деди бек ҳам унинг қулоғига,— янглишяпсиз.

Ўлимни бўйнига олганлар садоқатли бўлишади, бу дунёнинг неъматларига учмайди. Қанийди йигитларимнинг барини мана шу сингари ажалнинг ёқасидан қайтариб олганимда.

Бек Қамчивойнинг қахрамонсифат гавдасига бошдан-оёқ разм солиб, овозини баландлатди:

— Гуноҳингдан кечдим.

Оломон жонланди, олдинга шивир-шивир, сўнграқ баралла «Худога шукр, ҳақиқат бор экану... Шомирзабекнинг умри узун бўлсин» деган овозлар эшитилди.

— Эвазига менга йигит бўласан!

Ялт этиб ҳамма Қамчивойга қаради, яна жимлик, саросималик, Қамчивой эса бир нуқтага тикилганча қотган.

Бекнинг бардоши соб бўлганди, мабодо йигит қайсарлик қилиб, бош тортса, баҳридан ўтиши муқаррар эди. У кўйнидаги маузерни қўндоғини тутганча йигитга яқинлашди.

— Розимасмисиз?

— Розиман,— деди йигит унинг муддаосини англаб,— фақат...

— Хўш?

— Ўзимизнинг қонимизни ўзимиз тўкмасак бўлди.

Қамчивой ичидагини тўкиб, бекни қойил қолдирганди-ю, кейинчалик шу гаплари ўзига тушов бўлишини ўйлаб кўрмаган. Одамзот ҳамиша бир хил бўлмайди, бугун йиғлаганига эртага кулади, дунё шунақа бетартиб, одам шундай тартибсизликка маҳқум. Тартиб фақат осмонда, ерда ўрнатаман деган одам хато қилади. Унинг ўзи тартибсизликдан яралган.

Зарваракдан келган хабар унинг ич-этини еб турган маҳалда, Камчивойга бир захрини сочиб олиш ҳамда уларни гумдон килишни бўйнига қўйиш истаги туғилди. Бек қўйни ўз оёғи билан осадилар кабилида Қамчивойни чакирттирди.

— Камчивой,— деди бек унинг саломига алик ҳам олмай,— вақтида тўкмаган конимиз ўзимизга зардоб бўлиб тўкиляпти. Бошингни кундага қўйиб Мансур етимни химоя қилгандинг. Жалолиддинга қўшилиб, Зарваракка борибди. Одамларимиздан гумонсраб сўроқка тутибди, кийнабди. Камига ўғлингни топиб берасан деб падаримни ранжитибди. Зарварак хозир камалдай гап. Мени қишлоқка боришимни билишиб, одамлари пойлаб ётишган эмиш. Еки тилларинг бирмиди?..

Бекнинг мўлжали бехато эди. Қамчивойнинг қошлари чимри-либ, юзларига қон тепчиди.

— Бундай бўларини билмовдим, бек. Рухсат беринг, хатоимни ўзим ўнглай. Икковиниям бошларини узиб, ҳуржунга солиб келай, оёғингиз остига ташлай.

— Йўқ! — деди бек,— уларнинг жонсиз бошлари нима-ю, ковок нима. Менга тириги керак. Ер билан битта бўлиб пойимда ётсин. Кучукдай ғингшисин, мушукдай суйкалсин, чатанокларини ўзим айираман. Улар ҳали менинг совунимга кир ювишмабди. Юртини ўрисларга қўшқўллаб тутадиган бу аблахларни ўзим адабини бераман.

— Хўп бўлади, бек ака. Йўлга чиқаверайми?

— Уларни тутиш Норқўзининг калласини ўзишдан кўра мушулрок. Қўктўнлидаги кизиллар аламжон. Беш-ўн йигит билан бирор нарсага эришиш кийин. Сен хамиша тайёр тур, фурсат келганда ўзим айтаман.

Бек мақсадига етди. Иккаласининг жони ўзининг қўлида нақд тургандек қониқиб ҳосил этди. Унинг учун Мансур етимдан кўра Жалолиддинни тутиш муҳимрок. Бек илгари Жалолиддинга кўз тикмаган, кейин эса уддасидан чиқолмаган, кафтига тўпуриб қолаверган. У наннки йўлига тўғанок турди. Ҳатто кўнглига шубҳа аралаштиришга борди..

Бек Латофатни кўргану оромидан айрилган: бошида шойи рўмол, эғнида кип-қизил камзул билан хонатлас қўйлак, орқаси тўла соч, оёғида ғарчли ковуш. Бор йўғи бошлаб бир қиё бокканининг ўзи кўнгили дарчасини қокқан, овозининг жарангидан тунлари уйқуси қочган. Қўзига ним табассумли юзи, чакқон югургилаб эшикка ўзини уриши муҳрланган: бошидаги шойи рўмоли гўё сон-саноксиз илонларни бўғзидан тутгану думларини йиғиштиришга қурби етмаган, думлари эса оловга тутиб жизғанак қилинаётгандек жингала. Отга миндириб олиб келаверса бўларди. Унинг мушугини биров пишт деёлмасди. Аммо Бердаливойдай ҳурматли одамнинг юзини ерга қаратиб, норози қилишни ўзига эп билмаган. Яна-ки, Бердаливойнинг уқаси, Латофатнинг амакиси Эрматалига озгина яқинлиги бор. Ўзи: «Жиянимни олмайсанми Шомирза», деб неча марта айтган. Унда ҳазилашяпти, деб ўйлаган, жиянини кўришни истамаган. Лоп этиб

рўпарасидан чикди-ю, акл-хушини бошидан учирди. Поччаси — Назиржонга ёрилди. Ярашиғини қилиб қуда тутиниб, уйланди.

Бир-бирдан ширин кунлар — эндигина чилласи чикканди. Жўралари билан меҳмонхонада гап ейишаётганди. Озгина-озгина тарикбўза ҳам ичишган. Девор томонда кўктўнлилик Мусакул сўкир кўр тўккан.

Хижиллик бекнинг дастурхондан олиб кўйнига солган биттау битта кизил олмадан бошланди. Шу кўзига яхши кўринганди, Латофатга илинганди.

— Бек, чиройли кўринсай-ла, кўйнингизга солаверманг, — деди Мусокул сўкир, олмага ишора қилиб.

— Олсак насибамизни олдик. Сизникига қўл чўзганимиз йўк, — деди бек ҳам бўш келмай.

— Бизникига-ю, қўлингиз етмайди-я, кўйнингиздагям кимнингдир кўйнидан чиккан.

Хамма кулиб юборди. Бек бу гапни ўша тобда ҳазил тарикасида ўтказиб юборди-ю, меҳмонлар тарқагач, сўкирни четга олди.

— Кимни кўйнидан чиккан экан, — деди-ю, қулочкашлаб тортиб юборди.

Сўкир оркадаги сувсиз ариққа кеткамчасига йиқилди ва ўзини ўнглаб, ариқ лабига тирмашаётган эди, бек кўкрагига тешиб яна кулатди.

— Кимнинг кўйнидан чиккан, айт номард?!

Бу гал сўкир ўтирган кўйи сўз котди.

— Ўзидан сўранг, бек?

— Йўк, сен бошладингми, ўзинг айтасан.

— Жалолиддинни! — деди сўкир тантанавор қилиб. — Билдингми, Жалолиддинни!

Ана шу биргина исм-унинг ширин турмушига оғу ташламади-ми? Хаёлига нелар келмади. Уйга қандай кириб борганини билмайди, лекин на отасига, на опасига ва на меҳмон бўлиб келган катта эгачасига билдирди. Паловдан сўнг дастурхонлар кокилди. Ичкаридаги ўз уйларига кирганида хотинига чой буюриб зимдан кузатди. Латофатдан ҳеч бир қусур тополмади, ҳаммаси олдингидек. Ҳар доим меъёр билан чой қуядиган Латофат нима бўлди-ю, пиёлани сал тўлатиброқ узатди. Шомир-забекка бу сўзсиз ёқинқирамади.

— Паловдан кейин шўрва ичиш ниятим йўк, — дея пиёладаги чойни қайтарди.

Латофат хижолат тортиб ўзини оқлашга уринди.

— Афув этинг, хаёлим қочибди.

— Хаёлинг ўзингда эдимми?

— Сизда эди, — дея Латофат кулимсираб эркаланди. Унинг эркаланиши қимматга тушди.

— Хаёлинг менда бўлганда, менга бунчалик бефарқ бўлмасдинг. Яна кимдир хаёлингни банд этганга ўхшайди.

— Ундай деманг, бегим, — дея Латофат яна кулимсиради.

— Рост биланми?

У жиддий тортди.

— Рост бегим. Бандасиннинг олдидаям, оллонинг олдидаям юзим ёруғ.

— О-о-о!

Бек Латофатнинг майда ўрилган сочидан тортиб, бошини тиззасига кўйди.

— Жалол ўрис-чи, у киминг?!

— Ҳеч кимим. Отамдан қоғоз, довот олмоққа келардилар, холос. Ундаям ташкаридан кузатган. Одамни кўз бузади деб, отам ичкарига бегона эркакни йўлатмасди.

— Ҳеч гаплашмаганмисан?

— Елғонмас, уч бор гаплашганман. У киши дарчамизнинг у ёғида, мен бу ёғида эдим. Биринчи бор озгина кўкон қоғози сўраб келган. Пулиниям кўлидан олмай отамга берарсиз деб жўнатиб юборганман. Кейин яна келди: «Янги мактаб очяпмиз, ўқишга бормайсизми» деб сўради. Мен саводим борлигини, мабодо бораман деган тақдирда ҳам отам кўнмаслигини айтдим. У киши: «Ҳадемай отангиз ўзи жўнатадиган бўлади деганди». Ундай кейин сизларникидан совчи борган. Бўлган гап шу.

Шомирзабек Латофатнинг зулфидан каттиқрок бураб, бўйнига ўради.

— Боринг шуми?

— Минбаъд яширмайман, бегим, қийнаманг.

Уларнинг машмашасидан отаси воқиф экан-у, ўзни билмаганликка солиб бутунлай бошқа юмўш хусусида гап қотган. Уша оқшом бек ётгандай бўлмаган. Латофатга қарагани дам хижил-ланаверган, қуръони Қаримни тутиб қасам ичганида ҳам дили равшанлашмаган. Назарида, Латофат уни алдаётгандай бўлаверган. Эрталаб опасига хотини билан бошқа яшамаслигини, хозирок жавобини бермоқчилигини билдирган. Бундан хабар топган отаси бекни ёнига чақириб, сабабини суриштирган. Бор гапни эшитган отаси сўраган.

— Кўнглинг тўлганмиди, ўғлим?

— ...

— Унда бошқа гапга хожат йўқ. Бу ҳам бировнинг арзанда-си. Қайси юз билан ота-онасига қарайди? Эркакнинг ёмони хотинини ёмонотлик қилади, ўғлим. Менинг деганим шу. Бор, қириб чойингни ич.

Уларнинг турмуши изга тушди. Вактлар ўтиб, Латофатнинг бўйида ҳам бўлди. Лекин юракдаги дарз ҳеч ўнганмади, қачон Кўктўнлига йўли тушса, қизиллар ҳақида гап кетса, яраси янгиладанаверади. Ўзни хўп тутиб олмоқчи бўлди-ю, қўлга кирмади. Энди бўлса Мансур етимни етаклаб уйига борибди. Унинг уйга бостириб бориши ҳеч рисолага сиғмайди. Ҳарҳолда, эркаксиз уйга остона хатлаш белида белбоғи бор одамнинг иши эмас. Агар Жалолиддиннинг ўрнида Шомирзабек бўлганида, шубҳасиз, бундай қилмасди. Ҳали ҳадемай бу қушлар ўтар-кетар. Ушанда тавбасига таянтирар...

ДУНЕНИНГ КЕМТИГИ

Аскаралибекни Аширмат девонанинг уйдаги сўроқлардан сўнг роппа-роса бир кечаю бир кундуз ёлғиз қолдиришди. Бу мухлат бекнинг ҳаётидаги энг оғир ва энг узун вақт бўлиб туюлган эрса не ажаб? Эндигини барча ташвишлардан хусусан онласидан ҳам кўнгул узиб дорилбакони ўзига лойик топиб турган бир замонда, яна қовжирай бошлаган дил салтанатидан ҳаёт нишонаси ниш урмасинму, саҳродай яйдоқ юрагида чечак атри уфурмасинму?! Сиру синоатдан иборат ёлғончи дунё яна навбатдаги ёлғони бирла ўзининг маҳактош янглиғ синов жандасини унинг эгнига илмасинму?! Жандаси вазмин, жандаси енгил, жандадан кечиш мушкул, жандадан кечиш ҳузурли эди. Кунни-кеча кадр-қимматини йўқотган тўла тепасидаги бу олам, ўзларининг нималарга қодир эканлигини «кўз-кўз»лаган бу бандан ожизлар бугун тағин муҳаббат уруғини ундира бошладилар. Тағин дунё хайрхоҳ боқди, тағин алданди... Унинг тўсиқсиз нафаси қайтди, ичида алифдек улғайган нимадир ипакдек эшилди, вужуди рўдапога айланди. Буларнинг барига ўзи айбдор — ҳамма бало Нисорага меҳр қўйганида. Умаралибекни ўғлим деганида, шуларсиз турмушни турмуш ҳисобламаганида, нафсининг куйинга тушганлигида...

Сўроқни Жалолидиннинг ўзи тугатганида бунчалар бўлмасмиди, ҳарҳолда ўзиники эди, гапи оғир ботмасди, ижобатини ўйламасди, юраги тирналмасди. Командир кирди-ю, ўйлари ўзгарди — гаплари ўзидай совук тортди, режаси қатъийлашди.

— Бек, бизга ёрдам беришдан бошқа чорангиз йўқ, бўлмасам... отиб ташлаймиз.

— Ўлим осон, тириклик кийин, командир, худо хайринглари берсин, шундай қилинглар.

— Сизни эмас, бек... маузердан мўлжални хато оларкансиз, бизникилар нишондан янглишишмайди. Икколловиниям гувоҳлигингизда отиб ташлаймиз.

Илк бор айрилик шарпасидан бекнинг эти увушиб, қўллари титрагандай бўлди. Ҳаётини тикиб яшаган Нисорани, ҳали одам қаторига қўшилмаган Умаралибекни ўз қўли билан яна ўлимга маҳкум этаётгандек, эндигина қайта топиб дийдорига тўймаганда яна йўқотиб қўяётгандай туюлди. Бир марта кўриб, изхори дил қилишга эришганида ҳам бунчалик алам қилмасди.

Командир ҳам унинг кўнглидагиларни уқиб тургандай ҳукм қилди.

— Эртага ҳовлингизга олиб боришади. Отангизни аҳволдан хабардор бўласиз, хотинингизни кўрасиз. Нисора ва ўғлингиз билан эса эрталаб учрашасиз. Хизматимиз оғир эмас, Шомирзабек жойлашган ерга бориб қайтиб келасиз. Тоққа йўл олишдан чўчимасангиз ҳам бўлади. Сизни бу ердалигингиз ҳозирча сир. Сизни қидираётганлигимиз ҳақда гап тарқатишди. Шомирзабекка ҳам бу хабар шубҳасиз етиб борди. Сиздан гумон қилинмайди.

Эртаси куни кечкурун уйга олиб келишди. Ҳовли жим-жит. Кули кўкка совирилган дарвозахонани тартибга келтиришган. Хотини Саломат билан тузукроқ гаплаштиришмади. Отхона томондан занжирнинг ширқиллагани эшитилди. Борса, отаси оёғидаги кишанни судраб остонада уни қаршилади:

— Ота, келдингизми, мени олиб кетасизми?

— Ота, менман, ўғлингиз — Асқаралиман.

Отасининг «ках-ках» и ҳовлининг зулматини титратиб юборди.

— Алдаманг, ота, ҳамма Асқаралиман дейди. Асқаралингиз рихлат қилган. Зарвараққа ўт тушган. Кейин Асқаралибек туғилганда яна туташди — ўзим ўт қўйдим. Учинчи марта ёнса киёмат койим бўлади, девдингиз, ота. Хадемай ўт тушади. Учаман десам, учирешмайди. Оёғимни канопада боғлаб қўйишган.

— Ота, мен Асқаралингизман ахир, танимаяпсизми?

— Нега танимайман, ота, танияпман.

Яна кулди, сўнг хўнграб йиғлашга тушди.

Бек дарвозадан ғамгин, оёқларини бемадор судраганча ташқарилади. Осмон ҳам унинг рутубатга тўла қалби каби кўрғошин тусига қирган, ҳаво вужуди каби илиқ эди. Отам танир, бир оғиз бўлса-да, гаплашарман деган умиди ғўзапоянинг чўғидек сўнди. Илгарилари ўзини жунбушга келтирган ғазаб ва нафрат алангалари ўрнини ачиниш ҳисси эгаллаб, одам боласи нақадар ожиз эканлиги бўй кўрсатди.

Уни ярим тунда Аширмат девонанинг уйига келтиришди. Туни билан уйку бўлмади, қаёққа қараса ақлдан озган отаси чайқалиб, оёғидаги занжирни ширқиллатиб тураверди, Зарвараққа ўт тушди, дея гапираверди.

Тонг саҳар эшик очилди-да, олдин асқар, ортидан Нисора етовиди ўғли Умаралибек кириб келди-ю, тўхтамсиз оғрик хаёллари барҳам топди. Нисора ва Умаралибекнинг кириб келиши унинг шуурига орзиқиш, ёқимли бир нур бахш этди.

Нисора кираверишда омонатдек жимгина турар, ўғли эса бегонасираб онасининг этагига ёпишган.

Нисора юзларини яширган, бурчакка қараганча ҳаяжонданми, кўркувданми бир маъсум, бир ҳафиф ҳайронлик ила дағ-дағ титрайди. Балки хурсандчилигини ичига сиғдиролмаётгандир, балким унга рўпара қилишганидан уялаётгандир ва балким ўзининг бекка номаҳрамлигидан азият чекаётгандир?...

«Қўй, Нисора, титрама, титраб менинг мажруҳ қалбимни титратма! Нега жимсан, нега сукут сақлайсан, нега бошинг солинган, нега мени тингламок истайсан? Менинг гапим тугаган, тилим туғилган, энди сен гапир, сенинг гапингни эшитсам, тўнғлаган дардларим эрийди, дилингдагиларни тўкиб солавер, энди сени мен эштай!»

«Бегим, сиз хато қилдингиз, яна бир ўкни менга раво кўрмадингиз, бир ўкни мендан аяб ўзингизнинг бошингизга ҳам, менинг бошимга ҳам шунча ташвиш орттирдингиз. Энди не қилай, айтинг, сизнинг айтувингизга зорман, сиздан бошқа

кимим бор менинг. Сизни кизғонганимдан акамнинг алдовига учдим, сизга қора очдим, йиги солдим, шундай қилсам сизни кайриб оладигандай эдим, адашибман. Яна юзма-юз келаримни билсам, ўзимни ўлдирардим. Ўлдирардим деяпман-у, уддасидан чиколмасканман, ожизалигимга борарканман, дийдорингиздан кечолмасканман».

«Эркакнинг бошини аёл эгади, сен бошимни эгдинг, сен мени севдинг, сен мени сиздинг --- единг, Нисора! Айбим суйганлигимдами, айбинг суйганлигингдами, иккимиз бир-биримизни суйиб едик муродимизга етдик».

Аскаралибек чўкка тушди, худди ибодат қилаётгандай, кўлларини улар томонга чўзди.

— Кел, ўғлим, сени соғинганман, бағримга босай.

— Бор, Умаралибек отангга бор.

Бола ноилж онасининг ҳимоятидан ажралиб, кўрқа-пуса отасига юра бошлади: бир-икки-уч... у тезлашиб келиб бўйнидан кучоқлади. Ундан сутнинг ҳидими, Нисоранинг бўйими қандайдир беғубор, кишини маст қиладиган ёкимли бир ҳид гуп этиб урилди-ю, димоғини яшнатиб; кўзини тиндирди. Боланинг ҳиди ўзи билан бирга раҳматли онаси, нотоб отаси, чанг кўчаларда ирғишлаб юрган болалик лаҳзаларини жонлатиб келди. У шунда юрагининг тубида нимадир аланг-биланг ғамираганини ва бу ғамирлаш орқали умрининг мана шу ҳид, мана шу ўғли орқали давом эттираётганини туя борди.

— Умаралибек, сени етказганга шукр, соғ экансан, кўрар кун бор экан, опангнинг бахтига омон бўл, катта отангнинг аҳволи оғир, хабар олиб туринглаб.

Гаплар гарчи Умаралибекка айтилаётган эрса-да, қизим сенга айтаяпман, келиним сен эшит қабилада кечар, ҳар бир ўтинч, изхори дил Нисора томонидан маъқул топилиб боши билан тасдиқ маъносини беради.

— Опанг сени эҳтиёт қилсин, йўқсулларнинг мазамматидан, бедиеънатларнинг тухматидан асрасин.

— Отангга айт, болам, кўнгли хотиржам бўлсин. Пашша кўндирмай ўстираман.

«Мен-ку, эркаклигимга бориб васиятларимни сен орқали етказаяпман, опанг бирор марта аёллигига бормаса, иффат ҳаёнинг этагига бунчалар ёпишмаса не қиларди, болам?!»

— Ўғлим, сизларга кўп жабр-ситам ўтказиб гуноҳи азимга бошганман, улғайсанг, англарсан, мени кечиришга қурбинг етар.

— Умарали, отанг ўзини гуноҳкор санамасин. Эрини гуноҳкор қилган хотиннинг икки дунёси қуйиб кетади. Отанг неки қилса, бизни деб қилган. Шу боис бари айиб менда.

«Тилингни тий, гапларинг билан азобимга азоб қўшма, мени оқлама, мен шундоғам гумроҳман. Бисотингдаги бари ғаддор сўзлар билан «снияла», токим патос боғлаган хаёлларимга машғуллик, оромсиз оромимга мақбуллик берсин».

Умаралибек унинг кулоғига аста шивирлади:

— Кеча бизни уйимизга олиб боришди, ота. Катта отам

чиройли занжир ўйнаб ўтирган экан. Олдига борай десам опам кўймади. Занжирини сўрасам отанг Асқаралибек беради, унинг занжири меникидан ҳам узун деди.

— Ха ўғлим, менинг занжирим узун, сенга ҳам, сенинг болангга ҳам етади.

«Овунадиган бошқа нарсалар шунчалар тақчилмидики, сен унга кизиксанг, бизнинг кишанланганимиз етмовдими? Занжирнинг чириклашига, чиройига учма, унга банди бўлма, болам. Сен ўзинг занжирсан, занжирлигингни англамаган занжирсан. Бола — занжир, хотин — занжир, дунёнинг ўзи бир занжир.

Шуниг учун мен кишандаман, кишандан — сендан, опангдан кечолмаган кишансиз бандиман — қулман!»

У ўғлини янада маҳкамрок бағрига босди, тўйиб-тўйиб хидлади. «Оҳ... хидларинг сенинг — хидларим менинг, болам. Мен дунёни жозиб кўрдим, сен ёзиб кўргин, мен уни тўкис кўрдим, сен нокис кўргин. Энди мен тамомман — босмачиман, номим қора, сен ўғлимсан, менга тортасан, коним сенда оқади. Хушёр бўл, қасосли конни қаровсиз колдиришмайди! Мен тиндим — сен тинма, мен синдим — сен синма, мен хиёнат қилдим, сен қилма! Қон кўр! Қон кўр! Қон кўр! Акл қондан қиради, ақлни қон қиритади. Қон кўрмаганларни қон кўрсатиб кўрқитишади. Эркакнинг эркаклиги қон кўрганлигида қон кўрмаганлар сотади, сотилади, қон кўрганлар отади, отилади!»

У боланинг юзларидан, кўлларидан ўпди. Бармоқлари юмшоқ, оппоқ бўғинлари бўғимли, тафти куйдираман дейди.

— Мени ёд этиб тургин, ўғлим!

— Умаралим, отамни унутмайман, де!

— Эсингдан чиқиб қоладигандайман.

— Опам эслатиб туради де!

— Ўзинг ёдламасанг, бекор ўғлим. Мендан сенга фақат тавки лаънат мерос қоляпти.

— Ота, занжир берсангиз эсимдан чикмайди.

«Занжирни умри қиска, болам. Мен сени доимо эслаб юрадиган қилайин, тамал тошингдай бўлайин, мени ҳар эсланингда, дунёнинг кемтиклигини ўйлагин, мен асли дунёнинг кемтиги эканман».

Бек ўғлининг жажжи бармоқларини ялади, унда оқаетган иссиқ қон юрагини ҳапқиртирди, лаблар ўнг кўлининг кичкина бармоғига келиб тўхтади. Қон иси уфурди, қон гупурди, раҳматли кўрбоши Умаралибек қон кўлларини ёйиб, дулдулни етаклаганча ёпирилиб келди. Дулдул ҳамон кип-қизил тилларини чиқариб тамшаняпти. Қачонлардир ўнгидами, тушидами, хаёлидами кўриши мумкин бўлган ҳолат юз берди...

Бирданига бола чинқириб юборди:

— Опажон-он!

Нисора шошиб болага ёпишди. Асқаралибекнинг бағридан зўрға ажратиб олди. Лекин кечиккан эди. Бек ўғлининг бармоғидан бир бўғинини тишлаб узиб улгурган эди.

Чорасиз чирқиллаётган боланинг кўли — қон, отанинг оғзи-

кон, кийимлар — кон, атроф кип-кизил — кон. Кон аста алангага айланди, борлиқ ёна бошлади. Асқаралибекнинг овози хонани тутди: «Зарвараққа учинчи марта ўт тушди, одамлар!»

Бешинчи боб

Асқаралибекнинг эгилганини ҳеч ақлимга сиғдиролмадим-сиғдиролмадим-да. Хотин, бола-чақа азизлигига бораркан. Шундай одам гапимизга кўнганлигига биров ишонгиси келмайди. Аммо Нисора билан ўғли Умаралибекни кўриштирувимиз яхши оқибатга олиб келмади. Ўзимга қолса кейин — ишни амалга ошириб учраштардим. Владимир Николаевич бир нарсадан куруқ қоладигандай шошди, шошганига ўзи ҳам афсусланди чоғи. Мана, бир ҳафтадан буён бекнинг соғлигига ҳам ишониб бўлмайди: бир оғиз гапирмайди, берилаётган овқатлардан деярли тотинмайди, кўриниши бир аҳвол, озиб-тўзиб кетган. Бугун тонг саҳар иккита йигит ва киргий болани кўшиб жўнатишга жўнатдиг-у, бундан бир нарса чиқишига ишончдан кўра гумон мўлроқ. Бунинг устига, уч кундан буён қор ёғиб, бугун тинди. Совуқ каттиқ, оқар сувларнинг-да, четлари музлаган.

Ҳамқишлоғим Мансурга келадиган бўлсак, у жуда янги ҳокимиятнинг ишончли одамига айланиб боряпти, бу, албатта, кишини хурсанд қилмай қолмайди. Унинг хушёрлиги шу кадарки, ҳатто биздан-да, ўз шубҳасини дариг тутмаган. Асқаралибек хусусидаги гаплардан беҳабарлиги боис бир неча бор нукул бекни тутиб олиш тараддудига тушди. Бунда унинг бошига тикилган пулга қизикқани устунмикан, ёинки ҳокимиятни ёт унсурлардан тозалашга бел боғлагани чинмикан, билиш қийин. Ҳарҳолда, дастлабкиси ҳақиқатга яқинроқдай кўринди.

Мен унинг таклифини рад этганимдан анчайин дили оғриган шекилли, мени ҳам уларнинг думига қўшмишдир. Бу хабарни Владимир Николаевич кула-кула айтиб берди.

Яна бир янгилик шуки, Шомирзабекка одам юбормасимиздан аввал Исмойил қўрбоши жойлашган Ўш тоғларига энг ишончли одамларимизни қаландар, девона кийимларида жўнатдик. Улар ҳам киргий йигит сингари йўлни, пистирмаларни, уларнинг қандай жойлашганини аниқлаб келишди. Йигитлар қайтган замон иккита отрядни Ўшга юбориш режалаштирилган. Биз эса Ҳазрат Аюб тоғига — Шомирзабекни таслим қилиш учун отланиб турибмиз.

ЕПИЛГАН ЭШИК

Қор Ҳазрат Аюбга эмас, гўё Шомирзабекнинг ичига ёғарди. Ўтовлардаги йигитларнинг бирор-бир юмуш билан машғул бўлмаганлиги ўз-ўзидан бошбошдоқликларни, бемазагарчиликларни келтириб чиқаради. Ҳамлаб қўйилган озиқ-овқатлар

кундан-кун камайиб, бу ерда узок туролмасликларини хар дамда ёдга туширади. Устига устак, ўттиз нафар асир ва асиралари ҳам кераксиз ридодек елкасига юк. Угри мушукдай пусиб кун ўтказиш, хушхабар илинжида чопар йўлини пойлаш бекнинг жонига теккан, ўйлари мисоли чоҳ, ҳеч тагига етолмайди, юртида юртига етолмаётганидан, қувғин қилинган гадодек ўзини ёлғиз сезаётганидан алам билан чукур-чукур хўрсинади. Бир томондан Исмойил қўрбошининг қўлга олингани, иккинчи томондан Аскаралибекнинг қочқилиғи, суянадиган, умид қилса бўладиган одам йўқ. Тунлар совук — чаёндай чақади, хуфтон намозидан сўнг қора уйнинг мўрисида бодраган юлдузларга термулади. Болалигида қўп кузатган — аланга ялаб қозон қурумида ҳосил қилган чўғ зарраларини эслайди, уларнинг жимирашини юлдузларга менгзайди, ўзини ёзиллаган сандалда — Латофатнинг ёнида кўради, ширин-ширин суҳбатлар қуради, юзларини юзларига суйкайди, у ёғи аста тушга айланади. Туш ўзга олам, унда таъкик, таъкиб йўқ, чек-чегарани билмайди, қанийди тушдан ажрамаса, туш уни бегона қилмаса, кўраверса, туши умридек узун бўлса, афсуски, тушнинг этаги силлик, тутган қўли мўрт, бағри тор, узок саклаёлмайди, тушиб кетади — уйғонади, уйғониш бу — жабр, уйғониш бу — тугаган сабр...

Дастлаби шовкиндан бошланди. Еру қўқ дод-войга, бакирик-чакирикка, молларнинг мўъраши, қўй-қўзиларнинг маъраши, итларнинг акиллашига тўлган. Кушлар ҳам осмонда чарх уришиб бозовталанишяпти. Буларга қарши ўларок, кун чиқиш томондан насимлар эсар, хушбўйлар таралар, бу тушуниксиз ваҳмдан қулаётгандек янғрок, шўх садолар янғарди. Ва бирданига хар томондан каттик шамол кўтарилди, шамол тобора кўтарилиб бўронга айланди, ҳаммининг оёғи ердан узилди — уча бошлади. Олдинига одамлар учишга қизиқиб, ўз ихтиёри билан учишди. Сўнғрок ёш-яланг, эркак-аёл, бола-чақа, ғала-ғовур қилишиб ёппасига тўқай томонга учиб бораверди. Учмасликнинг ҳеч иложи йўқ эди. Унча-мунча дов-дарахтни ушлаб, ённки пастқам хандак-ковакларда қолиб кетаётганларни ҳам учаётганлар ўзлари қўлларидан ушлаб, қаторларига тортиб олишарди. У ҳам ховлиси ўртасидаги — ўтқазилганини ҳеч ким эслаёлмайдиган қари марвартак тутга ёпишди. Бор умиди мана шу бобоқалонларидан мерос улкан дарахтда эди. Бўрон қутургандан қутурад, кийимларидан юлкиб тортқилар, тутдан ажратмоқ учун тинимсиз чийиллаб гирдоб ҳосил этганди. Ураманинг ўрови қанчалик кучаймасин, у тутни қўйиб юбормади. Сўнгра гирдоб шундай гувлаб жунбушга келдики, овозидан унинг қулоғи битди, тўзонидан кўзлари юмилди, совуғидан этлари жунжикди. Бўрон унинг бирдан бир нажотқори тутни ҳам томир-помири билан қўпориб бирга учирди. Кучоклагани — азиз тут қаерда қўлидан тушиб кетди, аниқ эслаёлмайди.

Улар учиб борган тўқайда бир аждар ястаниб ётибди: турфа хил тангачалари кўзни камаштиради, чиройи ақлни олади, кўзларида меҳр товланади, домидан ҳузур таралади. Аждарнинг

думи йўқ, ҳамма ёғи оғиз, бири билан пуфлайди, учиради — хайдайди, иккинчиси билан домига тортади, учинчисдан еганларини чикаради, тўрттинчиси тинимсиз сайрайди, бешинчиси дам олади, олтинчи... еттинчи... вазифалар алмашаверади, чор атроф оғиз.

Енуд-Юхонинг ичи гордай кенг-у, ёзилиб ҳаракат қилолмайсан, ўта жим-у, овозинг узокка бормайди, нина йўқотсанг топгудек ёруғ-у, кўзинг ҳеч нарсага ўтмайди, ҳар хил таомларнинг бўйи келади-ю, олиб ейишга бўйинг етмайди. Ҳалигина учиб юрган бола-чакадан тортиб, чол-кампир, киз-жувонларгача барчаси шу ерда: аралаш-қуралаш, эркак-хотиннинг фарқи қолмаган, ота-бола тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Горнинг ичи шилимшиқ, ҳеч ким қаддини ростлаёлмайди, йикилаверади, йнқилганларнинг қувватини шилимшиқ сўриб олаверади. Бу ердан қутулишни биров ўйламайди, айбни ҳамма бир-биридан кидиради, йнқилганлар турганларни йнкитиш пайида, ҳар ер-ҳар ердан уддабурронлар одамлар устига чиқиб, тўйиб-тўйиб нафас олишга, юқоридаги таомлардан танаввул қилишга жон-жаҳдлари билан уринадилар, шунга эришадилар ҳам, кейин у ердан тушишни сира-сира хоҳламай кўядилар. Ўзлари тўйгач, қолган-қутганларини пастдагиларга итга суяк ташлагандай иргитадилар. Пастдагилар нишхўрдларни талашиб-тортишиб ейдилар. Аслида бу уддабурроларга ҳам кийин: чунки токчалар шундай жойлашганки, ундан овқат олмоқчи бўлганларнинг боши албатта, шифтга тегиб туради. Шифт ҳам шилимшиқ бошларидан мияни сўриб олади.

У ҳам чалқанча ётибди, устида беш-олти одам маишат қияпти, қўл-оёғидан куч кетаяпти, таҳқиромуз сўкинишлардан, ур-сурдан ҳеч нарсани англаёлмайди. Тўс-тўполон энг юқори мақомга кўтарилган дам, қандайдир мусиқа эшитилди-ю, ғордагилар тинчиди: жабрдийдалар оғриқларини унутишиб оҳангни тингладилар. уддабурро-маишатпарастлар эса ўлжаларини куйга мослаб, сасини чикармай, ямлашга ўтдилар. Одамларнинг бу қадар осон алданишларига у чидаб туролмади, бор овози билан бакирди:

— Эй-й-й, одамлар, кўзингларни очинглар, ахил бўлинглар, бир-бирларингни кийнаманглар, бу ердан чиқиб кетишни ўйланглар. Сизлар бу мусиканинг овозига учманглар, бу мусиқа эмас, аждарнинг кекиргани, аждарнинг кекиргани!..

Унинг гапига ҳеч ким парво қилмади, эшитганлари ҳам ишонқирашмади. Бек гапира-гапира холдан тойди. Мусиқа тинди. Яна илгариги ҳолат такрорланди. Орадан канча вақт ўтгани номаълум. [Умуман, бу ерда вақт кадрсиз]. Бир маҳал бошқача куй янграб, одамлар яна қўйдай ювош тортдилар. Бек ўзини қўлга олди, одамларга зарра нафим тегса, деган ўйда яна кичқириб музожаат қилди:

— Одамлар, сизларни мафтун қилаётган мусиқа-мусиқа эмас, ғорда шунақа эшитиляпти. Бу аслида аждарнинг хурраги...

У минг бор чираниб-кучанмасин барибир, уни тинглайдиган

кулоқ тоғилмади. Беш-ўнта эшитадиганларга ҳам муסיқанинг муסיқа эмаслигини, аждарнинг хурраги эканлигини исботлаёлмади. Уларнинг радди шу қадар кўп эди-ки, бора-бора бекнинг ўзини, хуррақнинг муסיқа эканлигини тан олиб, ишона борди. Сўнгра... гор каттик тўлғонди — аждар кучанди, улар бари думалаб тушиб кетишди. Пастга тушганларнинг бирорта соғи йўқ — кўпининг тана аъзолари майиб-мажруҳ, уларнинг устида жон саклаган уддабурроларнинг эса фикрлаши заифлашган. Улардан тўрт мучаси соғ насл қолишига одам зоти кафолат беролмайди.

Бек ўзини ўнглаёлмас, оёк-қўли деярли ишламасди. Минг катла шукри, фикрлари тиник, тилдан колмаганди.

Ёнуд-Аждар уларга — одамлар уюмига эътибор қилмай, ҳамон янгиларини ютиш, қувватини сўриш, пўчоғини — танасини чиқариш билан овора эди. Аждарнинг мезанадай* — мезанадай оёқлари тўқайга ботган, чарх уриб ов овлаётган каллалари хумдай, қорни ҳаддан зиёд шишган. Аждарнинг оч каллаларидан бири унинг рўпарасига келиб, қип-қизил қозик тишларини кўрсатиб иршайди. Тузукрок разм солса, калла — Аскарали бекнинг чорси тангган боши.

— Муродимга етдим, — деди Аскаралибек — аждар. — Ҳамма вилоятдагиларни ютиб тугатдим. Фақат сен қолган эдинг, мана сен ҳам меникисан, энди тамомсан, ортимдан итдай эргашиб юраверасан, энди ўз холингча кун кечиролмайсан. Одам бўлиб ўрда бўлмайсан, ўлик бўлиб гўрда. Шундай азобда, мажрухлигинга ачиниб қунинг ўтаверади. Ўйдайверасан, ғайрат қилаверасан, аммо ҳеч ишни амалга оширолмайсан. Гапирасан гапингга биров эътибор қилмайди. Билиб қўйиш, сенлар доим илон ва чаёнларни ўлдирмоққа уринишасан, ёмон кўришасан. Оқибатда уларнинг мендек ҳомийси борлиги эсларингдан чиқиб кетади. Мана илон-чаёнларни кўролмасаларинг...

— Дунё дунё бўлиб сенинг сингари ифлос аждарни кўрмаганман, эшитмаганман, оғзинг билан кетингни ажратиб бўлмайди, — деди Шомирзабек алам билан.

— Ие, нимадар деяпсан, бек, марҳамат, кўр! — деди-ю, аждар бир силтанган эди, ҳамма каллалар думга, оғизлар кетга айланди, бирор бош кўринмади, аждар калласиз қолди. Бир лаҳзада яна аввалги ҳолга қайтди.

Шомирзабек ўзини йўқотмади. Юҳо-Аскаралибекка тик қаради:

— Барибир ахволинг меникидан қам эмас.

— Нега?

— Қорнингни қара, кўтаролмай қолибсан, оёқларинг балчиққа ботяпти. Ўзингни бардам тутаетганинг бекор. Чорасизлигинг шундоқ билиниб турибди, ҳатто кўзимга тик қараёлмайсан, қайсарлик қилмай бўйнингга олавер!

Аждар мик этмади. Унинг боши энди Жалолиддинниқига айланди. Жалолиддин унга тап тортмай тикилди, хохолаб қулди:

— Шомирзабек, холинг қалай? Латофатимни кўйнимдан тортиб олиб, нима маза топдинг? Тинчингни йўқотдинг, холос. Гумонингни таркатмоқчи эдинг, таркатолмадинг, орадан мен чиқавердим. Сени у алдаган, бор гапни айтмаган, биз кўп марта учрашгандик, ўпичлар берган... Бек бўлиб хотин зотига ишонганинга ҳайронман. Латофат меники эди, меники бўлиб қолди. Уйингга кириб боришим билан «мени кимларга ташлаб кетдингиз, Жалолиддин ака» дея йиғлаб кўришди. Энди сенга хотин хайф. Қўл-оёғи ишламайдиган, гапини биров гап ўрнида кўрмайдиган тўнка кимга керак.

Шомирзабек жаҳли чикиб ўрнидан турмоқчи эди, бошини кўтаролмади, қўл-оёғи ишламади, терга пишиб кетди...

Кўзини очса, боши пўстиннинг қўлтиғига кириб, қўл-оёғи барига ўралиб қолган экан. Дархол ўрнидан туриб тахорат олди.

Бекнинг дили тушгача ёришмади, эзгин рухиятдан холилиқ бўлмади. Пешин намозини тугатгандагина, уч йигити билан Асқаралибек келганлигини удайчи хабар қилди. Меҳмонлар дарров ўтовга олиниб, иссиқ кийим, озиқ-овқат берилди. Улар хафасини ростлагач, Асқаралибек кирғий йигити билан бекнинг хузурига киришди. Асқаралибекнинг кўриниши танг, илгариги пачити-шижоатидан нишон кўринмайди, муте одамдек истар-встамас қадам отади. Енидаги йигитнинг кўзлари ўйнайди, қадамлари дадил, ўзини эркин тутади. Улар ўтиришиб дуон фотиҳа қилишгач, у меҳмондан сўради:

— Ке, Асқаралибек, нотобмисан?

— Йўқ,— деди меҳмон ерга қараб,— йўлнинг азоби. Яхшиям сен бор экансан. Билсанг Зарвараққа сиғмадим. Одам боласига ишонма, раҳм қилма, шунда беармон кетасан. Уларни бир-биринга қўшаман деб, жонингни халак этма, менинг сингари ит қўнига тушма. Одамзотнинг боши деворга тақиллаб урилганда, чорасиз қолганда, жабр-ситама жигар-бағридан ўтгандагина бирикarkan. Унгача жонингни жабборга берганинг фойдасиз экан... Қочикман, қаерга борсам ўзим ҳақимда эшитаман. Йўлчига одам кўйилган, бир жойда кўп туролмайман. Ўш томонга паноҳ излаб кетаётгандим... Орамизда бўлиб ўтганларни унут...

— Унутганман, кўй, ўтган гапларни. Нимадан хафасан, етганганинггами? Ўзинг соғ экансан, етади. Бош омон бўлса, дўзин топилади.

— Бош омону, баъзан елкаларга ишонмай қоламан.— Шомирзабек меҳмоннинг ўнг ёнида ўтирган кирғий йигитга синовчан тикилди. Йигит кўзларини олиб қочмади, аксинча, янада дадиллашди.— Одамнинг оласи ичида экан, ҳамқишлоқлар — ўша жўралар ғанимнинг ишини қилдилар. Ҳукуматнинг пулига учдилар, бошимдан пулни афзал кўрдилар. Тутиб беришмоқчи эдилар, қочдик. Тешиктошнинг йўлига чиққанимизда қизиллар изминдан от кўйишди. Эллик-олтмишнафарча бор. Учала йигитимни Евқочдига буриб ўзим Ойим томонга қочдим. Булутдай ёпирилиб қувладилар. Отган ўқларига чап бериб келавер-

дим. Яқинлашганини пешонасидан илдираман. Охири ўқим тугаганини билишиб тирик тутишмоқчи бўлишди. Шунда билдирмай, узангиларни ечиб, кўлимга кийдим-да, устидан чорси ўраб олдим. Етиб келиб энди қўл чўзганини каншарига қўйиб кулатаман. Улар келаверишди мен йикнтавердим. Бир овулга келганда йўлдан адашгирвордим. Пўстин ҳам, узангилар ҳам Оймининг йўлида қолди.

Шомирзабек қора уйнинг эшиги ёнида қаққайиб турган удайчига гаплари тўғрими деган маънода тикилди. Йигит бошини билинар-билинемас кимиралиб тасдиқлади.

— Буларни Ҳазрат Аюбга кираверишда топдим. Кечадаг буён туз тотмаганман, зўрға етиб келдим.

— Энди нима қилмоқчисан?

— Ушга кетаман. Ҳозир йўлга чиқсак, хуфтонга етиб борамиз.

— Биз билан қолсанг бўларди.

— Мехмондорчилигингни ўзи етади. Аммо унутма, одам боласига ишонма, у хамиша сотади. Тагингда отнинг бор экан сур, кўлингга қилич бор экан ур, аяма, шафкат қилсанг, сенга шафкат қилишмайди экан. Қани бизга рухсат.

Улар ўринларидан туришди. Мехмоннинг икки йигити чор атрофни томоша қилиб юришган экан. Асқаралибекни кўриди-ю, ўтовга қайтишди, отларни ҳозирлади.

Асқаралибек Шомирзабек билан хайрлашаётганда қайта учрашмасликни бўйнига олгандек, бармоғидан муҳрли узугини чиқариб тутди.

— Қофирларда қолиб кетмасин. Эсингда тут, одам боласига ишонма, у — сотқин.

Мехмонлар дарадан ўтиб кўздан йўқолгач, Шомирзабек Абдурахим афандини ёнига чакирди.

— Йигитларга айтинг, бугун қуёш ботмасидан кишлокка қайтамиз, тадорлик кўришсин.

— Зарвараққа бориш бошимизни сиртмоққа солиш билан баробар, бек!

— Зарварақдан бошқа кишлоклар ҳам бор, ҳурматли афандим. Боришни ихтиёр қилган одам, жойини ҳам мўлжаллагандир.

Авваллари, Абдурахим афанди бундай ноўрин сўзлаганидан узр маъзурини қанда қилмасди. Негаки ҳарб ишидан хабардор, кўп юртларни кўрган бўлишига қарамай, бекнинг олдида бўйни қисик эди. Сабаби юртга қўшилолмай, гуручнинг оласидек кўзга ташлашиб юрганида бек уни аллада-азиз, тўрвада-майиз қабилида ўзига маслахатчи қилиб олган. Сибиру мухторият алломалари хизматини ўтаган афанди хаш-паш дегунча навқарларни ҳарбий тартиб- интизомга солди, нуфузли оиладан чиққан Богомоллов деган яқини билан топишиб, хуфия ишларини юритиб юборди. Қизиллар ичидан, яна муҳими ўрисдан шундай айёр топишни бек анчадан буён ҳавас қилиб юрарди. Шу боис уларнинг ораси янада яқинлашди. Бу шубҳасиз афандининг тез-тез қуюшқондан чиқиб кетишига, ўзига бино кўйишига олиб келди.

Ҳозир ҳам Абдурахим афанди ҳеч нарса рўй бермагандек бепарвогина гапни давом эттираверди:

— Демак, қизиллар соққоннинг тошига ип боғлаб отибди-да! Нега кўйиб юбордингиз?

— Ўзларига қайтариб отдик афандим. Тоши бу ерда қолса эгачининг йўлга тушуви қоронғилигича қоларди. Энди бугун оқ улар бу ёққа йўлга чиқишади, биз қишлоққа. Қани бўлинг!

Улар Евқоқдини хавфли санашиб, Ойим томондан йўлга тушишди. Йигитлар ётавериб зерикшиганиданми, қимсасиз Ҳазрат Любда қолиб қетишмаганиданми, отларини қичар, тезроқ қишлоққа етиш илинжида ёнардилар. Қанчалик қишлоққа тезроқ кириб боришса, иссиқ хонадонларда ором олишларини, маишатга ружу қилишларини ўйлаб ҳам шошардилар, йўллар унғандан униб борарди.

Тун яримлаганда минг бир азоб билан Тентаксойга етиб келдилар. Қўрпа-қўрпа қорға бурқаниб, ширин мудраётган кенг сайҳонликнинг оромини, омондай тилиб ўтган сойнинг шовуллаши ва унга белбоғ тушган жовли тизманинг шовқини бузди. Тизманинг шовқиники, туёқларнинг ғирч-ғирч қорға ботишлари, терга ботган отларнинг ночор пишқиришлари, аравага қўшилганларининг юкнинг оғирлигидан бардош қилотмай қишнашлари, эгаларининг эса йўталиб, зардали сўқинишларидир. Қумурска қарвони янглиғ қимирлаб бораётган сафни саф демокка тил қалта: отлиқлар қўғирчоқлар, елкаларидаги милтиқлар ўйинчоқлар каби тебраниб келади. Ҳозиргина ёйилмадан зўрға чиқарилган ўн икки кетак арава ҳеч қанча фурсат ўтмай, тақинчоққа ўч, сатанг аёллардек сув теккан жойига сумалақтар шокиласини тақиб гарчиллаб юради.

Совук ва чарқокдан силлалари қуриб бораётган йигитларга бу оҳанжама тугул, олти аравадаги аскарларнинг тушунуксиз гужур гужурлари, ингроқлари ҳам малол келади. Лекин навқарлар орасида бирорта норозилик аломатлари, ёнги оғриниш сезилмайди. Ҳамма бэр умидларини сафнинг бошида бораётган Шомирзабекка тиккан, ҳаётларини ишонган, тақдирларидан нолан йўқ.

Бекнинг ўй-хаёллари ўзи хусусида кечади. Унга алам қиладигани қишлоғи ёнидан ўтгани. Дўшидай қорайиб турган Зарварақ — ота юрт, қишлоқнинг хусни — мезаналар, қиндик қони тўқилган қадрдон уй, юзини доғ босган Латофат шундоқ биқинидан сирпаниб қолаверди. Қанийди иложини топса-ю, Зарвараққа юрса, қизилларнинг барини қиличдан ўтказса, ўзининг қишлоғида ўзи эми-эркин яшаса, унинг мушугини биров яширт демаса. Чора йўқ, ҳаммаёқ айниди, оққўйил, кўйдай ювон одамларни ҳам уларнинг сержалари бузди. Энди фақат хўла-найранг иш бергани мумкин, тўғридан-тўғри урушга чоғи келмайди, қурбон беришга йигит оз.

Жарликдан бошланиб сойнинг ўзанига қадар чўзилган яланглик Шомирзабекнинг вужудини кемираётган ўй-хаёлларига барҳам берадигандай, ўч олишга муносиб майдондай ястаниб

ётарди. У миясига бундай фикр оралаганидан енгил тортди, кўнгли бироз таскин топди, сарик пўстинли улкан гавдасини ғоз тутди:

— Камчивой!

Деярли бекнинг қаватида келаётган Камчивой юганни чан қўлига олиб куллуқ килди:

— Лаббай?

— Тонг саҳар шу депарадаги одамларни шу ерга йнғдирасан.

— Хўп бўлади.

Бек бошлаб бораётган отликлар тизмаси оқ вараққа суст тортилаётган қора чизик каби Қўктўнли томон эниб боради. Чизик бошқа кишлоққа ярашмаганидан шу ёққа тортилган. Бекнинг паноҳ излаб Қўктўнликка йўл солиши, бу ерда ўзиникидан ғайрини ажрата оладиган, қизилларнинг ганига учмаган яқинлари борлигидан, қолаверса шу кишлоққа қуёвлигидан эди.

Сайхонлик тугаб сепоялар, толзорлар орасидан ўтилиб тўқайнинг қок ўртасидан қурилган йўл бошланди. Четларига қозик қокилиб қамиш ва тупроқ ётқизилган йўл юкнинг оғирлигидан музлари, қамишлари қисирлаб осма кўприкдай лопиллайди. Йўлнинг икки четига узала тушган тўқай изғириндан шитирлайди, келувчининг окликдан поёндоз солиб ютоккан бағрига чорлаётган бўлаверади. Унда юзларига юпка муз пардаларини тортган майда булоқчалар билан бирга Қунбулоқ, Ойбулоқ каби тубсиз булоқлар қор остида доқа рўмоля ўраган ялмоғиздек юзларини хиёл яшириб пусиб ётадилар. Гунг тўқайнинг маккор сукунатини тўнғизларнинг ўқиришлари, чиябўрилларнинг улишлари, ахён-ахёнда қуёнларнинг у ёққа-бу ёққа қамишларни шитирлатиб ўтишларигина бузади. У олдинлари ана шу бўрилардек ошқора қурашар, енгилса енгилганини тан олиб, яна қуч тўплашга киришарди. Бора-бора қуч тўплашнинг ўзи маҳол бўлди. Қишлоқлардаги ишонган йигитлари қизилларнинг ноғорасига ўйнаб, уларга қўшилди. Ҳозирга келиб борини асраб авайлаб сақлашдан бошқа чораси қолмади. Йигитлари озайган сайин, унинг хавотири ортиб, эҳтиёткорроқ ҳаракат қила бошлади. Эҳтиёткорлик оёққа урилган кишан экан, бемалол жанг қилишга ҳалакит бераркан, ҳар қадамнинг миши минг бор ўйлаб босаркансан, ҳатто шу қуёнлар сингари ўзининг шарпанг ўзингга доғули кўринаркан.

Қанда — тўқай тугаб, йўлга чиқишганида бегона хид сезган кишлоқ итларининг вовуллаши эшитилди-ю, бек тийрак тортди. Ва ўзининг тийрак тортганига таажжубланди. Чунки бу-ку итлар, пулемётнинг тириллаши эшитилиб турса ҳам тап тортмай кишлоққа кириб бораверарди, ўлимдан қўркмас эди. Қарияптимикан, ёки йўқотиш одамни чўчитармикан?..

Шомирзабек кишлоққа қираверишдаги яққа хонадон — Суксур кампирнинг ховлисига етганда отнинг жиловини тортди ва Камчивойга юзланди.

— Йигитлардан олиб кишлокни билиб кел. Унгача биз шу ерда кутиб турамыз.

Қамчивой йигитлардан олти нафарини бошлаб кишлокка жўнади.

Қуёшга қаратиб солинган бир уй, бир даҳлиз гарчи нураб, анчайин чўккан бўлса-да, атрофга тут экилиб кўрғон қилинган хайхотдай ховлига хусн эди. Қалли қор қопланган уйнинг саҳнига из тушмаган, эшик жипслаб ёпилган, агар мўридан шולי тўфоннинг куйиндисини таратиб ўрлаётган заиф тутинни демаса тирик жон йўқдай.

Йигитларнинг гал-говурию отларнинг дупур-дупуриданми, даҳлизнинг мўъжазгина эшиги ночор очилиб, ичкаридан олдини-га қора чирок, сўнг оқ сочлари тўзғиган пажмурда гавда тебраниб намоёнланди. Қампирнинг чирок кўтарган кўли қалтирайди, эпкиндан чирокнинг алангаси ўчай-ўчай деб пилпиллайди. Қампир атрофга олазарак қараб ўзига илинж қидирди. У ховлидагиларга бир дақиқа тикилиб, кўнглига ўтирадиган ҳеч нарса тополмади шекилли, эшикни тарақлатиб ёпиб тамбалади.

Шомирзабекнинг назарида эшик тарақламади, унинг учун гўё шу хонадон билан бирга минглаб хонадонларнинг эшиги бирданга гумбурлаб ёпилгандек туюлди. Ҳақиқатан унинг учун барча эшиклар ёпик эди...

Қишлоқдан келган хабарчи ҳаммаёқ осойишталигини, ҳеч қандай хавф-хатар йўқлигини билдирди.

Улар кишлокка кираверишдаги Кўктўнли ота кабристони олдида бир зум тўхтаб қолдилар. Унг томон машҳур кабристон, чап томон кишлоқ...

КЎКТЎНЛИ ОТА

Кўктўнли олдин ирғий дейилган. Ирғийнинг илгаридан ери унумли, хавоси тоза, қизлари сулув, йигитлари полвон, қариялари узок умр кўришган. Байраму ҳайитларда, хусусан, Наврўз сайлида ирғийларнинг созанда-хонандалари, чавондозу дарвозлари, полвонлари-ю, кўзбойлогичлари ғолиб чиқиб, улуснинг руҳини кўтаришган. Элнинг фаровонлигига, юртнинг маъмурчилигига сойнинг у бетндаги кирғийликларнинг ҳасади келиб, уруш-жанжаллар қилишган. Бирок куч билан натижа чиқаролмасликларига ақллари етгач, хийла-найрангнинг этагини тутишган: сойга кўприк қуришиб, мол-дунёлар билан ирғийларнинг ўлик нафсларини аста кўзгашган, одамларини аралаштиришган, тез-тез ҳар хил майда-чуйда, уйдирма гаплар тўкиб, ораларига низо солишган.

Бунинг касридан ирғийнинг турмуши орқага қайтган, тотувлиги йўқолиб, бир-бирлари билан «сен-менга» боришган, йигитлари сайиллардан совринсиз қайтишиб, одамларининг руҳини баттар туширган, кўрқув ва таҳликада яшашган. Устига-устак, негадир йилдан-йил тугилиш қамайиб борган. Табиатан ишонув-

чан ирғийлар бу мусибатларнинг бошида кирғийлар туришганини хаёлларига сиғдиrolмаганлар, ўз ёғларига ўзлари ковраулаверишган. Агар Кўктўнли ирғийга келиб бу фалокатнинг олдини олмаганда, эл кирилиб кетиши аниқ экан.

Ирғийни кезиб чиккан Кўктўнли, уламолари соткин юртнинг душмани бўлмайти, душмани бўлмаган юрт хароб бўлади, сизларнинг душманинглар йўк экан, хамма ўзини дўст кўрсатиб, ғанимнинг ишини киларкан, дея далолат берган. Ирғийдаги одамларнинг сарагини саракка, пучагини пучакка ажратишганида, пучаклари деярли кирғийга эш чиккан. Шундан кейин Кўктўнли туғилишнинг камайишида хам кирғийликларнинг кўли борлигини хис этган ва унинг томирини топишга бел боғлаган...

Бир куни кирга чикса, тиззага урадиган ўт бу ёкда туриб, чўпон подани какир ерда хайдаб юрибди. Сабабини сўраса, мазкур ўтлар зарарли бўлиб, еган мол кисир коларкан. Чўпоннинг гапидан Кўктўнлининг хаёлига лоп этиб сайил келди: сайилда ирғийликлар сумалак ва халим пиширадилар, кирғийликлар эса бахор кўкатларидан мазали таомлар тайёрлашади. «Демак, мана шу пуштни куйдирадиган ўтдан овкатларга солиб юборишади, ўзлари емай ўтираверишади». Кирғийларнинг ғайрлиги фош этилди.

Бу жиноятдан хабар топган Шахрисулув хокими уларнинг бешигидаги боласигача кириб ташлаш хакида хукм килди. Кўктўнли кенг феъллилигига борди: «уч-тўрт касофатининг килмишига юрт кирилмасин» деди-да, ўзи бориб хокимдан афв сўради. Ношукр кирғийликлар андишанинг отини кўрқокка йўйиб, яна хар хил гаплар таркатишди.

Ирғийда хаммаси кайта изга тушди: дуркун-дуркун болалар ўсди, дуркун-дуркун кизлар ўсди, деворлар ортидан сирли шивир-шивирлар, «ёр-ёр»лар, майин-майин аллалар эшитилди.

Кўктўнли ирғийга отадек эди. Усиз маърака таркамас, ўлик чикарилмас, сафарга борадиганлар хам унинг олдидан ўтиб, кейин отланишарди. Кўктўнлининг катта бир, улуғ бир шеъри бор эди, худди кўшикка ўхшарди, оҳангидан замин титрарди ва шундай мукамал эдики, ўнгидан ўкилса хам, тескарисига ўкилса хам маъни чикарди. Ўнгига ўкилганда эшитган одамнинг дилига ғурур тўларди, имон инарди, терсига ўкиса эшитганлар ишончдан тонарди, кўрқок бўларди. Бутун ирғийликлар шу мукаддас шеърни ёдлаб, ўнгига ўкишни одат килдилар. Лекин кирғийликлар билан беллашишга йигитлар етарли эмасди. Хамон сайилларда кирғийнинг туғи баланд эди.

Кўктўнлининг узатилган икки кизи, кизларидан неваралари ва каторга кирган уч ўғли бор эди. Кунларнинг бирида жума намозидан кайтса, ўғиллари хурсанд. Бонсининг сўраса, кўчадан еттита туяда еттита оксокол ўтибди. Булар салом берибди, улар алик олибди. Сўнгра олдиндаги энг кекса оксокол туясини чўктириб, тўнғичи — Соғиндикка чиройлидан-чиройли дутор, ўртанчаси — Кувондикка ўрими майда камчи, кенжаси — Туғ-

ликка кўк шойи чорси берибди, дуо килибди. Буни эшитган Кўктўнлининг қувончи ичига сиғмади, болаларига ирғийнинг туғини, юртнинг донғини сизлар кўтарадиган бўлдинглар, деди. Шундан Соғиндик дутор чалиб, кўшиқ айтишни ўрганди. Қувондик чавондозликка муҳаббат кўйди. Туғлик полвонликни ихтиёр этди. Болалар ёш, аммо чайир, вақт ғанимат — сайил яқин эди.

Наврўз келди. Бутун депаранинг одамлари Қўчқор ота қирига окди, бари борини солди: сумалаклар, ҳалимлар дошқозонларда вақирлади, ёрмаошлар пишди, баҳор кўкатларидан сомсаю чучваралар тайёрланди, дорлар тикилди, аскиялар авжга минди, масхарабозлар килиқлар қилди, йигитлар синовга тушди.

Беллашув созандалардан бошланди. Ҳар қишлоқнинг йигитқизлари тор чертиб кўшиқ айтдилар. Навбатнинг охири Соғиндикники эди. Эрталаб турди, юз-кўлини ювди, қараса дутори жойида эмас. Қўнглига бир ғулу оралади, дуторини кўлига олиб, чалолмади, бармоқлари равон юрмади. Зехн солса, пардаларга кўринмайдиган қилиб тиг ўрнатилган. Бу қирғийларнинг худбинлиги эканлигини билди, дардини ичига ютди, ўзини ҳеч нарса сезмаганга, гўлликка санади. Бошқа чора йўқ эди, элнинг кўзи унда, киприк қоқишини ҳам кузатиб туришибди. Сабр-бардошим етади, дамимни чиқармайман деди-да, чўнқирнинг супасига бориб ўтирди. Халқ денгиздай чайқалди, ҳали эна сути оғзидан кетмаган бу бола қандай каромат кўрсатаркин деб, минглаб кўзлар унга қадалди. Осмон кўм-кўк, ер кўм-кўк, қушлар чарх уришади, эпкинлар гуллар атрини ёяди. Соғиндик созини созлади, кўрсаткич бармоғини якунига асради, бош бармоғи билан пардани босиб торни аста чертиб юборди. Дуторнинг овози сеҳрли, дуторнинг овози меҳрли, ҳамма бир тану бир қулоққа айланди, қушлар чаҳ-чахлашга уялди, шабада оҳангни элтишдан сармаст, чўккан туялар — қирлар унсиз карахт. Куйга кўшиқ кўшилди, кўшиқдан муз юраклар эриди, қизларнинг юраги потради — энтикди, кексаларнинг лаблари пичирлаб қўллари дуода, яхшиларнинг ҳаваси, ғанимларнинг ҳасади келди, ирғийликлар мағрур — керилди.

Ёқимли овоз учади, тўрғайлар дуторнинг қулоқларига дамбадам кўнади, тиглар бармоққа киртиллаб ботади, пардалардан чакиллаб қонлар томади, Соғиндик оғриқни унутиб куйлади — ёнди. Беш бармоқ беш кун куйламоққа яради, ирғийнинг туғи... яна Қўчқорота қирида ғолиб хилпиради...

Дунёда ҳеч яхшилик йўқки, савоби тегмаган бўлсин, дунёда ҳеч ёмонлик йўқки, жавоби етмаган бўлсин. Сайилнинг ҳаками қирғий, не деса ҳулаб эди. Ирғийнинг боласи кўтаролмасин деб, улоққа катта новвос сўйдирди. Новвоси қурғур ўта катта экан, қирғийликларнинг ўзлариям олишолмади. На менга-ю, на сенга дейишганидек пешингача улоқ ерда ётаверди, чавондозлар атрофида айланаверди, улоқни оладиган паҳлавон топилмади. Асрга яқинлашганда Қувондикни ирғийнинг оксоқолларидан бири

ёнига чакирди, гувлатиб борсанг улок сеники, деди. Чуваккина Қувондик сепсилган тўдага от чоптириб кириб борди, отнинг забти ила улокни судради. Отни тезлайверди, улок судралаверди, от тезлашган сайин улок елланиб ердан узилди, эгарнинг қошига илинди... Яна ирғийларнинг кўкси кўтарилди, соврин Қувондикка берилди.

Эртасига пойга эди. Қувондик пойгага бошқа от тайёрлаган: озғин, ёллари тўкилган, думи чўкиртмак супургидек чўлтоқ, энг зўр синчилар ҳам ичида тўғалоғи қолмабди дейишган. Ирғийлар хушёр тортишди, отга ётти йўлатишмади. Аммо бегона гона эмаскан, ғайрининг иши айри экан, яхшининг юрар йўли чўлу, ёмоннинг кинғири мўл экан. Қаро туннинг қаърида, Қувондикнинг қароғига нил тортишиб ниятига эришдилар. Эрта тонгдан чавондозлар от ўйнатишиб саф тортдилар. Қатордаги Қувондикнинг кўзи ожизлигини биров билмади, ўзи билдирмади. Унинг умиди отида эди, от одам эмас экан, панд бермади, от ирғийга юз, Қувондикка кўз бўлди, маррани ўзи топди, баковул унинг устига соврин ёнди...

Бел ушлашиб кураш — хакикий кураш. Белида, билагида қуввати борки, ғолиб келади. Бировга полвон деб кўрсатган одам ҳам хижолат чекмайди, вужудидан куч ёғилиб туради. Ҳадисини олган одамга бунда ғирромлик йўқ ҳисоби. Аммо ихлос қилинса, бундан ҳам ғирромлик топса бўларкан. Қирғийликлар шундай қилишди: Туғлиққа тушган полвонларининг мадори қуриган пайт, кеч бўлиб қолди дейишиб, ажрим қилмай ажратиб олишди. Кураш эртасига қолдирилди. Эртасига улар яна чидамаслик қилдилар, кечаги полвонини касалга чиқариб, бошқа полвон солдилар. Янгиси бу туманнинг одамига ўхшамасди. Гавда дегани девдай, қийган тўни ўзига ярашмайди, чорсини ўнг-терсини фарқламаган.

Туғлиқ кўп полвонлар билан олишган, каттасиям кичигиям беланги бўлиб чиқиб кетган. Бунақасини энди кўриши, белига қўли етармикан?!

Туғлиқ довдиради, юрагига кўркув оралади, майдондан тирик чикмаслигига кўзи етди. Оқсоқоллардан дуо олди, отаси айтган муқаддас шеврни ичида такрорлаб, ракибига пешвоз чикди. Белига қўли етди. Хамманинг кўзи майдонда; полвонлар айланаверди, одамлар гувранаверди. Қирғийларнинг кўзида шодлик, кўнгиллари тоғ қадар юксак, зафар кучажагига қаттиқ ишонган. Ирғийлар бироз тушқунликка тушган, миқ этмай бўйини қисийган, умидли кўзлари Туғлиққа узанган. Хаммасининг ичида бир хошиш титрайди: худо ўзинг қўлла! Полвонлар пешингача хўб тортишди, бир-бирларини хўб синаб туртишди, заиф томонларини зимдан қидиришди. Бўйи баланди кўли баланд, қатта катталигига борди. Туғлиқни уқасини кўтаргандай ердан озод кўтарди. Оломон «гув» этди, қирғийлар қичкирди, От! От! Ирғийларнинг дами ичига тушди: эй парвардигор, ўзинг қўлла! Қирғийларнинг ёллаган полвони Туғлиқни кўтарган бўйи отолмади, қотиб тураверди, кўзлари косасидан чикқудек қаттар-

ган. Не гаплигини ҳеч ким англаёлмайди. Ғовурлар тинди, ҳамма жим, натижасига илҳақ. Бир маҳал Туғликнинг оёғи рақибининг оёғига илашиб пастлай бошлади. Эл орасида шивир-шивир кучайди. Ирғийлар жонланди. қирғийлар ели чикаётган пуфак-дек сўлишди. Туғликнинг оёғи ерга теккан заҳоти қирғийнинг полвонини ёнига отди. Ҳайқирикдан ер ларзага келди. Одамлар шодлигини сиғдиролмай майдонга ёпирилишди. Полвонлар ҳамон ерда кимири этмай ётишарди. Маълум бўлишича ёлланган полвон кўтарганда Туғлик жон ҳалпида белини қисибди, мўрт экан бели — синибди, шу важдан қокқан қозикдай қотибди. Аммо у ҳам Туғликнинг қовурғаларини майдалаворибди. Уларни секин ажратиб, Туғликниям, қирғийнинг полвониниям аравага олишди... Бу гал ҳам ирғийнинг туғи кўтарилди.

Энг сўнгги томошани Қўктўнлининг ўзи кўрсатди, ҳали ҳеч ким бундай томоша кўрсатмаган, кўрсатолмайди. Дор тикди, дорки, қарасанг дўппинг тушадиган даражада баланд, нақд булутга қўйилган тирговучдек, бунақа дорни ҳали дорбозлар ҳам тушида кўрмаган.

Олдинига катта набиралари чикди. Хўб ўйинлар кўрсатишди, кўзларини боғлаб юришди, арқонларини ёғлаб юришди, ҳар киндикда тайсаллаб, нағмалар қилишди, чиғирикка чиқиб чирпирашди, олқиш устига олқиш ёғилди. Якунида беш яшар невараси ғалтак ипда ўрмалаётган қумурсқа янглиғ кўтарилди. Юқорига чиққанда фақат кийимларию лангари кўринди, гўё осмонда одам эмас, банд боғлаган чўп ҳаракат қилаётгандек. Ҳамманинг диққати чўпда, ҳамманинг диққати бандда, минглаб нигоҳлар гўдакни ўйлайди, авайлайди. Дорбозни лангар эмас, кўз асрайди, дарвозни кўз — аврайди. Дор — ўйин, дор — ўлим, нега иккисининг номи бир, қилмиши бир...

Ногоҳ бола бешинчи киндикда пайсаллади, довдиради, қўнғирокдай бир садо берди, садо билан бир видо берди.

— Ота-а — Ота-а!

— Лаббай, ўғлим!

— Йўл иккита тушиб қолди, нима қилай?

— Мен розиман, сен ҳам мендан рози бўл, болам!

«Ў-х-!» деб фиғон чекди оломон, чирпирак бўлиб учиб тушди гўдак — полапон. Юраклар зиркираб, кўзлар ёшга тўлди. Қўктўнли кўк авра тўнини шарт ечиб, гўдакнинг устига ёпди. Боланинг лабларидан чиққан қон кўк чопонга ойдек ёйилди, бурнидан оккани юлдуздек бодради. «Оймидинг, юлдузмидинг, болам, ҳасад осмондаги ойиниям, юлдузниям учирдим, болам. Дор ўрнатилмайди, тикилади. Ўзимга тикувдим, ўзимга тикилади, девдим, сенга тикилганини билмабман, болам!»

Қўктўнли қирғийлар тўпланган томонга аламли қаради.

— Кўзинг гўдакни кўрибди-да, а?

Қирғийлар тўдасидан кимдир «ух-ух»лаб энгашди, юзини яширди, кўзи оқиб тушди.

Қўктўнли шундан дорга чикди — кетди, ҳар ўйинлар кўрсатди, ҳар ўйинлар кўрсатди, ҳали одам боласи бунақа ўйин

кўрсатмаган. Осмон — кўк, либос — кўк, факат гугуртнинг чўпидек бўлиб лангар кўринади, холос. Ўйин авжга чиккан сайин лангар пириллаб айланар, лангарга караб эгаси ҳам айланаётганини тасаввур қилиш мумкин эди. Кўктўнли шу қадар ўйнадики, лангари кўзга илашмай қола бошлади. Бориб-бориб лангар умуман кўринмай қолди. Кўктўнли кўкка сингиб кетди...

Иргийлар Кўктўнлининг чопонига аза очдилар, майит ўрнида кафанладилар. Жойи ростондан иккита: бири кичик, бир катта гўр қазилди, гўдакнинг жасади ва чопон эхтиром билан қўйилди, тупрок тортилди, тиловат қилинди. Эртасига мозорга боришса, Кўктўнлининг чопон — қабри йўк, ўрни теп-текис. Одамлар ҳайратдан тонг қотдилар. Бунда бир синоат борлигини билдилар, билдилару Кўктўнлининг кадрига етмаганликларидан хўб яндилар. Қабрни Кўктўнли ота деб аташди, сўнг кишлок ҳам унинг номи билан юритилди. Қабристон аста зиёратгоҳга айланди, кимки, не истак билан бу ерни тавоб қилса, Кўктўнли ота қўллади. Юрт кенгайди. Туғлиқ Тентаксойнинг у ёғига жой қилди. Номини ҳам Кўктўнликка мослаб Зарварақ қўйди. [Аксар Зарварақликларнинг аждоди Кўктўнли отага такалади.] Кўктўнли ҳам, Зарварақ ҳам гуллаб-яшнади.

Йиллар ўтиб яна одамлар нафснинг кўйига тушдилар, тоифаларга бўлинди. Бойлари камбағалларига эмас, камбағаллари бойларига закот бериб турдилар. Эл орасида Кўктўнли отанинг машхур — дунёдаги энг муқаддас ва энг мукаммал шеър-кўшигини тесқари ўқийдиганлар кўпайиб, ўнг ўқийдиганлар камайиб кетди. Феъллар бузилди, кадр қолмади, ҳалол-харомнинг фарқи йўқолди. Одамлар қабристонда жонлик сўйиб, худого нола қилдилар. Кўктўнли отанинг қайтишини ўтиндилар. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, кишлокдан бир элбоши етилиб чикди. Элбошики, камида жаҳонгир бўладиган авзойи бор, тўғрисўз, нафси ўлик, фаҳм-фаросатдан худо сийлаган, Кўктўнли отадан мерос шеър кўшиқни ёд билади, ўнгига ўқийди. У дастлаб ишни қабристонни зиёрат қилмоқдан бошлади. Астойдил муножотга берилди, худонинг ёрдамига умидлар боғлаб, шеър-кўшиқни айтишга киришди. Кўшиқ аста бошланди, кўшиқ аста жонланди, мазоротнинг сукунатини чайқаб мавжланди. Шеър-кўшиқни бутун вужуди билан берилиб айтди, кўшиқ уни кўтарди, борлик ёдидан ёт, ўз оҳангидан ўзи маст — тебранди, вақтни унутди, терга пишди, ўқийверди. У айни авжга чиккан паллада, ер силкинди. У парво қилмай, жунбушга келиб ўқийверди. Ҳаво бирданига айниб, момақалдинок гумбурлади, чақилларнинг ўткир қиличлари, ёнларини ялаб ўтди. У авждан настламади. Рўпарасидан ер кўтарилди, шишди, қабр ўсиб чикди. Унинг овози ўзгармади. Осмон ёришди, ою юлдузлар балқди. Қабр қатгайди, ёрилди, ичидан Кўктўнлик отанинг кўк чопони учиб келди-да, қўлларига кўнди, худди жойнамоздек ёйилди. Чопоннинг оҳори тўқилмаган, қандай чиқарилган бўлса, шундайлигича: ойнинг тасвири ойлигича, юлдузи юлдузлигича ҳамон порлаб турибди. Кўкда туннинг чечаклари кийфос очилиб,

шодликдан жимирлайди, чопондаги юлдузга киши билмас кўз кисади. Хилолнинг ҳам таровати бугун ўзгача, нурли вужудини ерга бахшида этиб, кикирлаб кулаётгандай. У ҳамон шеър-кўшиқни айтиш билан банд, ўзини унутган, кўшиқка сингган, кўлндаги чопон -- кўк, осмон -- кўк, гўё осмон унинг қўлида тургандай... Элбоши эртасидан хақикий элга бош бўлди. Кўктўнли отанинг йўлини тутди, юртни тозарти, маърифат тарқатди. Муаррихларнинг айтишича, ўтмишдан то шу кунгача элбошига ўхшаганлардан саккизта одам ўтганлиги маълум. Улар Кўктўнли каби пок бўлганлар. Ҳаммасига Кўктўнли отанинг қабри кўринган, чопони кўлига теккан, юртга бош бўлган. Бундан ташқари фотиҳ бўлиш умидида не-не одамлар ўзларини пок ҳисоблаб қабристонда мазкур шеърни ўқиб тунашган, лекин бирортаси соғ қайтнмаган, ақлдан озинган. Элга оталик қилмоқ учун, албатта Кўктўнли ота айтган шеър-кўшиқни ёддан билиши, мағзини чакниши, ўзи эса пок, нафси ўлик бўлиши керак. Кўктўнли ота қабристони бунга синов, ё фотиҳлик мартабасига кўтаради, ё ақлдан оздиради. Ҳали ҳануз бу синовдан ўтадиган одам бу юртдан чикмаяпти...

БЕРДАЛИВОЙНИКИДАГИ ГУРУНГ

Шомирзабекка энди кишлоққа кириш ҳам, қабристонга юриш ҳам баробар эди. Бир кўзинг иккинчисига ёв, ютганинг ўзингни ки-ю, оғзингдаги гумон. Қабристон томонга юрилса, эрталабгача мозорда қолиши, Кўктўнли отанинг машхур мукаддас шеър-кўшигини куйлаши қабрининг пайдо бўлишию чопоннинг қўлга тегишини кутиши зарур. Агар истаклари ижобат бўлса, нур устига нур, албатта халқ эрталабданок у томонга оғади, ёғийлар устидан ғалаба қозонади. Мабода қабр ўсиб чикмаса, ақлдан озади...

Шомирзабекнинг ичида ўзига бўлган шубҳаси устун келди, ўзини пок кўрсатмоқчи бўлиб шарманда бўлишдан чўчиди. Кўктўнли ота қабристонига бурилишга юраги бетламиди. Отнинг жилловини кишлоққа тортди...

Кишлоққа кираверишда уларни ғала-ғала итлар қаршилади ва уста Мамасодикнинг олти ўғирли обжувозигача кузатиб боришди. Тун ярмидан оғиб, ой ботган бўлишига карамай, дераза тирқишларидан чирок нурлари милтилдади, мўрилардан таралаётган шоли тўфонининг ҳиди бот-бот димокка урилади, кўчаларда шарпалар кезади. «Келди-келди»дан безор бўлишган қушуйку одамлар итларнинг бемаҳал вовуллашлариданок уйғонишиб, қулоқларини динг қилишган.

Езиб қўйилган чопондай тарвайиб ётган Кўктўнли узундан-узун карвонни ҳеч қанча фурсат ўтмай овозсиз ютиб юборди. Йигитларнинг аксари қурол-яроғ ва ҳибсга олинганлар билан гузардаги хувиллаб ётган боламачитга, баъзилари таниш-билишлариникига, шўхроқлари тўғри келган ховлига ўзларини уриб жойлашдилар.

Бек бетоб Эгамберди ва Абдурахим афандини олиб, кайнотаси Бердаливойникига жўнади.

Бердаливой бекнинг хабарини эшитиб, «куёвни пайғамбарлар ҳам сийлаган» қабиледи тадорик кўрган: кўрадан икки кўйни боламачитга юборгач, уйида алоҳида қозон остириб бекни зорикиб кутмокда эди.

Бердаливой отасидан қолган жойростон бикинидаги кўшхари, вассажуфт, тўрт уй, олди айвон қишлик ҳовлини укаси Эрматалига қолдириб, гузардан четрокдаги ёзлик ҳовлига жой қилиб чиқкан. Дарвозадан кирилганда ўнг томонда қаролхона, тандирхона, куйи томони қорайиб кўринган қатор тераккача катта боғ. Ичкига якка қанот эшикдан кирилгач, куфидек ҳовли гир айлана айвонли иморат, япалоқ гишт ётқизилган йўлакнинг усти томга чиқарилган токсўри. Сўридан туширилган тоқлар ўркач-ўркач бўлиб ётар, танасини, новдаларини чирмаб боғланган похоллар кўсанинг соқоли каби қордан яккам-дуқкам чиқиб туради.

Одам ўтирмагандан катта, кенг меҳмонхонанинг якка девор жойларини қоплаган тўрт энли қиров уйўчоқнинг оламазони таъсир этмагандек, ҳамон оппоқ зарраларини кўз-кўз қилади.

Совукдан жунжиккан баданларга бозиллаган сандал, кетмакет узатилган чой мойдек ёқар, очикқан қоринларни нознеъматларга ундаб, иштаҳага барака берарди. Салом-алиқдан нарига ўтмаган меҳмонларнинг юзига қизил югуриб, ҳазил-мутуйбага мойил бўлди. Кўзачалардан қуйилган мусалласлар, шароблар ўз кучини кўрсатиб, лабларда кулгу, кўзларда ёғду ўйнади.

Сандалнинг пойгак томонида ёнига ўн ёшлар чамасидаги Қўчқорбойни олиб ўтирган кўшчопон Бердаливой меҳмонлар измида. Куёвини ҳеч кимга ишонмаганидан, ҳатто хизматчи боланинг уйқусидан безовта қилмай, хушлуқум майни ҳам газакни олади деб, ертўладан ўзи топиб чиқди. Совукдан дағ-дағ титраётган мулла Эгамбердига чой ичказиб, устини қалин ўраб кўйди.

Бек Қўчқорбойнинг болаларча қизиқувчан, айна пайтда шикаста кўзларига тикилди.

— Акамнинг дараклари борми?

Бердаливой кутилмаган саволдан озгина тўхталиб, гап отаси хусусида кетаётганини сезиб ўтирган Қўчқорбойнинг боғичи боғланмаган оҳорли сувсар телпаги устидан бошини силади.

— Сиз энди, бувингиз олдиларига чиқинг, улар ёлғизланма-син.

Қўчқорбой алак тўнининг қўйниларига қўлларини тикиб, итоатқорона уйдан чиқди.

Бердаливой бола эшикни ёпгандан кейингина маъзур тутасизлар деган маънода меҳмонларга юзланди.

— Эрматалидан анчадан буён хабар йўқ. Уни кимор еди. Оллонинг иродаси шу экан, на чора. Ҳа, майли. Ўзинглар тинчмисизлар? Қудамнинг аҳволи дурустми?

— Шукр, ота. Бод ҳамон азоб беряпти.
— Уй-ичи ўтин-чўпдан кийналишмаяптимиқан?
— Кеча ҳафтаси тўлди. Қўшнимиз Назиржон ўтин килиб берган экан. Хабар олай десам Зарварақни ўзлариники килиб олишган.

— Сизни барибир келади деб кутишаётгандир-да?
— Шундай кўринади.
— Зинҳор-базинҳор бора кўрманг. Улар халққа ёмон кўри-нишдан тийнарсиз, ичкарига заҳмат етказолмас...

Бек мулла Эгамбердининг йўтали тингунча сабр килди-да, қайночасига ердан қаради:

— Қишлоқдаги бодрокларинг қандай?

Бердаливой титроқ кирган мошгуруч соқолини силаб, куёвига афсус чўккан кўзларини тикди.

— Ёмон. Қодиркулхожининг ўғли мулла Жалолиддин, Мансур миршаб, Шамсиддинхўжа ва Давронбой деганлари ўрисдан баттар чикди.

— Шамсиддинингиз ким?

— Асли эшонлардан. Шаҳрисулудан келган. Уста Мамасо-дикникида ижарада туради.

Шомирзабек мамнун тўлғаниб, Абдурахим афандига синовчан кўз ташлади ва яна қайинотасига бош бурди.

— Уйлари алоҳидами?

— Алоҳидалиги алоҳида-ку, томи бир, даҳлизи бир.

— Бўйми?

— Хабарингизким, Нурматхўжа эшоннинг Садафбону исми кизи бўлғувчи эди. Қизи тушмагур отасининг юзини ерга қаратиб, унга кўнгил боғлабди. Эшон булардан бохабар бўлгач, оёғи куйган товукдай типирчилади, лекин чорасини тополмади чоғи, кизини ўша келгинди, беватанга никоҳлади.

Абдурахим афанди суякдан қилинган ҳинду тасбеҳининг попугини сандал киррасига беозор уриб, мезбонга гинали кулимсиради.

— Ватан борасига келсангиз...

— Сизнинг йўриғингиз бошқа, — деди унинг фикрини тушунган Бердаливой, — Мусулмон ерлари барча мусулмон эрлари учун Ватандир. Сиз бошқа юртдан бўлсангиз-да, ўзимизникисиз, ўзингизни ҳар кимларга менгзаманг, биздан бегоналатманг, афандим.

— Шундай эрса-да, беватан сўзини бошқа зикр этмасангиз, бой.

— Майли, афандим, сиз айтгандай бўлақолсин.

Шомирзабек анчайин майдалашган Абдурахим афандига менсимаганнамо назар ташлади; ўзим нима дейману, кўбизим нима дейди?

— Ота, улар ҳозир қишлоқдадир?

— Шомдан кейин Зарвараққа кетишибди. Қуни билан еттита аскар, битта шапка кийган ўрисни етаклаб бир-иккитасининг ерини ўлчаб чикди. Ҳали замон ерни камбағалларга бўлиб берармиш.

Сандалнинг тафтига дош беролмаган афанди лўлаболлишга суянди-да, араванинг шотисидек узун, беўхшов оёқларини кўрпадан чиқариб, енгил хуррак отаётган мулланинг оёқлари томонга узатди ва кулимсиради:

— Бу оч ҳукумат ўзини егани етмаганидек, мурувватни ҳам бизнинг ҳисобимиздан қилади. Бўлмасам, қаңчадан-қанча ерлар бекор ётибди, ўрмонлар эгасиз, чек-чегараси йўқ. Шунчалик сахий экан, ерни ўша ёқдан бўлиб бермайдими, бу ерда ўзимизникини ўзимизга бўлиб бермасдан?

— Жудаям тўғри,— деди бой хурсандчилигини яширолмай.— Лекин ерни бўлиб беришгандаям, бу ялангоёқлар ажриқ ҳам ўстиришолмайди. Умрида зехнини ишлатишмаган, буюрганини зўрға эплашарди. Буларни ановуларнинг ноғорасига ўйнаган Шамсиддин билан Давронбойлар бузаяпти. Давронбою Шамсиддинларни Кўктўнли кўп кўрган. Олдинги батрачкомнинг раиси ҳам ҳовликиб Шомирзабекнинг йигитларини ўғри-босмачига санаган эди, сойнинг жарига тириклигича кўмиб кетишган. Мана кўргилиги бор экан, янгилари келди. Шуларнинг гапига учиб, Нурматхўжа эшондай одамлар ҳам ер-сувини йўқсулларга топшириб юборибди.

— Тўғри қилади.

Бердаливой бу гап куёвининг оғзидан чиққанига ишонмай меровланиб қолди.

— Ота, душманнинг ташида бўлгунча, ичида бўл деганлар. Нурматхўжа эшоннинг феъл-атвори маълум. Иложи бўлса, сиз ҳам мол-мулкингизнинг бир қисмини ўз ихтиёрингиз билан топширинг.

Бердаливойнинг юз-кўзларидаги гумон ҳадикка алмашди, у куёвининг ҳазиллашаётганини ҳам, синаётганини ҳам тушунолмай, кўзларидан маъно кидирди. Хеч қандай ифода тополмагач, чуқур нафас олди-да:

— Шомирзабек,— деди босиқ овозда,— отангиз менга ишонганидан куда тутинган.

— Ота, мен тўғриси айтаетирман. Падаримизнинг ишончига соя ташлайдиган воқеа сиз ёки мен томонидан ижро этилмади. Мабодо кўнгул дарнчаси бемаҳал чертилганида эди, ярим кечада отнинг жиловини Кўктўнлига бурмас эдик.

— Раҳмат,— деди хотиржам тортган Бердаливой,— ҳамиша эшигимиз очик. Локигин хотирингизни жам қилингим, мен Нурматхўжа эшон қилган бебурдликка кўл уролмайман.

Гап мавзуга кизикқан афанди йўғон гавдасини тиклаб ўтирди.

— Бек, қайнотангиздан бош, одамларингиз субутли бўлиб борадир.

Орага бир дақиқа ноқулай сукут аралашди. Яна сукутнинг додини бек берди.

— Афандим, субут кумғонда қайнаётган сув эмаски, дамлаб ичаверсангиз. Ул қондан ўтадир. Энди чикмаса, Кўктўнлидан субутсиз чиқмаган.

Абдурахим афанди қалин қўнғиз мўйловини жийриб кулимсиради.

— Маъзур тутасиз-у, бек, мен келгунимча субут у ёқда турсин, одамларингиз ўзларини туркий қавмдан эканлигини ҳам англаб етишмаган экан. Миллий ғурур тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади.

Шомирзабекнинг сийрак қошлари чимрилиб, юзига тахирлик тепчиди-ю, тезда яна асли ҳолига қайтди, ҳатто жаҳлланганини яшириш учун ҳамсуҳбатларидан майин табассумини ҳам дариг тутмади.

— Ўзингизни андек камситиб баҳоладингиз,— деди бек аччиқ киноа билан.— Сиз келганингизда кўйлақларимизнинг этақлари турмакланган эди...

Афанди чидаб туролмади, бекнинг гапини бўлди.

— Нечун бундай қокитма гаплар, бек?

— Чунки, нон-тузимизни тотиб, сиз шундай калом қилсангиз, кофирлар бизни подадан кам ҳисобламағай. Энди, афандим, ўша ғурур-пурурингизни бизнинг қавмини унутган, дўст-душмани фарқламай қолган одамларимизга ҳуда-беҳуда сарфламай елкангизга юкланг-да...

— Сиз мени қувяпсизми?

— Асло, сиз ўзингизни ўзингиз ҳайдаяпсиз.

Аччиқланганидан сарғимтир юзи қизариб, катта-катта мовий кўзлари чакчайиб кетган афанди шошиб ўрнидан тураётган эди, Бердаливой розилик бермади.

— Афандим, нима қилиқ бу? Ҳеч каёққа кетмайсиз, жойингизни совутманг.

— Ахир ортиқча эканман-ку? — деди афанди кўлларини ёзиб.

Бек сиполикни заррача бўшаштирмай, афандига дадил қаради.

— Ҳеч ким сизни ортиқча демади. Ўзингизни юқорилатиб олиб, паства тушолмай қийналдингиз, холос. Фейл-хўйингиз торлик қилиб гапларингизга ярашмай боради.

Ешининг улуғлиги хонадоннинг соҳиблиги боис Бердаливой меҳмонларни мурасага келтирмоққа ўзида мажбурлик сезди.

— Ҳеч бўлмаганда, сизларнинг ораларингдан низо чиқмасин.

Қадам товушлари ўртага чўкаётган нокулайликкагина барҳам бермай, сандал атрофидагиларга таскин ҳам бахшида қилди. Эшик оғир очилган заҳоти тоқчадаги шам, харидаги козиққа илинган қирқинчи лампадан таралаётган ёғду сесканди, совуқ ҳаво уйнинг кигиз етмай қолган еридан кўпириб келди.

Остонада қор юки этигининг кўнжига қамчи қистириб олган қора чакмонли Қамчивой пайдо бўлди.

— Ассалому алайкум, бек ака, бир зумга...

— Гапиравер, булардан яширадиган сирим йўқ,— деди бек ҳамхоналарига мамнун боқиб.

Кимдир хабар қилганми ё сезиб қолишганми, қишлоққа кирганимизданок Мансур миршаб ва Шамсиддинхўжалар жуфтани ростлашибди. Ортидан одам кўйдиргандим, Кўқдарёдан ўтган экан. Давронбойни ер ютганми, топишолмади.

— Майли, одамларни тонг саҳардан Қайрига тўплат. Тезроқ ҳаракат қилмасак улгурмаймиз. Икки навкар йигит араваларга егулик ғамлаб тоққа жўнашаверсин.

— Хўп, бек ака! — деди Қамчивой куллук килиб.

— Ташкарида туратур, гапим бор.

Шомирзабек қозикдаги пўстинини елкасига ташлаб уйдан чиқди.

У айвонда кўп турмади, айтарини айтиб, чехраси очилган ҳолда кириб жойига ўтирди.

САЛОМАТНИНГ ДАРДИ

Саломат тақдирдан куйганда ҳам ёмон куйди. Турмушга чиқиб тулдай кун кечирди, эрга ёлчимади. Бирор кун куёв-келиндек тонг оттиришганини билмайди. «Қизил» дегани на кечаси ва на кундузи тиндирди, бостириб келаверди, кўйнидан ёрини тортиб олаверди. Эрининг жазмандай юрганига яраша оила ҳам тўзиб кетган. Қайнонасининг ўлими, қайнотасининг ақлдан озуви, ўғай ўғли Умаралибекнинг ёнғинда қолиши — бари-барининг юрагига наштаардай ботди. Кўни-кўшни маҳалла-кўйга аралашолмади, ҳамма унинг қадами кутлуг келмаганини, фарзандсизлигини юзига солаётгандай бўлаверди. Елғизгина Умаралибек қолганида ҳам бир нав эди, у билан овунарни, фарзанд доғи, айрилиқ доғи ичини тирнаб еб битирмасди. Дилидагини кимга тўкиб солишга хайрон, айникса, тунлари хайхотдай ҳовли бирам кўркинчилики, овоз чиқаришга ботинолмайди. Кундузлари бирров ота-онаси қошига боради, шу ерда ўзини анча эркин сезади. Шубҳасиз, оиладагилар бек ҳақида, қизилларнинг унинг бошига пул тиккани борасида суҳбат қурадилар, шундай куёвлари борлигидан ғурур туюшади, Саломат фаҳрга тўлади. Шу зайл пешингача у ерда бўлиб қийин-кистовларга қарамай ортига қайтади. Эри Асқаралибек уйда уни кутиб ўтиргандек, бу ерда яна озгина туриб қолса, у кетиб қоладигандек туюлаверади. Уйга етиб келгач, қозон осади, ош дамлайди, сандални бозиллатади, тирк этган товушга илҳак, дарвозага термулгани-термулган. Кута-кута паловни бузади, ўзи тотинган бўлади, қайнотасига косага солиб, бир пиёла чой билан отхонага киритиб беради. Асқаралибекка тоғорачани тўлдиради, устига нон ёнади, дастурхонга ўраб кўрпанинг қатиди асрайди.

Ётганда-турганда, беш вақт намозида Асқаралибекни дуо қилади, яратгандан унинг соғ-омонлигини, умрига умр кўшишини, тезроқ уйга қайтишини тилайди.

Ана шундай кунларнинг бирида дилига ғубор кўнди, ғубор эмас гумон тўнди. Бошини бир кориндан талашиб тушган онаси Хидоят бошлади. Қанийди унинг гапига гувоҳ бўлмаса, қулоғи қару мияси ишламаса, беқнинг номига ҳеч нарса чапланмаса, поклигича сақланса. Уйларига бу ўйда қадам босмаганиди, яна юрагининг чигалини ёзиш, эрига тааллуқли тотли-тотли гурунглари тинглаш, ҳузур қилиш илинжида остона ҳатлаган. Эгачисининг уйдалигию оғзидан шу хил гаплар чиқиб оромига путур етишини билмаган. Эшик қия очик бўлмаганида балки ҳеч нарса

эшитилмасди. Хидоят кўзига бало-қазодек кўринмасди. Аввалига ким хусусида гап кетаётганини, ўша гўрингда тўнғиз кўпкур акасининг сотқини ким эканлигини англаб етмади. Шу боис хоинга нисбатан ўзида ғазаб уйғонди, уларнинг қарғишларига кўшилди, биргаликда даф қилишга шериклик тўйди. Сухбат асноси уни совутди, маломатга банди этди. Ўша хоин эри — Аскаралибек эканлигини тушунгач, ўзини тўхтатолмади. Эшикни очди-да, ичкарига шахд билан кириб борди. Унинг туйқусдан пайдо бўлиши онаси ва эгачисини шоштириб қўйди, беихтиёр ўринларидан туришди.

Саломат тўғри Хидоятнинг рўпарасига борди.

— Шу гапларинг ростми?

Рангида ранг қолмаган опаси орқага тисарилди, каловланди.

— Қанақа гап... нималар деяпсан?...

У опасининг кўзларига миҳланди, гўё қочиб кетадигандек кўлларида маҳкам ушлади.

— Нега талмовсирайсан, хозирги гапирганларингни айт аяпман! Гапирсанг-чи?!

— Жуда билгинг келаётган бўлса. Эрингинг касрига мотам қилиб ўтирибмиз...

Саломатнинг шашти синди, нажот излаб онасига қаради.

— У уйнинг тупроғи энди сенга ҳаром, болам. Эринг ҳақиқатан сотилибди. Қасофати ўзига урса майли-я, акангни — ёлғиз Исмойилбегимни тутиб берганига нима дейсан?! Энди сени ҳам қизилларга инъом қилиб юбормасин, шарманда бўлмай, этагингни ёп, болам, уйингга борма!

— Сиз қаердан эшитдингиз?

— Акангнинг удайчиси хабар қилди. Эрингни излаб юришгани ҳам қизилларнинг найранги экан. Уйингга бир келиб кетибди-ю, шунда тутишмаганидан ҳам билиб оловур, болам.

Савдолар ичида эрининг савдоси ўзгача экан, барига сабрбардоши етаркан, ҳаммага қора кўринган эри ўзига оқ, айбловга ўйи ночор келаркан.

Бўлмасам, эрининг сўнги бор уйга келганидаги сўник турктароватини, навкарлари уни бирор дақиқа ёлғиз қолдирмаганини, бир оғиз гап айтишга имкон бермай бекни шоштирганини ва ниҳоят, эрининг Ҳазрат Аюбга, ундан Ўшга боражагини, «балким акангни кўрарман» деганларигача эслади. Булар шубҳадан холи эмасди. Лекин барибир онаси ва эгачисига тилини бермади.

— У уйдан ўлигим чиқса чиқади, тиригим чиқмайди!

Шу билан Саломат уларни енгди ҳисоби, бироқ ўзини енголмади. Саломат бекни неча бор хаёлан ўзига чорламасин, у билан мулоқот қурмасин, гумонлардан халос этмоққа тиришмасин, миясининг қайсидир бурчагида Аскаралибек сотқин деган гап бот-бот бош кўтариб, оромини ўғирлайверди. Ўйлади, ўйлади, ўйининг тубига ҳеч етолмади. Эрини кўрса, бўлиб ўтган ишларни оғзидан эшитса, ўйлари тўзим топадигандай, ҳадигу шубҳаларга чек қўйиладигандай. Зора барчаси ёлғонга айлансаю унинг юзи ёруғ бўлса, одамларнинг кўзига тик қараса. Шунча бўйинини қисиб

яшагани каммидики, устига устак эри хақидаги бу гаплардан боши яна эгилса. Унинг бирдан-бир умиди эрида, унинг йигитлари билан мағрур кириб келишида ва бўхтон гапларга бархам беришида эди. Шунинг учун ҳам эри Асқаралибек уч йигити билан кириб келганида тилла топган гадодек суюниб кетди, ғам-андухларни унутди, дастурхон тузади, бор-бурдини тўкди, оғзига тикилди. Қанийди ёрилса, ўзининг ҳам, унинг ҳам дарди енгиллашса. Йўк, ундан ҳаливери садо чиқадиган эмасди, гунг одамдай жим. Анча маҳал шу кепата ўтиргач, ютинди, томоқ кирди.

— Йигитларга чой-пой дамлаб бергин.

Саломат ҳафсаласиз ўрнидан турди, даҳлиздаги кумфондан чой дамлаб айвонга чикди, чикди-ю, хангу манг бўлиб қолди.

Дарвозадан бу ёкка рухсатсиз йўламайдиган йигитлар отхонадан шундоқ айвондаги сўрига ястаниб жойлашиб олишган. Тагин деразанинг рўпарасида, худди келин-куёвнинг янгаларидек ичкарини пойлаб ўтиришарди. Уларнинг юзсизларча бу қилиғидан огринган Саломат бирор нарса дейишга ўзини номуносиб ҳисоблади, чойнакни сўрига кўйди-да, ортига қайтди. Шунда ўтирганлардан кимдир:

— Ҳў, мегажин, олдинги вақтлар ўтиб кетган, ҳар бир кадамингни ўйлаб бос, биз Шўронинг одамларимиз. Уйингга кирда, эрингнинг кўнглини ол, тонг саҳар уни олиб кетамиз,— деди баралла.

Саломат бу гапларни ҳақиқатан навкар айтдими ёки қулоғига эшитилдими тушунолмаётганига оғир оғир эди.

— Сенга айтяпман, нега серрайиб туриб қолдинг? — деди боёғи овоз.— Тезроқ гумдон бўл!

Саломат йиқилиб кетишига оз қолди, эшик кесакисини тутиб зўрға даҳлизга кириб олди. У шу пайтгача бундай оёқости бўлмаган, яна кимсан қандайдир ялангоёқдан, итдай қўлига қараб турадиган ялоки бир йигитдан. Шўро одамни шунчалар бузадимики, кечаги бу ит бугун кимлигини унутса, эгасига қараб хурса. Ҳозироқ кириб эрига борини айтади, буларни тавбасига таянтириб кўйишни сўрайди. Токи иккинчи бор бундай гапни хаёлига келтирмасин, оёғига йиқилиб ўтинсин.

Яна эридан нажот кутди. Ичидан отилиб келаётган фарёдни тўхтатди, сандалда бошини буркаб ётган бекнинг олдига кириб борди, ёнига ёнбошлади, эрининг қўлларини олиб юзига босди, кўзидан ёш қуюлди.

— Бегим!

— Нима дейсан? — деди бек кўрпа ичидан.

— Мени навқарингиз ҳақоратлади.

— Эшитдим,— деди бек кўрпадан бошини чиқармай.— Жунжикиб кетяпман, сандални исит, тур!

Саломат иложсиз эрининг гапига бўйсунди, қўлларини юзидан туширди. Бекнинг ўртанчи бармоғидаги унволи узуги йўк, оқариб қолган узукнинг ўрни песдай совуқ кўринди. У эридан жирқанди, шунча вақтдан бери унга ишонганидан пушаймонлар еди, бу ердан узоклашиш учун ўрнидан турди, ташқарига чикди, қаерга

боришини билмай меровланди. Навкарларнинг яна қаёққа, деганига ҳам қулоқ солмай ўтинхонага юрди.

Демак, бекдан бош, ҳамма гаплар рост, эри хоин. Шунча вақтдан буён ишонгани, соғингани сароб. Акасини сотгани камлик қилганидек Саломатни — умид билан бир ёстикқа бош қўйган хотинини кўз ўнгига таҳқирлаганини, ерга уришганини кўра-била туриб индамади, бошини буркаб ётаверди. Паноҳига олмаган эр — эрми?! Буларга ўтганлар хотинларини ҳам ҳимоя қилишолмасканд-да! Ҳеч бўлмаганда никоҳнинг ҳурмати йўқми?!

У ўтинхонада нимагадир қоқиниб кетди. Қараса, болта! Саломат миясига келган фикрдан ҳам қувонди, ҳам ваҳимага тушди. Болта гўё қонсирагандек қия яшиқдан тушган ой ёруғига ярқирар, уни тезроқ ҳаракат қилмоққа ундарди. Йўқ, хомтама бўлиб янглишган. У ғурурини поймол этказиб, хўрлатиб қўймайди, акасини, ўзини қасдини олади. Хоиннинг хотини бўлгандан кўра, сотқиннинг қотили бўлган яхшироқ!

Саломат тобора қайнаб, тошиб бораётган ғазабдан дадилланди, болтани ўтиннинг орасига яширди. Яратганга тавбалар қилди, бел боғлаган ишига ижозат сўради.

У ўтинни даҳлизга киритгач, болтани чиқариб қўйлагига яширди. Туриб қолмадимикан, деган ҳадикда ичкарига мўраланди. Бек қимир этмай ётар, тоқчадаги чироқнинг нури у бурканган кўрпани аниқ-тиниқ ёритиб турарди.

Озми-кўпми яшаб юрагидан бек шунчалар чуқур жой олганини, меҳрини қозонганини, ундан ажралиш нақадар оғир кўчишини у ҳозиргичалик ҳис этмаган. Тағин буни ўз кўли билан амалга ошириши ҳам қўрқинчли, ҳам фахрли эканлиги уни баттар азобларди. У чидаб туролмади, орияти устун, нафрати кучли келди, тезроқ нафсониятсиз эрини ўлдирса, ўзининг камситилгани ювиладигандек, акасининг кўнгли шод бўладигандек, бу яратганга ҳам хуш ёқадигандек эди. Саломат бор куч-қувватини йиғиб уйга бостириб кирди. Наздида эри бурканган кўрпа анча кичрайган. Гуноҳ қилганларнинг жуссаси ўлим олдидан кичраяркан-да, деган хаёл бошидан кечди. Ҳозир болтани кўтаради-да, бекнинг бошига туширади, сўнг яна, яна... туришга имкон бермайди, жойида тинчитади, таскин топади, кейин нима бўлса бўлар.

У сандалга яқинлашди, бекнинг бошини мўлжалга олди-да, бор кучини тўплаб болта солди. Зарб билан урилган болта, қутилмаганда бекнинг бошига эмас, бўш кўрпага тушиб ирғиб кетди. У қўрқинч ва даҳшат ичида болтани қайтариб, бекнинг белига урди, тиг бу гал ҳам бўш кўрпага тушиб сапчиди. Саломат ваҳм ва шодликдан ўзини йўқотди, негадир кўрпанинг ичида эрининг йўқлигидан севинди, севинчини ичига сиғдиролмай, сандалга ўтирган қўйи қаҳ-қаҳ отиб кула бошлади...

ДУМИ КЕСИЛГАН ОТ

Мойариқнинг кўпригидан тўғрига юрилса, Урганжи, сув ёқалаб борилса, обжувоз, обжувознинг оркасидаги арава йўлдан давом

этилса, уста Мамасодикнинг кўримсизгина дарвозаси. Йўл ёқалаб тахминан эллик газлар келадиган четаннинг адоғида Қодиркул ҳожининг ёнғокдан қилинган, икки табақали кўркам дарвозаси кўзга ташланади. Гўё уста — Мамасодик эмас, уста — Қодиркулхожа. Ҳожи атайлаб дарвозани баланд, каттасидан буюртирган, меҳмоннинг қадами равон бўлсин, деган. Гарчи бу икки хонадон (орқаси Чиртаксой, олди Мойарик, ён томони гужумли майдон) қишлоқдан бир оз узилган эрса-да, бундан одам оёғи тийилмайди. Уста Мамасодик обжувозчи: кундузни кундуз, кечани кеча демай шоли оқлайдиганлар келаверади, устани холижонига қўйишмайди. Йилнинг бир вақтида — уруғлик тайёрланадиган вақтда устанинг қўли бўшайди. Бунда ҳам тинчлик беришмасди-я, уруғлик даврида шоли синиб кетади. Шу боис биров шоли оқламайди, устани йўқлашмайди.

Қодиркулхожиникига катнов ҳам устаникидан кам эмас. Кимнингдир издиҳоми бор, кимдир маслаҳатга муҳтож, қолаверса ўғли — Жалолиддин қизил аскар, янги ҳокимиятга доир тушуниксиз гаплар чиқиб туради.

Ярим тунда дарвоза тақиллаб Ҳожини чақиршишганда ҳам, Шўронинг одамлари ўғлимни сўраб келишгандир, деб ўйлаган. Елкасига чопонини елвагай ташлаб, дарвозахонага борса, Шомирзабекнинг йигитлари:

— Ҳожи дарвозани очинг! Яхшиликча очмасангиз, бузиб кирамиз.

Йигитларнинг шошқалоклигидан таажжубланган Ҳожи дарҳол зулфини туширди. Дарвоза очилди-да, икки йигит ичкарига бостириб кирди. Бири отхонага, иккинчиси ўғли турадиган якка том уйга ўзларини уришди. Учинчиси Ҳожини сўроққа тутди.

— Ўғлингиз, Жалолиддин қани?

— Кеча эрталаб Зарвараққа кетган бўйи, дараги йўқ.

Шу пайт отхонага қирган йигит тўриқ-қашкани етаклаб чиқди. Тўриқ етовга кўникмаганидан йигитга рўйхушлик бермай безовта-ланар, жалтонглаб арқондан қутулмоққа уринарди.

Сўроққа тутган йигит отни синчиклаб кўздан кечирди, текис калтайтирилган думига тикилиб, Ҳожига яқинлашди.

— Бу қизилларнинг оти-ку, Ҳожим?!

— Қизилларники эмас, ўғлим тушмагур, чиройли турсин, деб икки қаричча думини кесиб қўйибди.

— Тўғрисини сўзланг?!

— Оппоқ соқолим билан сизга ёлғон сўзлаб нима авзум топдим, болам.

Йигитлар Ҳожининг гапига ишонишмади. Худди қочиб кетадигандек кийиниб чиқишга ҳам қўймай, тўриқ билан боламачитга ҳайдаб кетишди.

Тунги совуқ Ҳожининг бадан-баданидан ўтиб борар, гоҳ оёғидаги ковушга қор қирар, гоҳ сирпаниб кетар, аммо йигитларнинг дағ-дағасига учрамаслик учун тезда ўзини ўнглаб яна йўлида давом этарди.

Уни ярим кечада, изғирин совуқда сарпойчан ҳайдаб боришла-

рига бирдан-бир сабаб ўғлининг кизилларга ўтганию, тўриқ қашқанинг отхонадалиги эди. Ўғлинику, энди бу йўлдан қайтариб бўлмас, ҳарҳолда тарбиялаб улгуришди. Бироқ тўриқни нега сақлади? Агар кўнгли бўшлиқ қилиб тўриқни олиб колмаганида, думи кесилмасди, думи кесилмаганида, уни боломачитга судрашмасди, яна ким билади, пешонага шу ёзилган эканда.

Ўзига қолса тойни ҳам қайтарарди-я, Эрматали тушмагур кўймаган. Ўша куни Эрматалининг кўли келиб, Тентаксоийнинг қайридан хуржун тўла пул, қўшалок отда қайтган. Уйига кириб келса, хотини ўғил туғибди. Хурсандлигидан ютиб олган отни етаклаб тўғри Қодирқулхожиникига йўл солган.

Ҳожи хуфтон намозига тадорик кўраётган эди. Биров чакирди, чиқса, остонада Эрматали турибди.

— Келинг, Эрматали, кани ичкарига.

— Раҳмат, Ҳожим, кеч бўлиб колди. Бошқа сафар. Аввали худо, колаверса, сизнинг дуоингиз вожиб, биздан ҳам тирнок коладиган бўлди.

— Умри билан берган бўлсин. Қачон?

— Ҳозир биринчи бўлиб сиз эшитдингиз. Қўчкордай ўғил берсин деб, дуо қилиб эдингиз, оти ўзи билан туғилди — Қўчкорбой. Ўзингиз кулоғига азон чакирасиз.

— Иншоолло.

— Нафасингизга бир от атагандим, шуни келтирдим,— дея четанга боғланган отга ишора қилди.

Ҳожи отни кўриб, ҳазиллашди.

— Бир отлик дамимиз бор экан-у, билмай юрган эканмиз-да, а?

— Дамингиз туяга лойиқ,— деди Эрматали ҳазилга жавоб бериб.— Ҳозирча отни олиб тураверинг ҳадемай туяси ҳам бўлиб колади.

— Аслида отга ҳожат йўқ, Эрматали. Униб-ўсса шунинг ўзи етарли.

— Йўқ, Ҳожим, кўлимни қайтарманг.

— Эшагига яраша тушови. Бизникида отни минадиган одам йўқ. Ўғлимнинг ўз оти бор.

— Сиз-чи?

— Бизга от баландлик қилиб пастни кўрмай қоламизмикан?

— Ният қилганман.

— Тўғри-я, лекин кимор...

— Эна сутидан ҳалол қилиб олдим. Уч марта ташласам ҳам олчин тушди. Эгаси югани кўлимга тутқизди.

— Барибир бунингиз бизга бўлмайди.

— Унда эшикда бир тўриқ от бор. Ўзимники, шуни оласиз.

Эрматали эртасига тойни келтириб берган. Той от бўлди. Бир куни эрталаб, бостирмага қаради-ю, хайрон колди. Жалолиддиннинг оти билан тўриқ ёнма-ён турибди. Бирининг думи кесик, бириники бутун. Гуё қизил кўмондон билан кўрбоши битта охурдан ем еётгандек тасаввур уйғотди. Буни Жалолиддин кузатиб турган экан, тасаввур унга ҳам кўчди. Бир маҳал ўғли қайчи олиб

чикиб, Хожининг «хай-хай»лаганига кулоқ солмай тўриқнинг думини калтайтириб, қизилларга «махрам»лаб юборди.

Сичкон бўлса ҳам думи қисқардими тамом, қизилларнинг ҳисобига ўтади. Уларга ўтган мол сувда чўкмайди, ўтда ёнмайди. Тўриқ ҳам бундан ҳоли эмас. Думи кесилган отни кўчага миниб чиқс. Ҳожи қизилларга ўтибди-да, деб одамлар кулади. Сўйса, Шўронинг отини сўйибди, деб гап тарқалади. Бозорга олиб борса биров қарамайди.

Ҳожи тўриқнинг думи ўсгунча кутиб сўнг сотмоқчи, кейинроқ пулини эгасига қайтармоқ ниятида юрганди, улгуролмади. Мана оқибати, бекнинг йигитлари олдига тушиб, бўйнида иллоти бор одамдай бошини ҳам қилганча кетиб боряпти.

Боламачитга етиб боргунча унинг хаёлларига нималар келмади. Шомирзабекка юзма-юз бўлишдан тортиб сўроқ-саволларга қандай жавоб беришгача ўйлади, ҳозирланди. Шубҳасиз бек, ўғли ҳақида, тўриқ ҳақида эзғилаб сўрайди, пичинглар қилади, изза тортириб ҳузурланади. Эрматали қишлоқда бўлганида анча енгил кўчарди, гувоҳликка ўтиб, тўриқни берганини рўй-рост айтарди. Уни ҳозир на ўлигидан, на тиригидан хабар бор. Ўша кетган бўйи бадар кетган.

Улар манзилга етиб боришганида, худо ёрлақаб Қамчивойга рўпара келишди. Ҳожи Қамчивойни танигани заҳоти дили ёришди. Минг қилсаям Қўктўнлининг боласи, бефарқ қарамайди, гапига ишонади, кадрига етади. Ҳақиқатан ўйлагани ўрлади: Хожини кўрган заҳоти салом бериб, қўшқўллаб сўрашди.

— Ҳожим, нега юпунсиз?

Ҳожи истиҳола қилди, йигитларнинг хижолат тортишини истамади.

— Йигитлар шошиб туришган экан, кийинмай чиқавердим.

— Бемаҳалда Хожини нега безовта қилдинглар? — деб сўради Қамчивой йигитларидан.

— Ўғлини сўрасак, уйда йўқ, деди. Отхонасида қизилларнинг оти боғлиқ турибди, олиб келавердик.

— От қимниги, Ҳожим? — деб сўради Қамчивой унга яқинлашиб.

— Тойлигида Эрматали берувди. Жалолиддин думини яқинда кесиб қўйибди. Билганимда кестирмасдим. Гапирсам йигитлар ишонишмади. Бор гап шу.

— Ҳақиқатан от ўзингизники бўлса, олиб кетаверинг! — деди Қамчивой, дадил.

Ҳожи ишни бунчалар осон кўчганидан қувониб, Қамчивойни дуо қилди ва тўриққа қараб борди. Тўриқ жамоатнинг олдида думи кесилганидан уялдими, ёки одамга яхши ўрганмаганиданми, Хожини яқинлаштиради. Ҳожи бу номаъқулчиликдан Қамчивойнинг олдида анча ўсал бўлди. Аммо ўзини йўқотмади.

— Айбга буюрмайсиз, Қамчивой. Тўриқ эгарга кўникмаган, одамни кўп сўймайди. Отни йигитларингиз ўзлари олиб бориб ташлаб келишса, биздан яна бир марҳаматингизни аямаган

бўлардингиз. Ҳарҳолда бировнинг омонати. Эсон-омон думи ўсса, эгасига қайтараман.

Камчивой тўриқни Хожиникига элтиб беришларини буюрди.

ҚАЙИРДАГИ ҚАТЛ

Эндигина тоғдан мўралаб, Қайирга суқланиб қараётган куёшнинг нигоҳи тафтсиз эрса-да, табиатнинг оппоқ эҳсонини жимирлатиб юборишга қурби етди. Бу сассиз жарангни — мўъжизани кўролмаган изғирин, ҳасаддан кўнимини йўқотди; заррин нурларда товланаётган нуқраларни телбалардек ҳар томонга супурди, атроф кишлоқлардан тиззаларигача қорга ботиб келаётган салт одамларнинг қаддини букди, кийимларидан ўтиб, вужудларини сиркиратди. Ҳар жой-ҳар жойга гўзапоя гарамларидан ёқилган гулханлар ҳам ёйилмага оқиб келаётган одамлар тўлкинида бора-бора изсиз сўнди, фақат тутунларигина булут янглиғ тўдалар устида ночор ивирсиди. Тобора қуюқлашиб бораётган одамларнинг ҳовури бора-бора совук шамолни, говури эса сой шовқинини енгди. Жарчиларнинг : «Соврин улашадиган жойга тўпланинглар! Соврин улашадиган ерга йиғилинглар!» деган овозлари янграб, одамлар тўдаси яна гувранди, қарахт Қайир жонланди.

Қайирнинг уч тарафи араваларда ўралган, соврин улашадиган ўнгирда бек ва унинг сара йигитлари отларининг тизгинларини маҳкам тутганча, саф тортишган. Отлар оломон шовқинидан ҳаволаниб депсинар, пишкирар, қисқа-қисқа кишнаб юборишарди.

Ўртада бек, эгарга шундай миҳланиб ўтирганки, миқоли от билан бирга қўйилган хайкалга ўхшайди, кимирласа бирга кўчадигандек. Унинг ёнида ҳали соғайиб кетмаган шилпик кўз мулла Эгамберди, Қамчивой ва елкасига қора ёқали пўстин ташлаб, қўлларини орқага қилган Абдурахим афанди.

Отнинг жиловини бир йигитга тутқизиб қўйган афандининг кўзлари аланг-жаланг, белидаги энли камари, мис жиғали қиличи негадир кўринмасди. Кишилар оқими сепсилиб, йиғиннинг гувури Қайирни тутганида мулла Эгамберди хирқирок овозда кучаниб тилга кирди.

— Муҳтарам жамоа! Аҳли ислом! Биз мўмин-мусулмонларнинг ҳимоячиси, насл-насабларимизнинг покиза давомини таъминловчи улуғимиз Шомирзабек сиз, азизларга шундай мурожаат этадур: Қимда ким, кофирларга, ғайридинлар домига илинганларга кўмак берса, миллат муҳофазачиларига ёрдам беришдан бош тортса, ённки аларнинг шарифларига нобоп гаплар гапиргудек бўлса, ота юртга хиёнат қилган, диндан чиққан топилиб, отиб ўлдириладир». Ана шундай бадқирдор кимсалардан бири Абдурахим афанди...

Афанди туйқусдан айтилган гапдан ўзини тутолмай «Елғон!» дея бақирганди ҳамки, ёнида турган Қамчивой оғзини беркитди.

Мулла Эгамберди тинчидингларми дегандек афанди томонга кўз кирини ташлаб давом этди:

— Бул кишининг қанча вақтлардан буён улуғ давлат барпо этиш борасидаги кўпдан-кўп кўрган жабру ситамларининг барчаси ёлғон ва булар бошқа маслак учун никоб вазифасини ўтаган. Кеча оқшом бек, у кишининг қайиноталари хузурида афандим, сиз жамоани таҳқир сўзлар ила бадном этишга жазм қилган. Оқибат жанобимиз Шомирзабек бундайн бетайин бидъатларни сингдиrolмаган, фукаро номига дейилган сўзни ўз номига айтилган билиб, эрталабгача сабр қилмаган. Афандининг улус ўртасидаги хурмати, йигитлар орасидаги мартабасидан катъи назар, тундаёқ ҳабсга олдирган ва ўлим жазосига ҳукм қилдилар. Тоқим ҳар қандай мусулмон фарзанди ким ва қандай мартабада бўлмасин, авлод-аждодларга иснод келтирадиган бетавфик гапларни бўлак оғзига олмасинлар.

Йигитлар афандини отдан тушириб елкасидаги пўстинни олишди, орқасига қайириб чандилган кўлини кўздан кечиришди ва майдон ўртасига судрашди.

Абдурахим афанди йигитлар етовидан тўхталиб ортига қайрилди, бека илинж билан қаради.

— Асқаралибекчалик кадрим йўқмиди, бек?!

— Асқаралибекка ўхшаганингизда, ёнимда бўлардингиз, афандим.

— Бек...

— Шунча гапирганингиз етар, қолганини у ёқда гапирасиз,— деди бек ачитиб.

Сўнгра истаги ижобатга ўтмаган афанди қўлтиғидан олмоқчи бўлганларни яқинлатмай жарлик томон қадам ташлади...олти, етти, саккиз, тўқ-к-и-из.. қадам текис тушмади. Ўқ овозидан кўтарилган ғала-ғовурни мулла Эгамбердининг овози кесди.

— Халойиқ, тинчланинг! Маълумингизким, шармсиз, шариатсиз жамоа пўстлоқсиз дарахт. Қофирлар биз мусулмон халқини ўзлари каби бешарм йўлга бошлаб, пўстлоқсиз дарахтдай қуритмоқ ниятидадурлар. Улар бизнинг муқаддас удумларимизни, улуғ оятларимизни оёкости қиладилар.

— Бўхтон!

Пешонасини кўк чорсида танғиган, қора чопонли йигит арава устига чикди.

— Нега қараб турибсизлар, одамлар, булар сизнинг елкаларингизга миниб олган текинхўрлар-ку. Буни тўтидек сайраганига...

Шу дам милтиқдан ўқ узилди-ю, йигитнинг гапи оғзида қолиб, боши билан олдин арава ғилдирагига, ундан айланиб ерга ағанади. Топталавериб қотиб кетган қорда йигитнинг жуссаси бошсиз илондек тўлғонар, ингранар, озгина куч тўплагач, кўрбошини бўралаб-бўралаб сўқарди.

Иккинчи марта тепки босилганда йигит чалқанчасига ўнгарилди, булутсиз осмонга ташна кўзларини тикиб, оёқ-кўлини жимгина узатди. Мархумнинг кўзлари гўё яратганга шаккоклик билан боқиб тургандек эди. Қимдир унинг кўзларини юмиб, энг

сўнги исёнини ҳам бостирди ва улуг бир ишни ўринлатгандек эркин қадамлар билан орқага қайтди.

Йигитнинг ўлимидан қаттиқ таъсирланган оломон гупуриб ҳар томонга тартибсиз ғимирлади, тўсик аравалар сурилди. Келаётган одамлар тўлкинидан хавфсираган ўнбошилар, ўн-ўн беш жойдан бирваракайига мўлтиқ бўшатишиб оломонни тинчлантирдилар.

Мулла Эгамбердиннинг овози яна кўтарилди.

— Сизларнинг шаккоқлар гапига кулок тутганингиз эгамга хуш ёқмаган. Сурбет келгиндиларнинг вос-восига учган бу йигитга ўхшаганларнинг малъун гаплари сизларни йўлдан оздирибди. Уларнинг ҳар бир ҳаракати сизларга маълум-ку. Масалан, ўша озодлик, инқилоб деб аюҳаннос солган ғаламислар кўктўнлилик аравақаш Тўланбойнинг уйдан сумагигача шип-шийдом қилиб олиб чиқиб кетишган. Урганжилик Мадумар кўкнорининг хотинини чавақлашган. Шуларнинг хунига, худой-таолонинг марҳамати ва Шомирзабекнинг ақли заковати ила ориятсиз қизилларнинг бир гуруҳи кўлга олинди. Улар ҳозир юрт олдида у дунёга жўнатиладир.

Йигитлар ғўзапоя ғарами ортидаги аравадан ялангобош, ялангоёқ кўйлак-лозимли асирларни тушириб, жарлик томон бошладилар. Асирлар, халойикни ачинаётганини сезишган сайин, ўзларини мағрур тутишга тиришар, қизариб кетган оёқлари билан ғарчиллатиб қор кечиб боришарди.

Уларни жар ёқасига олиб боришиб, уч қадамлар масофада икки қатор тизншиди ва хотин-қизлари бўлишига қарамасдан ёппасига қип-яланғоч қилиб ечинтиришди. Ҳаммаларини юзма-юз қаратиб кўйишди. Халигина совуққа ҳам, йигитларнинг турткиларига ҳам парво қилмаган дадил гавдалар, мағрур бошлар, энди кийимсиз шерикларига тик боқолмай уят ва номусдан эгилдилар. Одамларнинг бу қилғиликларига совуқ назар ташлаб турган кенг сағринли жарлик ҳам шу дамда кичрайиб кетгандай бўлди. •

Ўқ овозини, аёл асирларнинг «Ма-ма-а» деган чинқириғини кўксини қушларнинг инлари, онда-сонда ўсган янтоқларнинг қуриган тублари бежаб турган жарлик титраб-қақшаб қабул қилди. Қабул қилди-ю, сингдиrolмади, халойикқа пуркаб юборди. Тил билмагани билан машъум овоздан сесканиб юрт йиғлади.

Шу пайт сойнинг қуйи томонидан бир гала отликлар галаси чоптириб келди-ю, сайҳонлик бўйлаб: «Қизиллар-қизиллар!» деган сўзлар алвондай ҳилпираб ўтди.

Ҳаммаёқ бир зумда ола-тасир бўлиб кетди, одамлар сочилган тарикдай кишлокларга ёйила бошлашди...

ДҲППИГА СИҒМАГАН БОШ

Ривоят қилишларича, Кўктўнли отанинг кенжаси — Туғлик кейинчалик вилоятга хон бўлиб кўтарилган. Ўша даврда улуснинг бағрига ҳўб шамол теккан. Хонариқнинг Мойарик номини олиши

ҳам Туғликдан мерос. Юрт гуллаб-яшнайверган, душмани ортаверган. Тагини суриштирилса, буларни ғайрилар ҳеч камол топтиришмаган, униб-ўсай дейишганда босиб олаверишган. Ана шунгача етилиб чиққани ҳам бошқа элларнинг алломалари пайғамбар ҳисобига санашган.

Ганимлар гоҳ сайёҳ, гоҳ савдогар, гоҳ гадо кийимида келишиб улуснинг яшаш тарзини ўрганишган, буларнинг нозик томони — маишатга мойиллигини илғашган ва шу уруғдан сепиб туришган.

Уламоларни ғафлат босганда ёв Қирғий орқали кириб юртни ишғол этибди. Лекин босқинчилар турли баҳоналарни рўқач қилиб кўзга кўринган ақлли одамларни йўқотибди-ю, хонга, оддий халққа тегмабди. Қурғоқчилик баҳонасида очарчиликлар ўйлаб топиб, кишиларнинг мол-дунёга бўлган эҳтиёжини кучайтиришибди, табобат билан тарбиянинг жиловини қўлларига олишибди.

Туғлиқ кишиларнинг кўзидаги ўзгаришни — мол-дунёга бўлган хирснинг кучайиб бораётганини кўриб ёқа ушлабди. Одамзодни бузиш нақадар осонлигига, нафс инсон учун энг катта бало эканлигига, унинг кўйига тушган кимса, ҳамма нарсани, ҳатто ўзининг кимлигини ҳам унутиб юборишлигига имон келтирибди. Кунлари юраги эзилиб, тунларни бедор ўтказибди. Халқни бу чоҳдан қандай қутқариб қолишни ўйлабди, ўйининг тагига етолмабди. Атрофидагилар деярли ёвга сотилгани туфайли, дардига шерик бўладиган дўст топилмабди. Ич-этини ўзи ебди, ўз ёғига ўзи коврилибди.

Туғликнинг ой деса Ой, кун деса Кун дегудек яккаю ягона қизи бўлиб, ҳуснда танҳо, доноликда ундан кам эмас экан. Оймомонинг доврўғи Туғликнинг доврўғидан-да ортиб, элда уни яхши кўрмаган йигит қолмабди.

Вилоятда Ойбек деган йигит вояга етибдики, у ҳам чиройда Юсуфга дарс берадиган, фаҳм-фаросатда илгор экан. Валоятдагиларнинг қўнгил меҳробидан жой олган Ойбек, Оймомога ошиқ бўлибди. Иккисининг муҳаббати маълум бўлгач, юрт аҳли уларнинг никоҳ тўйларини сабрсизлик ила кутибди.

Туғлиқ мол-дунёдан бошқа нарсани кўрмай қолган элнинг бу икки ёшнинг муҳаббатига андармонлигидан, уларнинг тақдирига бефарқ қарамаслигидан севинибди, режа тузибди... Ярим кечаси ўрnidан турибди. Яширинча уйдан чиқибди. Ёвнинг кийимини кийиб, ёвнинг қуролини олиб Ойбекнинг уйига борибди. Хонасига сездирмай кирибди-да, йигитни ўлдирибди ва қуролини кишилар топиб олиши мумкин бўлган ерга беркитибди. Қандай келса, шундай уйга қайтибди. Тўғри қизининг хонасига кириб, уни ҳам ўлдирибди. Яроқни шундай гиламнинг остига қўйибди-да, ҳеч нарса бўлмагандек хонасига кириб ётаверибди.

Эрталаб хотини дод солибди. Одамлар йиғилибди. Гиламнинг остидан ёвнинг қуролини топиб олишибди, нафрати кўзғабди.

У ёқда ҳам Ойбекнинг онаси йиғи солиб элни тўплабди. Улар ҳам ёвнинг қуролини топиб олишибди. Халқ ғазабга минибди, ҳамма жойдан бирданига ёвга қарши бош кўтаришибди. Уларни

ҳеч қандай куч, ҳеч қандай қурол тўхтатолмабди. Ёв юртдан қувиб чиқарилибди.

Туғлиқ ўз фарзандини қурбон қилиб халқини ёвдан ана шундай кутқариб олибди.

* * *

Оқдара ўз номи билан Оқдара. Бунда шарқираб оқаётган сой, атрофдаги тоғ-тошлар, дов-дарахтлар ок, ҳаммаёк ок, йўли узок, йўли тузоқ, қон чиқармасанг, қурбонлик бермасанг Оқдара кўйинини очмайди, «улуши»ни олиб кейин йўл беради, удуми шу. Улар шошди, кумушдек товланиб турган даранинг чиройига учишди, удумни унутишди, илгарилайверишди, илгарилаган сайин қурбон бераверишди. Олдинига отлар ўла бошлади. Бурниларига бигиз тикиб, қон оқизиб зўрға саккизтасини асраб қолишди. Йигитлардан ҳам тўрт нафари касалланиб ўлди. Шундагина тўхташди, қора уй тикиб тунашди. Ҳаво совук, баландлик учун нафас олиш қийин, ичарга сув йўқ, босим елкадан бешафқат эзарди. Яхшиям йигитлар эрталаб қайнарбулок топишди. Агар бирор ҳафта қолиб кетгудек бўлишса емишлари тугаб, бу ерда ҳаммалари қирлиб кетишлари аниқ эди. Учта от сўйишиб уч марта ис чиқаришди, шундан сўнг ўлимлар барҳам еди, Оқдарага йўл очилди. Лекин энди ҳаммаларига улов йўқ, от етишмайди, яёв юриб бўлмайди.

Шомирзабекнинг боши қотган, орқага қайтса, Чортоқда уларни пойлаб ётган қизилларга таслим бўлади, олдинга фақат беш отлик бориши мумкин ҳолос, бошка илож йўқ.

У йўлга тушишидан олдин сочини олдирди. Соч олдириши шарт ҳам эмасди, бироқ эрталаб таҳоратга тадорик кўраётганида бошидан дўпписи тушиб кетди, сочи ўсибди. Демак, боши дўппига сиғмай қолибди. Уста худди қизларникидек майин, юмшоқ қўллари билан бошини уқалади, ишқади, сув берди, сочини ўлдирди, бу бекка хуш ёқди, уйку босди. Сўнг устаранинг овози эшитилди — ширр, ширр, ширр! Сочлар лунгига палахса-палахса бўлиб тушаверди. Уйга толди: юртнинг асл йигитларини ҳам шундай қиришди. Қизиллар уста каби силашди, ийлашди, эгаларининг кўзини илинтириб қириб битиришди. Энди юрт — қирилган калладай шип-шийдом. Йўқ, калла бор экан — юрт бор, қириб тугатиб бўлмайди, яна ўсиб чиқаверади! Мачит-мадрасалар тўпга тутилди. Қанчадан-қанча бегуноҳ болаларнинг, қиз-жувонларнинг ёстиғи қуриди, гумон қилиб не-не чолкамширлар ўлдирилди. Озодлик, хурриятни алвон қилишиб келаверишди, босган излари қип-қизил қон, туғлари қон... Устара сочини қиряпти ширр, ширр...

— Бек, Асқаралибек келди.

— Чақир!

Асқаралибек унинг рўпарасига келиб, тошга ўтирди. Йўл азоби уни чарчатибди, озиб-тўзиган, қиличдай эди.

— Шомирза мени кечир. Бошқа иложим йўқ эди. Енимдағилар шўрога сотилишган экан. Сен билан кўришгандан сўнг ўша кеч уйимга рухсат беришди. Уйга киргач, Саломатни ўтинга чиқардим-да, мўридан чиқиб қочдим. Сени қўлга тушишинга сабабчи бўлиб қолишдан чўчиб, тўғри Ҳазрат Аюбга бордим. Сизлар йўқ экансизлар, шукроналар қилдим. Кейин шу ёкка йўл солдим... Сени кўргим, узримни айтгим келди.

— Биз билан кетасанми?

— Йўқ, кетолмайман. Пешонамиз шўр экан. Ислом дедик бўлмади. Туркистон дедик бўлмади, Ўзбекистон дедик бўлмади, энди Кўктўнли дейинми, Зарварақ дейинми...

— Аскарали, ислом деганимизда ютказмасканмиз. Бизни парчалаш учун «Ўзбекистон» деган сўзни улар ўйлаб топишган экан. Ғоялар мисоли қопқонга қўйилган хўрак, буни билган биларкан, сен билан бизга ўхшаганлар илинавераркан. Ўзбекистон — хўрак.

— Улар усталик қилишди, элни ўзларига қаратиб олишди.

— Биз ўзимиздан кечолмадик Аскарали. Ҳеч қачон бола отага ўхшамаскан. Биз Туғлиқнинг йўлини тўтолмадик, ёвнинг кийимини кийиб қурбон беролмадик, элнинг нафратини кўзгаёлмадик. Аксинча, улар бизнинг кийимларимизни кийиб, одамларимизни қириб, элимизга ўзимизни ёмон кўрсатишди...

Устара сўнгги сочларни қира бошлади: ширр, ширр.

— Мен кетаяпман қалин қор тушмасдан Оқдарадан ўтиб, сизларга от-улов юбораман. Сен йигитларга бош бўлиб турасан.

— Шомирза, йигитларингга бош бўлолмайман, Қамчивойнинг ўзи тузук.

... Пешинга бориб Шомирза, мулла Эгамберди ва яна икки отлик Оқдара томон йўлга тушишди. Сизларга аскотиб турар деб, Қамчивойнинг Қорабайирини қолдириб кетишди. Уни ҳам миниб кетишарди-ю, Қорабайир фақат Қамчивойга ўрганган, ёнидан бир қадам узоқлашмайди, ундан бошқасини яқинлатмайди.

Улар кетган куннинг эртасига тунни билан шундай қор бўралаб ёғдики, эрталабга бориб тиззага урди. Бу қор ёзга бориб эримаса эрмайди, унгача йўл очилмайди, энди Оқдарадан ўтиш тугул бу ерда қолиш ҳам хавфли. Қамчивой нима қиларини билмай Аскаралибекдан маслаҳат сўради ва ноилож қирк йигити билан ортга қайтди.

Шуни олиндан билишган қизиллар, Чортоқнинг карвонсаройида уларни пойлаб ётишганди. Биринчи қора кўринганиданок турнақатор тизилишди. Улар тўхташди, ҳеч кимни олдинга қараб юргиси йўқ эди. Шунда пастдан Жалолиддин юқорилаб келди. Кўзга кўринадиган катта тошнинг қорини тушириб устига чикди, оғзига қарнайча тутиб, бақирди:

— Қамчивой! Ўз ихтиёринглар билан қуролингларни топширинглар, бошқа чора йўқ. Ҳаммангларнинг ҳаётинглар сакланиб қолади. Бекордан бекорга совуқда ўлиб кетасизлар.

Совуқдан қақшаб бораётган йигитлар орасида нотинчлик пайдо бўлди, баъзилар, ҳатто олдинга қараб юра бошлашди. Қамчивой уларни тўхтатди.

— Шошманглар, олдин мен тушиб гаплашиб келай, гапига ишонса бўладими, йўқми?

Қамчивой отга миниб писта ва арчалар орасидан карвонсарой томон туша борди. Кўнгилдагидек мулокот бўлди чамаси, тезда қайтиб келди.

— Йигитлар, пастга тушмоқдан ўзга йўл қолмади. Улар ҳаёт ваъда қилишди. Чор атроф ўралган. Токқа яна чиқиб бориш бефойда. Нима қилайлик?

Йигитлар бир даққа жим турдилар-да, орадан кимдир ўлсак ҳам юртимизда ўлайлик, деди баралла, бошқалар унга қўшилди. Қамчивой Асқаралибек ёнига келди.

— Бек, сиз ҳам бирга тушасизми?

— Йўқ! — деди Асқаралибек қатъий. — Шу ерда қоламан.

— Авф этишаркан. Командирнинг ўзи айтди. Жалолиддин қафолат беряпти.

— Мен билан ишинглар бўлмасин. Сизларга бирор нарса деёлмайман, — деди Асқаралибек. — Фақат бир ўтинчим бор, мени сизлар билан бўлганлигимни ҳеч ким билмасин.

Қамчивой йигитларни бошлаб тоғдан туша бошлади...

* * *

Асқаралибек йигитлар кетгач, хуржунни елкага ташлаб токқа кўтарилди. Совуқда қотиб қолмаслик учун Тандиртошга бориб ўша ерда жон сақламоқни ният қилди.

Тандиртошнинг атрофи арчалар билан ўралган бўлиб, пастдан ҳеч нарса кўриб бўлмас, Таңдиртошдан эса ҳамма нарса яққол кўриниб турарди. Тандиртошнинг ичи тўйтандирдек катта, бемалол икки киши жон сақлаши мумкин бўлган табиатнинг эҳсони эди. У қуриган арча шохларидан тўплаб ўзига жой ҳозирлади. Унинг кўнгли анча хотиржам: Нисора билан ўғли Умаралибекни кўрди, Шомирзабекдан ўтинчини сўради, энди ўлимига-да, рози эди. Беихтиёр Саломатни ўйлади, илк бора унга ачинди...

У эрталаб ўқлар овозидан уйғониб кетди. Тандиртошдан чиқди, чиқди-ю, тошдек қотиб қолди. Карвонсаройнинг яланглигида Қамчивойнинг Қорабайири эгари ёнига оғган ҳолда чошиб юрар, атрофини гир ўраб олган қизил аскарлар уни тутмоқчи бўлар, от тобора кичраяётган доира ичидан чиқиб кетишга жонжаҳди билан уринарди... Асқаралибекнинг кўзларига ёш келди... Тоғнинг шундоқ пойида чириллаб айланаётган Қорабайир, юрт каби ўровда, юрт каби чорасиз, юрт каби эгасиз Қорабайир!..

Мозор десанг майити йўқ, бозор десанг ҳайити йўқ!

Олтинчи боб

Биз Ҳазрат Аюбга етиб борганимизда ҳеч зог йўқ эди. Асқаралибек гап орасида Шомирзабекка шама қилгани аниқ. Демак, улар Кўктўнли томонга қочишган деган фикрга келдигу

ортимизга қайтдик. Афсуски биз Тентаксойнинг қайирига анча кеч бордик. Асирларнинг барчасини отиб улгуришибди. Шомирзабек ўз йигитлари билан токка кочди.

Зарвараққа қайтиб келганимизда яна бир воқеанинг гувоҳи бўлдим. Асқаралибек Ҳазрат Аюбдан қайтгач, уйда тунашга рухсат бергандим. Йигитлар айвонда пойлаб ўтиришганида Асқаралибекни хотини Саломат мўридан чиқариб кочириб юборибди. Уни бу ярамаслиги учун суд қилишга қарор қилдик.

Шомирзабек, Мулла Эгамберди ва яна икки йигит тоғдан ўтиб улгуришибди. Исмойил қўрбоши ҳибсада. Қамчивойни қирқ йигити билан асир олгандик, ҳаётини сақлаб қолишга ўзим қафолат бергандим. Афсуски, яқинда шифохонадан тузалиб қайтган Богомолов шафқатсизлик қилди... Назаримда улуғ ишлар қурбонсиз амалга ошмаскан. Энди босмачи балосидан қутулдик, янги — йўқсуллар ҳокимиятининг гуллаб-яшнашига ҳеч ким тўскинлик қилолмайди!

МУАЛЛИФДАН

Муҳтарам ўқувчи, сиз — меҳмон, мен — мезбонман. Олдингизга баҳоли қудрат дастурхон ёздим. Меҳмондорчиликни меъёрига етказолмаганимдан ўзим ҳам қаттиқ хижолатдаман. Шу боис сизга яна бир дастурхон ёзиш истагим бор.

Дуо — энг улуғ тилак. Бобом Муродали Сайдали ўгли меҳмонни кузатаётганда «Мен сизларни дуо қилиб тураман, сизлар ҳам мени дуо қилиб туринглар», деб айтардилар. Ҳозирча хайрлашар эканман, мен ҳам сизларга бобомнинг гапларини такрорлайман...

ШАФТОЛИ

Айвонда товуклар уймаданишган. Сўрининг остидагилари тунроқни титиб, бағрини бериб ётишибди, устидагилари тумшукларини ярим очган кўйн томоқларини килкиллашиб, беҳол туришибди.

Уйнинг ёнидаги олма дарахти остида ўзи ёш бўлса-да, меҳнатдан чарчаган; бироқ ранги тоза бир аёл сигир соғяпти. Қора, тўқол сигир иссиқдан энтикиб, сал наридаги кулранг боласига сузик қарайди, кавшанади.

Шу пайт товуклар каттик қақағлади, айвондан чанг кўтарилди, сўрига ўкувчилар тутадиган қора сумка учиб келиб тушди.

Аёл ортига қаради-ю, боғ томонга югуриб келаётган болани кўрди.

— Хой, Баҳром, чой-пойингни ичи-во-ол!

Бола тезлигини пасайтирмай чопганча кетаверди. У колхоз боғининг адоғига етиб боргач, шағал тўкилган текис йўлга чиқиб кишлоқ томонга қаради. Бир нафас тин олди, юзи ёришди, кейин боғ ичкарасига юрди. У шафтолидан икки дона узиб, йўл четидаги қари тут остига (тўғрироғи панасига) бориб турди. Йўлдан сумка кўтарган, қизил кўйлақли ёшгина қизалоқ келмоқда. Қизалоқ яқинлашаётган сайин бола безовталанди. Хатто қўлидаги шафтолисини суви қуриган ариқчага тушириб юборди, олди, шафтолига илашган тош увоқларини тозалади, пуфлади ва яна кутди.

— Манзуя (У иккинчи синфда ўқиса-да, тили чучук эди). Манзура тухтади, ярим бурилди.

— Ҳа?

Бола қўлидаги шафтолиларни унинг қўлига тутди:

— Ма, шоптоли!

Манзура лабини бурди.

— Шоптолинигга зормасман, ўзимизникиям бо-ор!

— Ма, олақол, бизики шийин-да!

— Ҳадеб «ол» деяверасанми олмийман деяпман-ку! — деди қизнинг бироз жаҳли чиқиб.

— Шу сапайгина о-ол, ҳеч олмайсан-уу!

— Кўп шилқимлик қилаверма! — деди Манзура кескин (Гарчи ўзи «шилқим» сўзини тушунмасада) — Шунақа қилаверсанг арифметикадан кўчиртирмайман!

Қиз сумкасини бир силтаб, тездан юриб кетди.

Бола унинг ортидан иложсиз қараб қоларкан, кўллари титрар, лабининг четлари учар, бармоқлари эса шафтолининг сўлини окизиб тобора маҳкамроқ кисарди.

Бола шу пайт каттик қаҳқаҳадан чўчиб тушди. У ўзини ўнглагунча бўлмади:

— Ха, бўйдоқ! — деди кимдир орқадан.

У шошиб ўгирилди. Ортида бир кўлида еб бўлган шафтоли пўчоғини омонат тутган тракторчи Холдорали ака тиржайиб турарди.

— Қизларга гап отадиган бўп қопсан, — деди тракторчи ҳамон тиржайиб. — Отанга айтайми уйлаб қўйсинми?

Бола дув кизариб кетди. Нима қиларини билмай қолди. Алаmidан кичкириб юборди.

— Уйланмийман мен, ўзиз уйланинг!

Холдорали ака масхараомуз қилди.

— Ха, қизталок, шоптолийни олмасан менга бакирасанми, ўзинга бакир.

— Бу сапай олмасан, яна сапай олади! Нима ишиз бой сизи! — деди-ю, бола йиғлаб юборди.

ТУҒИЛГАН КУН

У столга яқин турганигами ёки паканароқ бўлгани учунми, семиз қорнини стол кўтариб тургандай эди. У гапини тугатмасданок, оғзини катта очиб эснади ҳамда давом этди:

— Шу қадахни, ўртоқлар, шунақанги ўтиришларнинг тез-тез бўлиб туриши учун кўтарамиз!

Хонанинг қайсидир бир бурчидан пала-партиш қарсақ овозлари эшитилди:

— Офарин! Офарин! — деганича ўтирганлар қадах уриштира бошладилар.

Тўрдаги ингичка мўйловли йигитнинг қадах хаддан ташқари тўлдирилган бўлса керак, уриштирмаёқ чайқалиб дастурхонга тўкилди. Кимнингдир кўлидаги қадах полга тушиб чил-чил синди.

Қираверишда стулда омонатгина ўтирган болани ҳисобламаганда, уйдагиларнинг ҳаммаси ўз холича, кўнгли нимани тусаса шуни қиларди.

Бурчакдаги қулупнайга ўхшаган бужур юзли, қизил киши ўзича қандайдир куйни минғирлайди. Ёнидаги жингалаксоч эса, ўзидан бир неча ёш катта бўлган ҳамсухбатига харидорларни қандай алдаганини мақтанади.

Ундан икки стул ёрида ўтирган кал амаки қаршисидаги аёлга шилқимлик қилавериб, холи-жонига қўймайди.

Бу ерда фақат болагина столдаги дастурхон гулига тикилганича, жим. У дам-бадам бақалоқ амакининг олдида қўл ковуштириб турган дадасига, унинг ёнида чой қуйиб ўтирган ойисига қараб кўярди.

Унинг мурғак хаёлини куни кеча қўшниси Шухратнинг туғилган кундаги воқеалар олиб кетди. Боланинг кўзларига Шухратни бирма-бир кучоклаб табриклаган ўртоқлари, унга атаб шеър ўқиган нариги кўчадаги Нигора ва меҳмонга келган боланинг ажойиб фокуслари кўринарди. Шу пайтда, унинг оппоқ юзларида болаларга хос, беғубор шодлик аломатлари жилваланади, атрофга караганида эса, кулдиргичлари секин-аста йўқолиб, норозилик учқунлари куртак ёзаётгандай бўларди.

Бола ҳам туғилган кунига ўртоқларини айтмоқчи эди, лекин ойиси: «Нима қиласан ўша зумрашаларни, адангни ишхонасидагилар келади!» — деб, ўшқириб берди.

Мана улар! Анови бақалоқ юзли амаки тўртинчи бор сўзга чиққан бўлсада, табриклаш у ёқда турсин, номини ҳам атамади. Яна нукул қадах кўтаришни таклиф қилади.

Қачон дадаси унга имо қилади-ю, қачон бу ғала-ғовурдан тинчийди. Қани энди, тезроқ чиқиб кетганида эди, тортнинг устига стакандаги шампанскоени чайган рўпарасидаги девкомат кишидан ҳам, мўридан тутун чиққандай буркситиб, бурндан сигарет тутунини чиқараётган ёнидаги «кичкина»дан ҳам қутулган бўларди.

Бола дадасининг имосини ортик кута олмади. Хонадаги ёқимсиз ароқ хиди ва сигарет тутунидан кўнгли айниб, боши ғувиллай бошлади.

Аста ўрнидан туриб, ташқарига ошиқди. Олдинга караб уч қадам босган эди ҳамки, боши айланиб, йикилишига оз қолди. Яхшиям, эшик тутқичини ушлаб қолди.

У эшикка суюнганича кўзларини катта-катта очиб, орқасига қайрилиб қаради: патнисдаги нон устига ташланган сигарет ҳамон тутар, меҳмонлар ўзлари билан ўзлари овора, баъзилари столга бошини қўйганча пинакка кетган, чойнакдаги чой хозиргина ағдарилган бўлса керак, ховури кўтариляпти. Хона четидаги диванда сочлари ўсган ёш йигит оёғидаги туфлисиниям ечмай ётибди. Оғзидан оққан сўлаги дивандан полга ўргимчак ипидай чўзилган.

Бола меҳмонларга қайта кўз ташларкан, шу бугун қалбида унга бегона туйғу пайдо бўлганини сезди. Аммо бу пайдо бўлган янги нарсани нима эканлигини у тушуниб ета олмади.

У деворни ушлаб зўрға ташқарига чиқди. Атроф жимжит. Айвондаги неон лампаси оппоқ нур сочган. Тоза ҳаво уни сал ўзига келтирди. Бирок боши оғримаётган бўлсада, кўнгли ҳамон айнарди.

Бола айвон олдидаги суви қуриган ариқча лабига бориб ўтирди. Унинг кўз ўнгидан хонада кўрганлари кинолентадай ўтар, у шуларни ўйлаган сари кўнгли айниб тинимсиз туфларди.

Бола қанча ўтирганини билмайди. Бир пайт кимдир елкасига қўлини қўйди. Бола қайрилиб караганда, тепасида бақалоқ амаки тиржайиб турарди. У бирданига семиз қорнини силкитиб хохолаб қулиб юборди ва:

— Болакай, биз туғилган кунингни нишонляпмиз-у, сен нима қияпсан бу ерда? — деб сўради.

Бола унга жавоб бера олмади. Кўнгли айниб яна туфлади, сўнг секин ўрнидан туриб индамай кетди...

ЖУРАЛАР

— Яхшилаб бос! — деди Жумавой томдаги хотинига. — Сигмай қолмасин, мўрининг ёнига яқинлатма, чакка ўтади.

У паншахасини кўндаланг турган маккапоя боғига санчди-да, азод кўтариб хотинига узатди. Юқорилаган маккапоядан ҳар хил кипиқлар тўкилди, Жумавойнинг терлаган бўйини қичитди. .

— Эрталаб олиш керак эди, шабнамда! — деди у норози оҳангда. — Бир шоширдинг, бир шоширдинг. Ичим хашакка тўлди.

Хотини поянинг шитирлашидан унинг овозини эшитмадими ё эшитмасликка олдим, индамади.

Гарам яримлаганда дарвоза очилиб, Сойиб сўйлоқнинг ўғли кўринди. Жумавойнинг юзи ёришди.

— Нима гап?

Бола Жумавойнинг бошидаги оқ рўмолга жиндек хайратланди.

— Дадам айтиб, ке, деди!

Юқоридан хотини кузатиб турган экан, овози келди.

— Харидорингиз келибдида-а?

Паншаха дастасига суяниб турган Жумавой:

— Ха, — деб кўйди, хурсандчилигини яширолмай.

— Чироғингизга ёғ кўйилди. Ўзи қочолмай турувдингиз! — деди хотини. Кўлидаги ўрокни туйнук устунига илиб, кейин «сўйлоқ»нинг ўғлига қаради.

— Бор отанга айт, Жумавой акам иш қияпти экан, дегин! Нимага қараб турибсан, қани жўна!

Бола бир Жумавойга, бир хотинига қараб ортига қайтди.

Жумавой суҳбатни бу хил авж олишини кутмаган эди. Ўзи учун хотини жавоб қилгани унга оғир ботди. У хотинига ўқрайиб қаради-да, дарвозага етган болага бақирди. Лекин овози чиқмади. Маккапоянинг чангги димоғига ўрнашган экан, томоғи ачишиб ёш кўйилди.

— ...Ҳозир бораман! — дея олди зўрға.

— Шу кетганингиз бўйи хуфтонда келасиз. Ярми колди-ю, олиб кўяқолайлик.

Жумавой паншахани деворга суяб:

— Кўй энди, колганини эртага оламиз. Ёмон чарчадим, — деди хотинига.

— Бировни иши бўлса чарчамайсиз. Ўзингиз билинг. Емғир «шир» этса, ҳаммаси қорайиб кетади.

— Ҳеч нарса қилмайди, — деди у бепарво, — устига қора қоз ёпиб қўяман.

Жумавой хотинининг жаврашига кулок солмай, кийимини алмаштириб кўчага чикди.

Жумавойни Сойиб сўйлок дарвозадан чикиб, кутиб турган экан. Уни кўрди-ю, кувониб кетди.

— О... келдингми-е. Шерзодчигим хаммасини етказиб келди. Жуда хотираси кучли-да. Долимжонга сотган «Москвич»имнинг номерини билади. Бўлмаса, канча бўлди. Ундан кейин нечтасини алмаштирдим. Ишинг кўп бўлса қолавермапсанда. Аскар кўймади, «Жумашни айттириб ке» деб. Коробка ишдан чикканми дейман, шаҳарга чикканимизда чиройликкина юрувди-а?

— Яхши эди,— Жумавой унинг гапини тасдиқлаб.— Ғам килма ҳозир кўрамиз.

Жумавой Аскар билан ҳам сўрашгач, машина капотидаги кийимлардан ўзига мосини кийиб, енгларини шимариб машина остидаги ўрага тушди.

— Ўн еттинчини узат!

Сойиб асбоб-ускуналар солинган чарм халтачадан ўн еттинчи мурватинг калитини олиб, унга узатди.

— Халтачани шу ерга кўяй, керагини олаверасан.

— Қўл банд, олиб бериб туравер!

— Жума! Одам энгишавериб кийналиб кетар экан. Аскар бўлса, мендан баттар. Лучшиси Шерзодчикдан фойдалан.

Жумавойга уларнинг тиззасидан пасти кўринади. Овози эшитилади. Билмаган экан, Сойибнинг уйга киядигани роса хунуг-а!?. Бунини шаҳардан ўрганган. Кишлоқда ҳали уруп бўлмади. Кинолардаги асирга тушганларнинг кийимидан, йўл-йўл. Илми бор, одамлар индамайди. Жумавойга ўхшаганлар кийса борми, калака қилаверишиб, ечиб олишдан ҳам тойишмайди. Жумавойнинг бўйни толиб кетди. Бошини чапга, ўнгга бураб дам олган бўлди.

— Шерзод, тозарок латта ол!

— Аяндан сўра Шерзодчик! — деди Сойиб ўғлига.— Жумавой, манавуни уриб ол! Миянг яхши ишлайди.

Олдинги эшик олдидан ярим стакан келди. Унинг ортидан Аскарнинг бир паррак гўшт тутган йўгон, жулли кўли кўринди.

— Бу колбаса эмас! — деди Сойиб.— Қазини! Отнинг гўштидан қилади. Қазини иссиқлик деб бизда ҳеч ким емайди. Ўзи зўр нарса.

Жумавой казининг ёғини ея олмайди. Кўнгли бузилиб, ўраининг бурчига ташлади. У шундагина Аскарнинг оёқлари орасидаги яримлаган шишани кўрди.

— Аскар спирт олиб келганмидинг?

— Турсунбой бечора умид билан дўкон очди. У ҳам доктордан фойдалансин.

Аскарнинг туфлиси ташланган сигаретни эзғилади. Пойафзал жуда катта кўринаркан. Размери ўзи қирк тўрт ёки қирк беш. Жумавойга қирқдан олдириб берганди. Ранги ёкмади. Қора бўлса, бошқа гап. Сарик, рангми?

Аскарнинг овози эшитилди.

— Биз тенгиларнинг ичида фақат сен ўкимадинг-да, Жумаш!

Жумавой Шерзод келтирган латтанинг чангини кокиб, терини артди.

— Ҳкиганман.

— Қаъда, Чувамадами? — деди Асқар, писанд қилмагандек.

— Йўк, Киевда!

— Киевда?! Вей Сойиб, эшитяпсанми Киевда ўкиганмиш.

Бирга ўсиб билмаган эканмизда-а? Нимага ўкигансан?

— Шофёрликка.

Асқар хохолаб кулди. Сойиб ҳам кўшилди. Асқар кулгидан зўрға ўзини тўхтатди.

— Бошқа ер куриб кетган эканми, шофёрликка ўқишга, Жумавой.

— Атайлаб борибманми у ерга,— деди Жумавой хижолат тортиб.— Армиядагилигимда ўкитишганди.

— Бундай демайсанми? Бари бир шофёрлигинг бўлмайди. Ҳеч бўлмаганда манову сўйлоқнинг сингари курилишга бухгалтер бўлишинг керак.

Аскарнинг гапидан Сойиб руҳланди.

— Мен неча марталаб айтдим. Ўқишга кир. Шофёрлигинг касбмас. Ўзим ёрдам бераман деб.

— Сен ҳар йили ўқишга киргизасан! — деди Жумавой жаҳлланиб.— Ке, болтни ушлаб тур, мен тагини котираман. Бултур борганимизда самоварда ош еб кайтавердик. Ўқиш ҳақида оғиз очмадинг.

— Ўзи гапиришга фурсат бўлмади-да. Қайсинисини ушлай? Шуними, ха мана, котиравер, Асқар! Ушанда дегин Пахтаободдан нари жўнаворганмиз. Домланикига киролмаганмиз. Қирсам Жумавойни албатта гаплашардим. Яна қуруқ борганмиз. Унга беш-ўн кило девзира гуруч, уч-тўрт кило ёнғок-понғок олволиш керак. Жумавой ўша куни этикда экан. Тешавойнинг бозордан олган янги туфлисини кийдириб олганмиз. Туфли бунга катта. Циркнинг масхарабозларига ўхшайди. Ортидан биз куламиз. Бир кексарок ҳазилкаш одам нима деди дегин, «Ука, оёғингизни туфли қисмаяптими?» — деди.

Сойиб, Асқар бу гал Жумавойнинг ўзи ҳам кулди.

— Сойиб! — деди Жумавой бирданига.— Ўшанда берган элик сўминг сал қолибди эсдан чиқишга. Яқшанба куни бераман.

— Э-э-э кайфиятни бузма! Эллик-олтмиш сўм оғайнигарчиликда нима у! — деди Сойиб.

Сариқ туфли ўртасида яна битта шиша пайдо бўлди.

Сойиб сат энгашди.

— Жумавой, менга қара! Бугун тугайдими?

— Йўк, улгурмайман.

— Аттанг,— деди норози оҳангда Сойиб.— Эртага ишга миниб бориш керак эди-да.

— Шунга ғамми? Соат тўққизгача Жумавой отдай гинжинглатиб, кейин ишга кетаверади,— деди Асқар ишонч билан.

— Жон дўстим, шундай қил! Эрталаб келсанг бемалол ўзинг кириб давом эттираверасанда-а?

— Сени чакириб юрсинми бўлмасам,— деди Аскар.— Колаверса машинани сенга караганда шу кўп минади. Чик энди Жумаш, манавуни бемалол олайлик.

Жумавой уйига кеч қайтди. Қишлоқ кўчасидан ўзи якка келаркан, дўстларига ҳаваси келди. Ўқиёлмаганига афсусланди. Ушанда у ҳам юрармиди шуларга ўхшаб.

У чарчаганига карамай эрта турди. Нонушта қилмади. Болаларни уйғотиб юборишдан кўркиб, оёқ учида уйдан чикди. Дарвозахонага етганда хотинининг овози келди:

— Сахарлаб менга билдирмай югурганингиз билан кадрингизга етмайди улар. Улар сизнинг тенгингиз эмас. Чумчук хаккага тақлид қилиб оёғи айрилиб кетган-а!..

Жумавой дарвозани каттик ёпди-да, йўлга тушди. Хотин киши бир нарсани тушунадимики, унга тушунтирсанг...

ЗУМРАД ХОЛАНИНГ КЕЛИНЛАРИ

Чорпояда набирасининг сўкилган шимини тикиб ўтирган Зумрад хола кўзойнагини сал юқорига кўтарди-да, игнани матога санчиб:

— Қудам ажойиб эди-да, раҳматли... Маъракасини ўтказиб келаверманг. Қирки ўтгунча туринг. Буларга мен караб тураман! — деди тут остида кир ювиб ўтирган келинига.

Сожидaxon бир караб қўйди-ю, ғудраниб, кирни жаҳл билан ювишга киришди.

Хола келинидан норози тўлғаниб, кўрпача устига сурилди. Шу пайт айвонда кирга сув иситаётган неварасига кўзи тушди.

— Ҳой, Сожидaxon, анови Убайингизга айтинг, каттик ўтин ёқмасин! Хас-хашак билан иситсаям бўлади-ю.

Келин ўтирган жойида бўғриккан қўлларини силкитди.

— Ҳу яралмай ўл! Шиприндилардан ёк, шиприндилардан! Хозир ўтинга кирон келган.

Бола тушмагур қутулолмай турган эканми, иштонини баланд кўтариб: «Ўзийз ёқинг бўлмаса!» — деди-ю, ура қочиб қолди.

Келин қарғаб-қарғаб, ўчокка бир уюм майда-чуйда хас-хашакларни тикиб кетди. Ўчок туташга тушди.

Мўри яхши тортмаскан, тутун ўрлаб, мум тишлагандек ўтирган Зумрад холага ура бошлади. Кампир безовталанди. Сожидaxonга гапиришга ботинмади. Ўрнидан турмоқчи эди, бели зиркираб туришга қўймади. Ўчакишгандак сиприндилар нам эканми, роса тутаб-тутаб анчадан кейин гурриллаб кетди.

Кампир ишини тугатиб, яна чокбоп нарсаларни кидирди. Бу орада келин ишини тугатди. Айвон сўрисидаги ўраб қўйган хамирни бориб кўрди. Афтидан кўпчиган бўлса керак, тоғорадаги болаларнинг тўн-пўнларини олиб ташлаб, фақат дастурхонни қолдирди. Ҳамда тўғри ҳовли этагидаги ғўзапоя ғарамига караб юраркан қайнонасида:

— Нонимни Холисхон ёпиб бераман деганди. Мен маъракага уч-тўрттасини айтиб қўяйин, нима дедингиз? — деб сўради.

Кампир маслаҳатдан хурсанд бўлса ҳам ташига чикармади.

— Майлингиз.

Зумраб хола келини ўтин суғургунча жим ўтирди-ю, кўтариб кетаётганда ўзини тутолмади.

— Ўтинни исроф қилманг келин, бир боғиям етар.

Келин такка тўхтади. Холага нафрат билан қараб, гўзапояни йўлакнинг икки четига экилган барра пиёз устига ташлади.

— Бировга иш қилдиргандан кейин мўлроқ берсам нима бўпти?! Шу ўтин қуриб кетгур ҳам олтин кўринмай ўлсин-да! Энди қадамимизни ҳам ўлчаб босамиз!

— Қизим, барини ўзийларди фойданглар деб гапираман. Осонликча тўпламагансизлар, ахир!

Сожидахон рўмолини ечиб, пешонасидан қайта сиқиб боғлади.

— Қийналасак ўзимиз қийналганмиз. Сизга нима? Ўтирволиб сайрайверасиз. Яхшиям маслаҳат берадигандан қутулудим.

Зумрад хола бир баҳя туриб қолди. Овози бўғилиб чикди.

— Отангиздан қутулолмай турувдингизми? Унака деманг қизим. Гўрида тинч ётсин?

Келин гўзапояни бирини олиб кетар экан пастрок, аммо қайнонаси эшитадиган қилиб:

— Сизгаям кўзим учиб турган йўқ! — деди.

Холанинг ранги оқарди, қони тўхтаб қолгандай, эти қочган кўлларини бир-бирига ишқай бошлади. Келин дарчага етиб боргач, ортидан бақирди:

— Ҳали кўп кадримни биласан. Бикинингни чимчилаганингда ўрнига келмайди!

Келин ҳам шуни кутиб турган эканми, ўшандай оҳангда жавоб қайтарди:

— ... Ўлсанг ҳам туким кимирлаб қўймайди.

Кампир келини «ўлсанг ҳам» дедими, «нимадир бўлсанг ҳам» дедими англай олмади, доғда қолди. Яна унга жимгина кетавермай, эшикни тарақлатиб ёпгани юзига ургандай бўлди.

— Худога солдим, худога, болаларингдан топ, болаларингдан! Сен ҳам мендай қаригин, келин туширгин...

Зумрад хола саннай-саннай олдидаги матоларни четга сурди, игнани ғалтакка санчди. Ҳаммаси кўнгилдагидай бўлгач, бир қўлини сўри панжарасига, иккинчисини ранги билинмай кетган шолчага қўйиб, интилган эди, бели чимиллаб кетди. У бу ғал негадир огрикқа ҳам кўникди. Ерга оёғи текканида белига куч келиб, бир лаҳза оғир тин олди. Сўнгра ярми чорноя остидан чиқиб турган қурук тут шохини оёқлари билан қимчиб, амаллаб қўтарди. Шохча заифроқ бўлсада таянди. Пойи билинмай кетган калишдан оёғига илди. Дарвозага умид билан, Холисхонлар томондаги дарчага ҳадиксираб назар ташлади. Рўмолини тузатиб, йўлни чамалади. Дастлабки ҳаракатида бир оз қийналсада, ариқчага етиб борди. Ундан тандирга, тандирдан деворга суяниб, дарвозага, дарвозадан кўчага чикди. Кўчада ўйинқароқ болалардан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Зумрад холага шуниси маъқул тушди. Уни бу аҳволда кўрганлар нималар демайди. Ҳозир

одамлар оғзи билан юрадиган бўлиб кетган. Уч ўғил бокиб холинг шуми демайдимми?! Яхшиям бахор бўлиб, одамларнинг оёғи тийилди. Бўлмаса бирортаси кўргани келгудек бўлса борми, «Зумрад холанинг болалари қарамай қўйибди»,— деб, кўринг томошани.

Кампир туравериб бели қотиб кетди. Қаерга боришини ҳам билмасди. Чуғурлашаётган болаларни чақирган эди эшитишмади. Унинг кўзлари олазарак, ўзига яқин бирортаси ўтиб қолишини кутарди.

Шу пайт катта йўлдан велосипед етаклаган Мўминжон кўринди. Кампир ўғлини кўриб, хурсандлигидан кўзи ёшланди. Мўминжон ҳам босимини тезлатди.

— Ха, опа, кўчада нима қиялсиз?

Кампир жавоб қилишга улгурмай ўғли кўлтиғидан олди. Холанинг хўрлиги келиб, йиғлаб юборди.

— Бировни кўлига қарагулик қилмасин экан, болам! Сизларни шу ниятда боқувмидим?

— Кўйинг йиғламанг! Неча марта айтдим юринг деб, шуларниқидан чиқмадингиз. Мана, қассобдан қўй ёғи-қўй гўшти олиб келяпман,— дея велосипед рулига осиглик турган халтага ишора қилди.— Бизникида тураверасиз энди.

Зумрад хола Мўминжонга бошқа гапирмай беун эргашди. Ўғли кўлтиғидан олгани учун кампир анча дуруст эди. Ховлига кириб боргунича бирор марта ўнтаб-сиктамади.

Уйнинг анжомлари рисоладигидек саришта. Еғ тушса ялагудек қилиб супирилган. Айвонда териб қўйилган кичкина-кичкина оёк кийимларини хисобламаганда, болалик уйгаям ўхшамайди. Кампир бундай ўта тартибли ховлида мувозанатини йўқотгандайроқ бўлиб қолди. У бу ерда турадиган бўлса, келинининг тутумини ўрганиши керак. Бунинг устига нос қуриб кетгурдан ҳам қутила олмади. Кимга ёқади дейсиз, чаҳса қилиб тупириб турса. Илож қанча бошга тушганни кўз кўрар.

Мўминжон велосипедни устунга суяб, онасини айвонга ўтказди. Мен ҳозир,— дея ховли этагидаги Сатторқулнинг уйи томон қараб чақирди:

— Ҳақиқат-ў-ў, Ҳақиқат! Ў-ў-Ҳақиқат!

— Бўлди-е! — деди кампир яна чақирмоқчи бўлган ўғлига, қўни-қўшни эшитса нима дейди, кела-ар.

— Бундоғ сизга дастурхон ёзсин.

— Йўқ, болам. Менга иккита болиш олиб чиқсанг бўлади.

Эрининг овозини эшитган эканми, бирданига ховли этагидан Ҳақиқат кўринди. Кичкина келин Ҳафизахон ва Сожидахонга ўхшаб ўзини олдирмаган. Улар болалари етти-саккизта бўлса ҳам қолхозга араллашиб туришади. Бу учта туғиб, қўлини совук сувга урмай қўйган.

Мана ҳозир ҳам паҳса девор остидаги йўлакдан бир қўйлак бўлиб келяпти.

У қўлидаги эски сирли тоғорани деворга суяб, кампир томон кучок очиб келди.

— Келинг она, тузукмисиз, кайси шамоллар учирди?

— Ҳа, энди болам, сизларникидаям уч-тўрт кун турай деб чикдим. Одам қаримасин экан, қаригандан кейин ўтирсанг ўпок, турсанг сўпок бўлиб, ҳеч жойга снғмай қоласан экан.

— Жудаям яхши бўптида, она. Ўғлингиз ишга, болалар учовиям боғчага кетишади. Уй ютиб юбораман дейди. Ҳамроҳсиз эдим, гаплашиб ўтирамыз.

Келин сайраб-сайраб дастурхон тузатди, чой олиб келди. Кейин Зумрад хола ёнига ўтирди.

— Зап келдингиз-да, онамнинг тоби қочганини эрталаб айтишган, ана бораман, мана бораман деб, шу маҳал бўлди.

— Ҳай, Муяссархонн-и-я? — дея сўради хола.

— Ҳа, мазаси қочибди, нима бўлганиниям билмадим.

Зумрад хола газетага термулиб ўтирган Мўминжонга кўз ташлаб:

— Хабар олинг бўлмаса! — деди буйрук охангида.

Ҳақиқатхон бўшашиб ўрнидан турди.

— Тузук бўлса тез қайтарман. Болаларниям боғчадан ўзим оламан.

— Майли қудамга салом денг! Тезроқ тузалиб кетсин.

Келин олдин тайёргарлик кўрган эканми, бир зумда йўлга отланди.

Чорпояда она-бола ёлғиз қолишди. Мўминжон қоғоздан кўз узмайди. Кампирни эса жимжитлик кийнай бошлади. Сожидахонникида бўлганида ҳозиргача нечтаси келган бўларди. Кўргани келганлар ҳам қаердаги миш-мишларни тўкиб соларди. Бунақани оғзига толқон солгандай ўтиришни билмасди.

Чиройликкина ўтиришувди-я! Ешман деб у гапдан қолмади, қариман деб, бу. Бўлмасам, ҳақиқатдан бунга нимайди. Қуйдириб-пишириб берса индамай еб, дуо қилиб ўтиравермайсанми?! Сенга ким қўйибди уларга аралашишни. Екса ёқавермайдимми! Ўзингни қўлингдан ҳеч нарса келмаса. Ҳа, тил курсин, тил курсин.

Йўк, бари шу фойдаси тегмаганлигидан. Соғ бўлса ундан иш ортармиди. Шу Сожидахонларга хамир қилдириб нон ермиди, ширмондай қилиб ўзи ёпмасмиди?

Ҳе, ўша, ўлмай ўлгур «эчки»ни деб бўлди. Бирданига хабар келди: «Нўъмон ака казо қилибди» деб. Ҳа, шошмай борсаям бўларди. Жа унака яқинияммас, бир вақтлар қўшни бўлган, холос.

Бир шошилди, бир шошилди. Машина келгунча қаноат қилмади. Қалишини оёғига олиб, югурганича чиқиб кетаятувди, дарвозахонага етмай, тайғокда йиқилди. Ўзиниям кўзидан ўт чакнаб кетди. Яхшиям Исмоилжон уйда эди. Сон-сон қилиб олиб кириб ётқизди. Қани кимирлаб бўлса. Сал чуқур нафас олсанг ҳам зиркирайди. Нима қилсин, палакат... Мехрибекнинг хотини хўп силади, янги сўйилган молнинг ўпкасиғача тортди. Бари бир қарилик-қарилик экан-да, аввалгидай бўп кетмади.

Қиши билан сандалнинг бир тарафини эгаллаб ётди. Шундан

бошлаб Сожидaxonга oғири туша бошлади. Ҳар хил кочириклар, майда-чуйда гаплар, қисқаси келин билан ораси бузилди. Нима бўлсаям одам қаримасин экан, касал бўлмасин экан. Фойданг тегмаса қуриган дарахтдан фаркинг колмайди экан, бу одамзот-ти...

Дарвоза ланг очилиб, Мўминжоннинг каттаси кириб келди. У кўлидаги кулчани тишлаганча келаркан, кампирга кўзи тушиб, айвонга етмай тўхтади. Зумрад хола неварасининг бўйбастига тикилиб, камзулининг чўнтагидан кидира-кидира икки дона қурут олди-да, узатди:

— Дурбек, ма, болам, ҳа бўйларингдан энанг айлансин. Бола олдин иккиланди, кейин узатилган қурутга қараб чопиб келди. Мўминжон газетадан кўз узмай:

— Опанг келмадимми? — деб сўради. Дурбек бир баҳя туриб:

— Опам келмайди экан, ҳалиги катта сарик рўмоли бор-ку, шкафта, ўшани бераркансиз,— деди.

Мўминжон билан Зумрад хола бир-бирига хайрон бўлиб қараб қолишди.

— Энанг тузукми? — деб сўради Мўминжон.

Ўғли боши билан «ҳа» ишорасини қилди.

— Тур бўлмасам, рўмолини олиб чиқиб бер! — деди кампир.— Эхтиёт қилгин!

Дурбек энди кетмоқчи эди, кампир бошини силаб, пешонасидан ўпди.

— Кулчани ким берди, ўғлим?

— Энам берди! — деди бола мақтанганнамо, кўлидаги кулчани айлантириб.

Зумрад хола набирасининг кўлидаги нонни янги ёпилганини кўриб, кизиксинди.

— Муяссар энанг ўзи узиб бердимми, тандирдан?

— Ҳмм...— деди бола нонидан тишлаб.

Келини «Онам касал» деб алдаб кетганини кампир фаҳмлади. Аммо буни Мўминжон билиб қолишидан чўчинқираб, ўғли томонга кўрка-писа қараб қўйди. Мўминжон сезибди чоғи Дурбекка бақирди:

— Нима?! Энанг нон ёптими?

Бола тасдиқлади. Мўминжон онасига қаради:

— Буни қаранг, келинингиз кеча нон ёпиб бериб келганди. Бугун яна ёпса. Шунақа кўп нон ейдими булар?

— Кўпжонда, болам,— деди кампир ҳафсасизгина.

Мўминжон елкасини кисиб:

— Қизик! — деди-ю, пиёладаги совуган чойни хўплади.

Зумрад хола нима қиларини билмай қолган неварасини жўнатиб юборди.

— Боравер, болам. Муяссар энангга салом де!

Она-бола яна танҳо қолишди. Зумрад холанинг юраги сиқилди. Ҳаёлига яна эри келди. Нимагадир шу кунлардан эрини — ўша бегидир Сатимҳожини тез-тез ўйлайдиган бўлиб қолганди. Ўзи ҳам хўп эркакмисан, эркак эди-да! Юрса ер

гурсилларди. Гапиниям чертиб-чертиб гапирарди. Фойдасиз калима сўз айтмасди. Бир гапли эди. Зумрад хола «нима деркин» деб, унинг оғзига қараб турарди, парвона бўларди. Эҳ... ўғилларининг бирортаси отасига ўхшамади. Булар «нима деркин» деб, хотинининг оғзига қараб туришади. Мана кўзининг олдида «похол» солиб юрибди-ю! Яна газетага термулиб ўтирганичи! Ахволига дам кулгинг келади, дам рахминг келади. Баъзан эркаклигига ҳам гумон қилиб коласан. Эсиз йигитлик, эсиз...

— Болам!

Мўминжон ялт этиб онасига қаради.

— Мени Шеркўзиникига олиб чикиб қўй!

— Опа, бизникида турасиз! Мен ҳозир шўрва қиламан,— деди Мўминжон қатъий.

— Йў-ўк болам, хижолат бўлма! Келин келганда чиқарман.

Мўминжон онасининг ўзи томон узатилган қўлидан тутиб, туришига ёрдамлашаркан:

— Курук турыясиз-да,— деб қўйди.

Кампир индамади. Аммо дарвозадан чиқаётганида орқасига қайрилиб қаради-ю, ўғлига билинтирмай чуқур хўрсиниб қўйди. Шу пайт у негадир қизи йўқлигига ачинди. Уч ўғилни берган худо бир қизни аяди-я! Бўлганда аскотармиди, ҳарҳолда қиз бола қиз бола-да. Ҳеч бўлмаганда манавуларни туртиб турарди-ю. Қизик, аялдай ўғилларинг бўлатуриб қизга муҳтож бўлиб турсанг-а!

* * *

Зумрад хола бир ҳафтадан буён катта ўғлиникида.

Мўминжонникидан тўғри бу ерга келди. Ҳафизахон тузук, ёмон қарамаяпти. Бечора елиб-югуради. Уйнинг юмушидан ортиб мактабнинг полини ювади, тирикчилик-да. Зумрад ҳолаям қўл ковуштириб ўтирмади. Қирган кунидан эски кўрпа-тўшакларни авра-астарини янгилаб, бошқатдан коплашга киришди.

Кўни-кўшни чиқади, ҳол сўраб келувчилар бўлади, ҳар қалай гавжум. Шундай бўлсаям Сожидохоннинг иккала кичигини соғинади. Буларни деб тунов кунни Ҳафизахоннинг олдида хижолат ҳам бўлиб қолди.

Бозорбойнинг шаҳарда ўқийдиган ўғли курук бўлмасин деб, қулупнай билан гилос кўтариб кирибди. Зумрад хола буни кўрди-ю, неваралари кўз ўнгидан ўтди: «Бўлганда лунжиларини тўлғазишиб ейишармиди». Кампир қулупнай билан гилосдан озгина қоғозга ўраб, тушгача кутди, кирмади. Кейин ҳалиги куриб кетгурни жой топилмагандай, пар ёстикнинг тагига қўйибди. Нима биландир элакишиб, эсидан чикиб кетибди. Бунинг устига келин жойни янгилабди. Эртасига Ҳафизахон оғриниб қолди.

— Ёстикнинг тагига ҳам қўясизми, ўғлингиз билмай суянган экан, ҳаммаёқ расво бўлиб кетибди. Шунини манови тоқчага қўйсангиз ҳам биров тегмасди.

Шунақа ноқулай бўлди, келинининг олдида, шунақа ноқулай бўлди. Айниқса, кейинги гапи ўсал қилди.

Сожидахон тушмагур ўзи чикмаганига яраша болаларини чиқариб турса бўларди. Убайдилласи-ю, бир нав, кичиги ғужур-ғужур килиб турса бошқача-да...

Сожидахоннинг каттасини эртага ҳарбийга чакирган, бугун тенги-тўшларига ўтириш қияпти. Эрталабдан кўзи эшикда, ё невараси кирмайди, ё олиб чикиб кетишмайди.

Куни кеча ўғли келганида «Олдингизга кирса дуо қилинг!» деганди. Йўқ, дараги бўлмапти... Сожидахон чиқармаган, ё эсига келмаган...

Хафизахон қўйларга сув бериб, қайтиб келди. Оқ оралаган сочларини турмаклаб пойгакка ўтирди.

Бу келинга қийин. Эри ҳеч нарсага қарамайди, колхознинг идорасидан чиқмайди. Бари болаларни шу келинининг ўзи уйли-жойли килди. Ўғли ўшанда ҳам сўппайиб тураверди. Ўзи тўнғич бўлганигами, ёки Зумрад хола кўпроқ эрка қилиб юборганиданми, ёшлигидан уй ишларига қарамасди. Ҳозир битта кизи колди, холос. Ўнинчида ўқияпти. Шуниям чиқарса тинчийди. Келини бечора болаларни уйли-жойли қилайин деб, шарти кетиб, парти колди. Шунақа экан, бола-чаканинг ишқида умр кетавераркан...

— Опа! — деди келин босиқ овозда, — Сожидахонни кига ўзим олиб чикиб қўяколай. Уларни югур-югур билан кўли тегмади шекилли.

Кампирни ғам босди. Келинининг меҳрибонлигидан чўчинкиради. «Майлингиз» дегудек бўлса, бу хонадондан ҳам айрилиб қоладигандек туюлди.

Хафизахон қайнонасининг жавобини кутиб, унга термулган қўйи тураркан, унинг икки марта гапирмоқчи бўлганиниям қўллари ҳаяжонда титраётганиниям сезди.

Зумрад холанинг сабри етмади чоғи, ўксик кўзлари пир-пир учди, намланди.

— Болам, бери рок келинг!

Келин янада яқинроқ сурилди.

— Сожидахоннинг феъли маълум, мабодо эртами-индин... худо кўрсатмасин, сиғирмай қўйса...

Келиннинг ҳам киприклари йилтиллади, чуқур нафас олиб, қаддини ғоз тутди.

ЯНАГИ ЖУМАГАЧА...

Озоданинг ушалмаётган орзуси бундан роппа-роса ўн икки йил аввал ҳам худди мана шу Қўктўнликда завол топган. Унда булоқлар, айқириб оқаётган сой бўйида азим чинорлар, сувоқларини ёмғир ювиб, яланди совундек бурчаги билинмай кетган лойтомлар, кўчани тўлдириб юрадиган чоллар бор эди.

Бу ерга келганларнинг ноҳўя хатти-ҳаракатларига мулоийимгина дашном бериб ўтиб кетадиган чоллар бепарво, камсукумдек кўринишса ҳам, аслида ҳамиша хушёр, синчков. Қўктўнлидаги бирорта пашшанинг учиши ҳам уларнинг назаридан четда қолмайдигандек эди.

Не ўй босганки, сорназар чоллар хотирдан ўчиб, Оксой унинг ҳайратини орттирган — янги келинлигида кува тўла сутни ҳовли этагидаги ариққа оқизиб юбориб, сувни сутга бўяб кўйганини ёдига туширган. Шаршаранинг кўйроғида димланиб ҳавза қилган оксув ўзига ром этиб, бир мартагина шўнғиб олишга шу қадар ундаганки, у ҳатто рўпарадаги ҳовли саҳнида ўтирган қайнота-қайнонасини, эри ва болаларини-да, унутиб, оксув томонга кийимлари билан юра бошлаган. Оксувга шўнғиса енгил тортиб, ёшлик дамларига яна бир дам қайтадигандек, билинтириб-билинтирмай, тобора чирмаб олаётган турмуш жодусидан бир дам фориг бўладигандек эди. У шу шуурдан мутаассир олдинга қараб юраверган, сув эса, гоҳ булоқдек қайнаб, гоҳ ўрама ҳосил қилиб, ичкарига — қомига чорлайверган. Оила кўриб, фарзандли бўлганига қарамай, ҳали шикаста емаган, ҳали вужудини тамомила тарк этмаган балоғат шавки ҳаприқиб жунбўшга келган: баданлари сувнинг совуғини сезмас, кулоқларига қирғоқдагиларнинг бақирик-чақириқлари кирмас, дим томон ошиқиб борар, бағрига сувни тўлдириб, сувнинг бағрига тўлиб, ҳопитиб-ҳопитиб олиш ишқидан маст, дунёнинг барча эҳсони бунинг олдида чикорадек, унга бегонадек эди.

Балким ўшанда, ёшига ярашмаган тезликда ортидан чопиб келган чол билагидан тутиб қолмаганида, қаймоғи олинган сутдек сувга ўзини бир сония бахш этган, сочининг толасидан то товонигача, унинг кучоғида балқиб-балқиб, эркаланиб ҳузур топган, тафти босилган бўларди. Ҳамда ҳаёти беғубор, эслаган сайин лаззатланадиган, лаззатланган сайин энтиқиш билан эсланадиган ёшлик воқеаларидан яна биттага бойирди. Худди кизлик пайтида тушликни олдинроқ тугатиб, дугоналари билан тутқатордаги ариқда кўйлақчан чўмилишгани-ю, ўғил болалар келиб қолишгач, беозор кий-чув кўтаришиб, ура қочиб қолишгани каби ва ёки отаси иккиси бедана овлаш ишқида кийимларининг хўл бўлганига эътибор бермай, тонг сахар бедапояда шудринг кечганлари каби.

Сувнинг сутдек оқ бўлишини у олдин кўрмагани учун сархушланиб, эс-ҳушидан озғирганмиди, ёки қадди букилаётган болалигининг сўнги илоҳий ҳавоси куч келиб, сувга шунчалар боғланганмиди? Билолмаган, ҳушидан бегона эди, у ҳатто ўзини қаерда, қандай ҳолатдалигини-да, анча кейин, қоксуяк қўллар билагини темирдек исқанжага олганида пайдо бўлган оғриқни туйғач, сойнинг ярмида сарпойчан донг қотиб турган эрини кўрганида сезди. Қулоғига чолнинг босик, кишининг руҳиятини сокинлантирувчи улуғвор овози чалинди.

— Қизим, бу гумда чўмилиб бўлмайди! Кўктўнли ота таҳоратга сув олган жой бу ер. Юз-қўлингни ювмоқчи бўлсанг кумғон берман.

Оҳиста-оҳиста кўтарилиб, чарх ураётган туйғулари бирданига барҳам еб, қанотига ўқ теккан қушдек пастлади, ҳаммаси рўелигича қолаверди. Кўз ўнгидаги борлиқ уни мубҳам алфозга солди. Меҳмонлар ҳам мезбонлар ҳам Озодага қараб, кийини

билан сувга тушадиган аёлни илк бора кўришаётгандек котиб қолишганди. У чолнинг етовиди кирғоқ томон юра бошлағач, одамлардаги, унга яқинлашиб қолган эридаги ҳадик аста қониқишга алмашинди. Гўё улар Озоданинг банди бўлаётган кўнглига бир бора эрк бераётганига эмас, балким ҳеч кечириб бўлмайдиган гуноҳ қилажағига гуноҳ бўлаётгандек ва бу гуноҳни олдини олишганидан миннатдордек боқишарди.

Озода мурасага йўл оловчи қобилгина боқиб келаётган чолни, оёқларини қақшатиб музлатаётган сувни, турнақатор тизилишган одамларни ва кўм-кўк тўн ёпинган водийни паймонаси тўлгунча, ичида қарғади. Қарғишдан чигили ёзилмағач, эри кўлидан тутган замони хўрлиги келиб, бошини унинг кўксига кўйиб, хўнграб йиғлаб юборди.

Афсуслари бекор экан, афсуслари ҳам ҳаётига чизғи, ҳаётининг безағи экан. Одамзот кўп-кўп, улуғ-улуғ нарсаларни яхши ёмонга ажратиш билан банд бўлиб, ундан жудо бўлаётганини билмай қоларкан. Айрилиқнинг азиятини тотганида эса, тақдирнинг ҳазили ёки қусури деб, бепарво қараган унсурлар қанчалар азиз эканлиги намоён бўларкан-у, ўзини кечикканлигини ҳис қиларкан.

Энди Кўктўнли умуман бошқача: бу ерга қачонлардир келиб хордиқ чиқарганига шохид — ширин ёки аччиқ хотиротингни тиклайдиган табиатнинг муқаддас ҳусни ўзгарган, Оксойнинг ҳисобламаса бутунлай янги жой. Энди бу ерда гўдак кулгусидек кикирлаб турадиган булоқлардан нишона йўқ. Чинорларни кўпи кесилиб, ўрнига тўрт қаватли санатория биноси тушган, лойтомлар чекинган, ўшанда унга ёмон кўринган чолларни топиб бўлмайди, Оксойни «гум»и бетонланиб, чўмиладиган жойга айлантрилибди. Илгариги дим димми, энди дим деса дегудек, энди чўмилсанг чўмилгудек, биров-бировни айбситмайди, хоҳ кийимда чўмил, хоҳ яланғоқ, ҳеч кимнинг иши йўқ. Рўпарада сув, ўша — бир вақтлар интиқ бўлган шалола унга мунтазир, у эса, энди чўмилмайди; атрофдагилардан ийманади, бундан ўн икки йил аввал ихтиёрига қул бўлган вужуди энди мулоҳазанинг ҳукмига маҳкум. Тасаввурда: олмон-жолмон ётган ёшларнинг диркиллаган, катталарнинг кўпчиган хамирдек сатқи ва сиқиб олинган анорнинг пўстидек офтоб еган қизғиш таналари ичида унинг ҳам танаси худди намоёншга келтирилгандек.

У бу ерга келган дастлабки кунларидан бошлаб ўзини қаерга кўйишни билмас, сувга тикила-тикила чуқур хўрсиниб, узун-узун ўйларга толар, сўнгра чўмилишга монелик қиладиган ифғатидан норози бўлиб, санаторияга кетадиган йўлни — ҳамisha унга таскин бахш этувчи ёлғизликни маъқул кўради. Ёлғизлик унинг учун нодир неъмат. У рўзғор юмушларидан ошинолмай, шу неъматдан ҳам анчадан бери маҳрум эди. Унинг шу пайтгача кечган ҳаёти эри ва болаларидан ортмаганди. Улар Озодани икки қўлдай маҳкам тутишган, элак тутгандай. Элакдаги ун унинг умридай. Элак эланаверади, эланаверади, у аста-секин тўкилаверади, ва бу тўкилишига маҳлиё бўлиб бундан ажиб бир тириклик лаззатини туяверади. Элакни у танламаган, элак унинг пешонаси.

Пешонаси яраклаган, бахти чопганида эди, майдакўз, пишик элакка тушарди, кам эланиб секин тўкиларди. Унинг элаги йириккўз, кўп эланади, кўп тўкилади, ҳадемай, элакнинг кўзи битиб, секин тўкиладиган пайт келар, унда... элакда ун оз қолади, хали яна кўп эланиши керак.

Озоданинг соғлиги заифлашиб, эри уни аяй бошлаганида туғилган таажжубдан сўнггина буларни аниқ ва чуқур англаб етди. Ҳаётининг мазмуни — болалари яхши еб, яхши қийса, яхшигина ўкиб, камол топишса бундан эри иккиси ғурур туйишса басдай эди. Шу умиди барг ёзиб, гул туккунча, уларнинг шўхликларидан овуниб, озорларидан қайғуриб юраверди. Ўзи ҳақда ўйламади, неча марталаб эри дам олишга жўнатмоқчи бўлди, кўнмади. Соғлиги эмас, дам олишга кетадиган сарф толиқтирди. Эрининг топгани билан оилани зўрға тебратиб туришганида уни сайр қилиб юриши татимайдигандек, шаҳарда ўқийдиган қизи ҳам бу чиқимни эшитса оғринадигандек бўлаверди. Баногоҳ, эри Кўктўнли отадаги санатория ҳақида гап топиб келди-ю, унинг юраги ҳапқирди. Ўзи нима эканлигини билмай юрган талпинишга, истакка муносиб жавоб топилгандек эди. Минг қилса ҳам ёт ермас — кўрган-билган азиз жойлар. Кўнглини тубида ғимирлаб-ғимирлаб қўядиган, вақт ўтган сайин хиралашиб, армонга айланган чўмилиш орзуси яна қад ростлади. Кўз ўнгида Кўктўнли ота бутун жозибаси билан, бутун гўзаллиги билан қайта гавдаланди.

Бу ташналик санаторияга келганида жуда тез лат еб, кунлари зерикарли, тунлари бедор ўта бошлади. Яна ўша оила ташвишларини, болаларини, тамаки хиди келиб турадиган эрини соғинди. Ҳар қандай вазиятда, гарчи жонига тегиб кетган тақдирда ҳам улардан айри яшаш нақадар оғирлигини, энди уларсиз туролмаслигини билди.

Эри: «Жума кuni бориб қолишим мумкин», деб айтганди уни кузатаётиб. У жума кунларни бесабр кутди, «жума»лар беиз кетди. «Жума» — лар вафо қилмади, эри келмади.

Кечга бориб, автобуснинг сўнгги сафари ҳам эрисиз келгач, бор илинжи нураб тугади. У ўзини чалғитиш учун келганидан бўён кадам изи қилмаган ўйин майдонига юрди.

Ширинликка йиғилган кумурскалардек майдонни эгаллаган ёш-яланг, хаддан зиёд баланд мусикадан маст ва шу мусика овозига борлиқлари билан қоришиб кетишгандек. Раксчиларнинг бирдан-бир хушёр тортиб, ўзига келадиган пайти — навбатдаги куйни бошлангунига қадар бўлган қискагина вақт. Шу дамда йигитлар терини артар, кизлар сочларини, кийимларини ростлаб олишар, сўнгра яна ўзгача куй мақомига йўргалашга тушишарди.

Умри давомида «Тановар»дан бошқасига ракс тушмаган Озода учун ҳар қандай куйга ўйнаши мумкин бўлган бу ёшларни томоша қилиш, қанчалик қийин бўлиши билан биргаликда, шунчалик хижолатли ва зерикарли эди.

Томошадан-да, малҳам ололмаган Озода, хонасига аёл киши бўла туриб хуррак отадиган ҳамхонаси қошига боришни хоҳлама-

ди. Қувончдек пориллаб турган чироклар шуъласи унинг хаста дилини мунаввар этадигандек, Оқсойнинг «гум»и томон чорлади. Озода кундалик жой — димнинг тепасидаги ёғоч эшакка ўтириб, Оқсувга тикилганча, барча бенажот кимсалар каби ширин-ширин хаёллар сурди.

Хаёлида эри сувдан чиқиб тўғри унинг олдига келди-да, кийимларини ечди. Ҳаворанг чўмиладиган кийимини кўриб, кулиб юборди.

— Кутлуғ бўлсин. Қизилидан олмабсан.

— Сизни шундай дейишингизни билардим. Лекин мен кизил киядиган пайтдан ўтганман.

— Бари бир сенга кизил кийим ярашади. Буям чакки эмас.

Эри уни даст кўтариб сувга олиб тушди. Иккиси Оқсувда чалқанча ётганча, худди сутнинг бетидаги қаймоқдек қалқиб-қалқиб оқаверишди.

— Озодахон, қидирмаган жойим қолмади. Режим менга эмас, сизга керак. Боринг, дамингизни олинг!

Озода навбатчи врачнинг гапига парво қилмай, оқиб бораётган эри ва ўзига қўл силтади:

— Янаги жумагача...

ҲАР КИМНИНГ ДАРДИ ЎЗИ БИЛАН

Ўрик сояси сийраклашиб, қуёш Кўпайсин холага баралла тушиб қолди. Унга туклари ётиб қолган қора бахмал камзулининг ҳам, ҳароратли саратоннинг ҳам иссиғи билинмаётгандай. Кампир кўзойнак тақиб, кўндаланг ташланган сариқ шойи кўрпачани қавир, кўрпача четидан унинг ёрилган қора оёқлари чиқиб турарди. Кўпайсин хола қимирлагудек бўлса, мўъжазгина сўри бемор қариянинг инграшидек ночор ғичирларди. Сўри оёқларининг куббаси, йиллар шамолида уқаланиб, кўзиқоринга (ёки кампирнинг бужмайган юзига) ўхшаб қолган эди.

Танига қулоч етмайдиган ёнғоқ остидаги дарвоза шарақлаб очилди-да, етти-саккиз ёшлардаги қизалок чопиб кирди. У кампир олдига етиб боргач, ҳансираб гап бошлади.

— Турғун акам келди. Турғун акам келди, суюнчи беринг.

Кўпайсин хола эшитмади. Кафтини қулоғи орқасига қўйиб яқинлашди.

— Каттиқроқ гапир!

— Ўғлингиз келди деяпман. Суюнчи беринг.

Кампир ҳайрон бўлиб қолди.

— Ким айтди?

— Ўзим кўрдим. Тезроқ бўлинг.

«Ўзим кўрдим»,— ўйчан такрорлади хола.

— Қаерда?

— Магазинни олдида, ҳозир шу ёққа келяпти. Ишонмасайиз чиқиб кўринг.

Кўпайсин хола барибир ишонмади.

— Елғон гапирятган бўлмагин?

— Йўқ, рост айтяпман, рост.

Шу пайт ташқаридан елкасига сумкасини илиб, Исроил почтачи кириб келди.

— Кани, суюнчини чўзинг, ўгил келди.

Кампир тамоман довдираб қолди. Шошганидан кўзойнагини шундоқ ечавермай ипини узиб ечди, кўрпачани қайриб, калишиниям киймай чопди.

Хола кўчага чиқиб, магазин томондан уч-тўрт кишининг оғушида келаётган ўғлига кўзи тушди-ю, қўлларини ёзиб, югурди. Азбаройи тезлаганидан бошидаги рўмолиям учиб кетди. Бу ҳам камлик қилгандек, ўғлига етиб бормаи кокилиб тупрокли йўлга йиқилди. Турғун ва уч-тўрт киши тездан келишиб, холани тиклади. Хола бир дам олазарақ караб, ўглини маҳкам кучоқлади-да, йиғлади.

— Сениям кўрадиган кун бор экан-а.

Кейин кампир ҳушидан кетди. Одамлар уни кўтаришиб уйига олиб кириб ётқишиди. Кимдир юзига сув сепди, қолганини ичирди.

У кўзини очганида жамоат жам: бошида ўғли, атрофида хотин-халаж, ташқарида гангур-гунгур эркакларнинг овози келарди. Онасининг кўзи очилганини кўрган Турғун энгашиди.

— Тузукмисиз?

Хола ўглининг бошини секин силади.

— Каттиқроқ гапир болам, кулоғим оғирлашиб қолган.

— Ҳолингиз яхшими, деяпман?

Кампир бошини кимиради.

— Ҳа, қанчага келдинг?

— Тугатдим.

— Алдама.

— Рост гапиряпман.

— Ҳали ярим йил бориди-ю?

— Яхши ишлаганимга олдинроқ жавоб беришиди.

Кампир ўглини бошини кўксига босди, кўзларида ёш қалқиди.

«Кўпайсин холанинг ўғли келибди» деган хабар бир зумда қишлоққа тарқалди. Қўни-қўшнилар чиқиб, супириб-сидирди, жой қилди. Ё ўзлариникидан, ё қишлоқдан, кимдир биттаси ҳовли этагидан кўчкорни олиб келиб, ағдарди. Яна бири қозон осиб, шўрва ташлади. Қўйингки тўй бошланди.

Шу кун меҳмонлар кеч тарқалди. Узоқ-яқиндан келганларга ташқарига, она-болага уйга жой тўпашди. Ҳеч қанча вақт ўтмай меҳмонлар пинакка кетди.

Кўпайсин хола хаёлга толиб ўтирган ўғлига анча маҳал тикилиб ўтирди. Пешонасига икки толим ажин тушибди. Бўйи ўсибди, тўлишибди, оқарибди. Фақат кўп ўйланадиган бўлиб қолибди.

— Тугади деб кўнглим учун гапирмадингми, болам?

Турғун онасига караб кулимсиради.

— Ҳалиям ишонмаяпсизми? Қоғозини кўрсатайми?

— Йў-ўк ишонапман-у... ҳали эрта эди-да.

— Айтяпман-ку, қилган ишимга қараб олдинроқ жавоб беришиди.

Турғун ўрнидан туриб, дераза қанотларини каттароқ очди. Сигарет чиқариб тутатди.

— Зикир аканикидан ҳеч ким келмади, ё эшитмадимикин?

— Эшитмай қоладими-я, болам,— дея кампир «уф» тортди.

— Бирор нарса бўлганми? — деб сўради Турғун сигаретини ташқарига отиб.

— Қўябер, бу ёғини сўрама.

Хола бошини сарак-сарак қилди.

— Аниқроқ гапиринг, ё дилингишни оғритдимми?

— Кошкийди, шундай бўлса. Эҳ...— Хола этсиз кўлларини мушт қилиб силкиди.— Ўлмай юрсам, шундайини топай ҳаммасини оғзи очилиб қолсин! Келолмаганики, бети шувит. Кўнгли бузилмасин, деб сенга ёздирмагандим. «Менга ишонинг... бошга тушгани кўз кўрар», деб жўнатган дилгиромингни олгандан кейин, орадан бир хафта ўтмай хотини келди. Кириши билан яхшилаб кутиб олдим. Тандирга сомса қилувдим, иссикина олдига қўйдим, чой дамладим. Бир маҳал дегин, менга қара, «Энди опа хафа бўлмайсиз» деб турибди. «Ҳа нима очикроқ гапиринг»,— десам «Зикирингиз тағин-у, «ўтирган»га қиз бермайман деяпти», деди. Ўзимни йўқотиб қўйибман, қанақа қилиб кузатганимниям билмайман.

Эртасига дегин, тушга яқин ҳалиги тирранчаси валасапитида тугунимни олиб келибди. Қўлидан олдиму бошимга рўмол ташлаб қайтариб борсам «Уламан саттор» олмади. Ялиндим, ёлвордим, йўк, тарвузим кўлтигимдан тушиб қайтиб келдим. Орага Салоҳиддин қорини солдим. Унга бор гапни — хат олиб юришинглардан тортиб, кинога тушганингларгача айтиб, жўнатсам, хафсаласи пир бўлиб, кечқурун кириб келди, кўнмабди. Салоҳиддин қори зийракда, авзойим бузилганини кўриб, «Опа ҳам қилманг. Йигитти бошига не савдолар тушмайди, Турғунбой саломат келса, менинг қизларимдан хоҳлаганингни келин қиласиз»,— деди.

Ана одамнинг эркаги. Шунақа қилиб кўнглимни кўтарди дегин. Йўк, сапар ойдан кейин Қора кўрғонга бериб юборди. Тўйи куни роса йиғладим.

— Шунга йиғладингизми?

— Қизни бериб юборганига йиғлаганим йўк. Қадримга йиғладим болам, кадримга, Уйимда бели боғлиғим бўлмаганига йиғладим. Отанг раҳматли бўлганида, Зикир, қизини йигирма йил ҳам ушлаб тураверарди. Бари шунини эртароқ қазо қилгани бўлди. Яна нима дебди дегин:

«Ўтириб чиққанга қиз бермайман». Ҳа йигит ўлгурди ўзини отанг раҳматли неча марта турмадан қутқариб олган. Шу-да, одамзот, жир битса қора кунини унитворади.

— Гап бу ёқда экан-да,— деди бошини сарак-сарак қилиб Турғун.— Ҳизматдалигимда хат сийраклашиб қолди. «Ундан»

кейин биттаям бормади. «Нима гап» деб ёзсам, жавоб бўлмади. Кейин бор-е деб, мен ҳам ёзмай қўйдим.

— Ажаб қибсан. Ўзи-чи, қизи илмилик экан. «Шундан бошқасига тегмайман» деб туриб олганида, Зикир ҳеч нарса қилолмас эди, замон кўтармасиди. Мана Ғойиб чўлокнинг қизи Хуриниса «Ўшанга тегаман дедимми, тегаман» деб турволди. На отасининг галига кулок солди, на онасининг. Акалари бирам урдией, бирам урди. У шўрликнинг еган калтагини от еса ўларди. Ҳафталаб қамаб қўйди, овқат бермади. Барибир, гапидан қайтмади. Охири нима бўлди, шарманда қилди. Олдин акасини қаматди. Шодиси-чи, шуни деб уч ой ўтириб чиқди. Кейин, нима қилди дегин, уйдагилари яна «ғиди-ғиди» қилавурган экан, бир куни ўша суйишган йиғити мотосилкада кеса, учкашиб жўнаворибди. Ғойиб чўлок ётиб қолди. Одамлар «баттар бўлсин» дейишди. Ўзи чўлок майда гап-да, кўчага кам чиқади. Ха, тузукрок бўлганида қизи билан бунчаликка бормасди-да, фотиҳа қилиб юборса бўларди.

— Ғойиб ака ўзи тузук бўлиб кетганми? Кўринмайди?

— Соғайиб кетган. Қирди-чиқдини йиғиштириб қўйганмиз. Ўтган йилимиди... ха, ўтган йили баҳорда анча сан-манга бориб қолдик. Бу товук бокмай ўлгур дегин, ё ўртани тўсмайди, ё қамаб қўймайди. Ҳалиги курка дегани бор. Вой-вой, бундай беор махлук дунёда бўлмаса керак. Товук ҳам сал ориятли, «кишт» десанг кетади. Бу — без, ҳайдасанг қайтиб келаверади, ҳайдасанг яна қайтиб келаверади. Олдин айтдим: «Хў, Ғойиббой, буларни қаманг, ҳаммаёқни титворди», деб, «Хўп» деб, эртасига қамади, индинига яна чиқарворибди, нима дейсан? Учакишгандай ҳар доим маккани учтадан ташлаб экадиган одам, «ўшанда» молга ўт бўлсин» деб бир кўп солиб экибман. Қирилгурлар титиб еворди. Бозорда бир сўмга икки килога чиқиб кетди. Уни сингари менинг текиндан пул топадиган ўғилларим бўлмаса, пулини ундирмоқчи бўлсам, тоғанг «Назарингизни паст қилманг» деб урушиб берди.

Алам ўтиб қолган эканми, бир куни тандирга ўт қўйиб турсам «ғули-ғули», «ғули-ғули» қилишиб, галалашиб ўтиб қолди. Қосовминан биттасини бир урган эканман, ўзи ҳайватли бўлгани билан жони йўқ бўларкан, типирчилаб қолди. Қаноти билан оёғини икки марта силкитиб, «ғийқ» деди-ю, тамом бўлди. Биров кўрмадимикин, деб у ёқ бу ёққа қарасам, ҳеч ким йўқ, ўзини томонига отивордим. Эртасига Ғойиб чўлок гажжак бўлиб чиқибди. Хе йўқ, бе йўқ, индамасам, жа ахтариб сўқяпти. «Хў, оғзингизга қаранг» десам йўқ, авжи баланд. Мен ҳам гапириб қолувдим, иннайкейин пасайди. Шунақа қилиб орага совуқчилик тушди...

Шу пайт ташқаридан хўрознинг кичкириғи эшитилиб, Қўпайсин холанинг гапи бўлинди.

— Вой тонг ёришибди болам. Анавуларни уйғотай. Ҳовлиларни супириб-сидиришсин. Ишга борадиганлар энди кириб келишадди. Улар келгунча, сен жиндай мизғиб ол.

Ўғлини келганига мана бир ой бўляптиямки, Кўпайсин хола кувончини босолгани йўқ. Ким келса, кўнглини очади. Турғунбойнинг соғ-саломат келганини, босикрок бўлиб қолганини қайта-қайта таъкидлайди. Энди уйига битта келин камлик қилаётганимиш, ҳамма нарсаси тахт, Турғунбой «хўп», деса, шу бугун тўй бошлармиш.

Кампирнинг айтишича, ўғлини кўргани кишлоқдагиларни барчаси, хатто кўшни кишлоқлардан ҳам келишибди. Қариндош-уруғларнику, айтмасаям бўлади. Шунақа одам кўп келибди, шунақа одам кўп келибди, эскиқўрғонлик Мирғозибой ўғил уйлантиргандаям бунақа одам келмаган экан. Кампир баъзи кирмаганлардан хафа бўлмади. Иккитаси шаҳарда шофёр, иккитаси касал, биттаси азадор; аммо Ғойиб чўлокни чиқиши лозим эди. Бир ерда туриб, хархолда у эркаклигига бориши керак. Ҳазилми ахир, Кўпайсин холанинг қариганида топган Турғунбойи бир ярим йил аскарликда, икки йил «у ёқ»да юриб келса-ю, кўни-кўшни одам, уришиб қолганмиз деб чикмаса. Ҳа майли, уям йиғин қилар.

Кампир кирган-чиққанга «ҳаммаёқни одам босиб кетди» дер эди-ю. Ўзи хануз қоникмас эди. У ҳамон одамларнинг аввалгидек тўп-тўп бўлиб кириб келишларини, бир-бирига навбат бермай ҳола-ахвол сўрашларини хоҳларди. Бирок кампирнинг истаги истак, одамлар энди турмуш қомига шўнғиб кетишган. Айниқса, кишлоқдагилар бу дамда товуғига мойя кўйишга фурсати бўлмайди.

Кўпайсин холани безовта қилган нарса уч кундан буён бирортасининг қадам изи қилмагани бўлди. У тонгсаҳар туриб олди. Шу бугун кимдир кириб келадигандай бўлиб туюлди. Эрта бўлсаям ҳовлига сув сепиб супирди. Примусга чой қўйиб, чойнакни куллаб ювди. Бу орада Турғунбой турди, сочикни елкасига ташлаб, анҳорга ювингани кетди.

Нонушта пайтида кампирнинг пиёласида чой бўйлаб, унинг умидини янада орттириб юборди. Чойини шошиб ичди, кирган одамга ёмон кўринмасин деб, тандир олдидаги ярим боғ ғўзапояни гарамга қўшди, тагини тозалаб ўчоқка тикди.

Кейин «кўй-кўй»га ҳам қулоқ солмай оғилни тушиб кетган ерини урмоқчи бўлиб, лойга уннаган ўғлига ёрдам берди. Сув ташиди, гуваласига қарашди, лекин бир лаҳза, дарвозадан кўз узмади. У ҳамон кимгадир интиқ эди.

Ҳаво дим, гир этган шабада йўқ. Кампир ишини тугатган бўлса-да, лоҳас. Ўғли ювингани кетган, ҳовлидаги жимлик уни баттар қийнайди. Кўпайсин хола ўзи сезмаган ҳолда кўчага чикди. Кўчада Жамол оксочдан бошқа ҳеч ким кўринмади. У қўлидаги букланган газетани елпиғич қилиб, йўл четидаги терак соясидан секин келарди. Унга қараб туриб, холани ўй босди: «Жамол кирганими, кирмаганими?» Кўп эслади, тасаввур қилди, кирмагандай бўлди.

Бригадир ҳам холанинг фикрини тушунгандай рўпарасига келгач, тўхтади, нолиди:

— Ғўза қуриб кетяпти-ю, Нишонбой экинига сув очибди. Ха майли, очмамас оч. Кечаси оч. Дўпписини олиб ке деса, калласини олиб келадиганлар қанча.

— Муроса киласанда энди, Жамол, иложинг қанча.

— Ҳаммаси жонга тегди. Бу ёқда сувчилар жаврайди, шароитни тушунмай улар у ёқда вайсайди, яна маҳалла-қуйчилик. Ўлигингга, тиригингга асқотадиган шулар.

Бригадир жаҳл билан қўл силтаб, шийпон томон юрган эди кампир чақирди.

— Ҳой Жамол, ўғлим келган кирмайсанми?

«Оксоч» тўхтаб колди, аста қайрилди, ўзини мажбур қилиб кулимсиради.

— Кириб, роса ўтириб, ошингизни еб чикканман-ку.

— Нима кипти, яна кир.

Бригадир бир дақиқа жим турди, яна қўл силтади:

— Бўпти, кирганим бўлсин. Сизни ўғлингиз келади-ю, киришдан қочаманми?!

Кампир хурсанд бўлиб кетди. Улар бошлашиб уйга киришди. Даврага Турғунбой кўшилди. Хола чой дамлади, примусга ташлаб қўйган қайнатма шўрвадан қуйиб келди. Анча маҳал чакчаклашиб ўтиришди. Бригадирниям қайфияти кўтарилди. Сўнгра сувчилардан ҳабар олишини айтиб ўрнидан турди. Кўпайсин хола уни кузатиб кўчага чикди. Жамол оксоч кетгач, йўлни ўртасида ўйланиб турди. Бир оздан кейин гузар томонга юрди.

Магазиндан ёшроқ бир йигит чиқиб, деворга суяб қўйилган велосипедни олаётган эди, хола тўхтатди:

— Қимни боласисан, болам?

— Абдурахмон новвойни.

— Ҳалиги шаҳарда ўқийди дегани сенмисан?

— Йўқ ундан кичиги.

— Бўйларинг ўсиб, танимайдиган бўп кетибсан-а. Айтгандай, акангчи, Турғун аканг, битириб келди.

— Кўрдим. Биргалашиб ўтирдик ҳам. Майли хола шошиб турувдим.

Йигит кампирнинг жавобини кутмай велосипедини миниб жўнади. Кўпайсин хола атрофга нохуш қараб колди. Шу пайт сартарошхонадан Ашур шофёр чикди. У йўғон-йўлпигина бўлиб, лапанглаб юрарди. Шунинг учун ҳам унинг кайфи борлигини кампир сезмади.

— Ашурали, ўғлим келди, кир. Гаплашиб ўтирасизлар, ўрикнинг тагига сув сепиб, жой қилиб қўйганман.

— Курук-а? — деди шофёр қўлларини ёзиб.

— Мен сендан умидвормасман. Ўзим бунақа бўлганим билан кирган одамни қўлига қарамайман.

— Йў-ўқ,— деди мийғида кулиб Ашурали,— Курук гаплашиб ўтираемизми деяпман.

— Овқат-повқат қиларман. Олдин кирчи.

— Овқатни бошга урадим, яримта бўладими?
— Яримтанг нимаси?
— Арок. А-рок. Тушундингизми, ўн сўм. Ажални уруғидан ҳам киммат. Қалай маъкулми?
— Йўқ, — деди кампир кескин.
— Бўлсандаям кирмасдим. Биринчидан Турғунбойингиз одам-гарчиликдан чиқиб, ичмайдиган бўб келганмиш. Иккинчидан... Ашурали чайналди. Хўп, омон бўлинг.

Хола унинг ортидан анграйиб қолди.

— Опа, Хў-ў, опа.

Қўпайсин хола қайрилиб қаради. Сартарошхона деразасидан укаси Назир бир қўлида кўпик тўла чўткани тутганча, унга қараб турарди.

— Бу ёққа келинг!

Кампир яқинлашди.

— Нима қиласиз бировга ялийиб. Хоҳласа кирсин, хоҳламаса йўқ. Мажбур қиласизми?

У бир лаҳза тин олди.

— Сенинг ишинг нима! Мени бошқа келадиган ўғлим йўқ. Фақат шу кирмади. Битта қишлоқдан бўлганидан кейин кирсин-да. Бойларники бўлса, ҳафталаб ётишади.

Укаси норози гижинди:

— Билганийзи қилинг!

Хола уйига қайтди. Дарвозага етай деганида тўхтади, ўйланди, секин Ғойиб чўлоқнинг уйи томонга қаради. Ғойиб чўлоқнинг келини боласини кўтариб турибди.

— Хой, келн! — деди кампир. — «Қудачилик бир йилчилик, қўшничилик минг йилчилик», деган машойихлар. Қўни-қўшни одам, аччиқ-тирсик қилганимиз яхшимас. Дадангизга айтинг, кирсин, ўғлим келди...

УЛАР КЕТИШЯПТИ

*Бобом Муродали Сайдали
ўғли хотирасига*

Дарвозадан кирилгач, биринчи бўлиб, киши эътиборини ҳовли этагидаги чўлтоқ супургидек қакқайиб турган мирзатераклар билан куп-қурук новдаларини кўкка чўзганча мудраётган мезали дарахтлар тортарди. Кейин ҳовлининг ярмини ишғол қилган ялангликдаги, шиббалаб қўйилган тупроқ уюмлари кўзга ташланарди. Булар аслида уюлган тупроқлар эмас, кўмилган анор дарахтлари.

Ҳовлининг ўнг томонидаги бостирмада қовурғаси саналиб қолган тарғил сигир билан шалпангқулоқ бузук. Ҳар иккиси охурдаги похолдан хоҳлар-хоҳламас оғзига олиб, эринибгина кавшайди. Бостирма охирироғида устига тўқим ташланган оқ эщак тоғорада ем еяпти.

Чап томондаги олди айвон қилиб солинган қатор уйларнинг охири қўшнининг тахта деворига бориб кадалади. Сўнгги якка том олдида катта, бесўнақай, аммо мустахкам баланд сўри бир ёнга сал оғиб турибди. Сўрининг остидаги чорпоёга қирқилган тут шохлари босиб қўйилган.

Якка том анчайин эски бўлиб, янгилашга ҳам улгуришмаганди. Томиям лой том, пол қилинмаган айвонда калишлар қаторлашган.

Уйнинг кигиз етмай қолган жойига эски тўшак ташлаб қўйилган. Саңдал юкорисида кекса бир одам ёнбошлаб ётибди. У касал бўлса керак ости қалин тўшалган, бош томонига болишлар суяб қўйилган.

Девор томонда сиққилишиб ўтирган учала хотин ўзаро шивирлашар, тез-тез касалга қараб қўяр, дастурхондаги нарсалардан ҳам онда-сонда тотиниб туришарди.

Буларнинг рўпарасида ўтирган котмадан келган, қиррабурун қора киши меҳмонларнинг лаблари қимирлашига бир зум тикилиб турар, нима ҳақида гапиришаётганини сўрамоқчи бўларди-ю, аёллар гапига аралашгиси келмай ўзини босарди.

Пойгакдаги ёшроқ аёл уларга чой қуйиб узатар, бўш қолганида ширинликларга интилавериб безор қилган ўғилчасини тинчлантирарди.

Ташқаридан оёқ товуши эшитилди. Эшик ғийқ этиб очилди. Ичкарига бир қўлида сочик, чилопчин, иккинчи қўлида обдаста кўтарган, ёши анчага борган бўлса ҳам, ҳали хуснини йўқотмаган, қоракос, ок, чўзиқ юзли аёл кириб келди.

Меҳмонларнинг касалга яқин ўтирган ёши улугроғи кирган аёлга:

— Лобархон, қўйинг уринманг! Қорнимиз тўк. Биз энди турамыз! — деди.

— Ҳай, қуп-курукля-я! Йў-ўк, бўлмайти! — деди Лобархон катъий.

Лекин меҳмонлар барибир овқатланишга қўнишмади.

Улар шундай тортишиб турганида касал қимирлади. Бояги қора киши чолга энгашди.

— Ота-ота, ота!

Қария мажолсиз кўз очди, атрофга бефарқ қаради.

— Сиззи кўргани Турдихон опамлар келишган! — деди ўғли меҳмонларга ишора қилиб.

Чолнинг қисик, нурсиз кўзлари сергақланди, турмоққа ҳаракат қилди. Ўғли қўлтиғидан олди. Лобархон орқасига болиш қўйди. Бошига бурчаклари билинмай кетган дўпписини кийгизди.

Қария бошини ҳам қилиб анча ўтирди. Унчалик кўзга ташланмайдиган сийрак қошлари бир-икки паст-баланд бўлди, пешонасидаги толим-толим ажинлар чуқурлашди. Узун кулранг соқоли титради. Кейин оғзини ярим очган қўйи, ўнг кўзини дармонсиз кафти билан ишқаб, меҳмонларга секин қараб чиқди.

— Ака, тузукмисиз? — деб ҳол сўради бояги ок сарик, ёши улугроқ меҳмон.

Чол бошини сарак-сарак қилиб: «Худога шукр, худога шукр!» — деб кўйди ўзига ўзи гапираётгандек. Кейин:

— Тинчмисизлар? — деди паст овозда.

— Раҳмат, тинчлик. Биз кеча эшитиб, олдинга ишонмадик. Тунов куни Сардорхоннинг кизини потихасида отдай юрувдингиз-да!

— Чол эскирган қора тўнининг кўйнидан ок дуррасини олиб, кўзларини артди.

— Ха... бирданга шунақа бўлиб қолдим-да. Булар ҳаммаси нариги уйда тўпланишволиб тилизур кўришятувди. Олдимда ҳеч ким йўқ эди. Битта ўзимидим, аҳволим ёмонлашовурди, ўнг кўкрагим сиқиб оғрийвурди. Чақирмоқчи бўлиб ўрнимдан турсам, йиқилдим, қон қайд қилдим... Ушандан бери ўнг кўкрагим оғрийди.

Меҳмонлар бошлари билан қариянинг гапини тасдиқлаб, ачинишган бўлишди, аммо индашмади.

Келин билан ўғил чолга норози қараб кўйишди.

Касал чарчади шекилли, кўзларини юмиб, бошини қуйи солди.

Меҳмонлар шарпасиз ташқарига чиқишди. Айвонда эркак кишининг беозор чақиргани, кейин хотинларнинг «кираверинг-кираверинг, Абдували бор!» дегани эшитилди.

Абдували бундан беҳабар чой ичиб ўтирган эди, деразадан хотини имо билан чақирди. У шошиб айвонга чикди.

— Келинг Юсуфбой бува, келинг! — У зинадан кўтарилаётган чол билан сўрашди. Кўлидаги тугунини олиб, қўлтиғидан тутиб етаклади. Юсуфбой бува арча дарахтидан ясалган серажин ҳассасини деворга суяб, ичкарига кирди.

— Ассалому алайкум, Сайдаливой!

Чол кўзини очиб меҳмонга тикилиб қаради. Кейин юзи ёришиб, титроқ кўллари билан ёнидан жой кўрсатди.

Юсуфбой бува бир оз юнги тўкилган телпагини пешонасидан юқори кўтариб, сарик чакмонининг пешини тиззаларига бостириб, чўкка тушди.

— Қани омин! Тезроқ соғайиб кетинг!

Улар фотиҳа килди. Лобархон чой келтирди.

— Уч-тўрт кундан бери кўринмайди десам, — дея гап бошлади Юсуфбой бува, — Абдурахмон чийилдоқ Сайдали акамнинг тоби қочиб қолибди, деб қолди. Уйга келиб айтсам, кампир беҳи тугиб, изимга қайтарди. Абдували, тугундаги беҳидан кесиб бер!

Абдували ўрнига Лобархон тугунни очди.

— Сайдалибой, қаъдан илашди бу дёрд?

Ҳалитдан бери жимгина ўтирган чол тийрак тортди.

— Олдин ҳам сал мазам бўлмайроқ турувди. Бирданга шунақа бўлиб қолдим-да. Ўзим ўтирувдим. Ҳеч ким йўқ эди. Ўнг кўкрагим сиқиб оғрийвурди. Чақирмоқчи бўлиб ўрнимдан турсам йиқилдим, қон қайд қилдим...

Келин беҳи тозалашдан тўхтаб, қайнатасини жимгина эшитаркан, лаблари сал қимтинди.

Юсуфбой бува ҳам бошқа гапирмади. Фариблашиб қолган

гавдасини тиклаб, оппоқ соқолини ўйчан силади. Сўнгра ўгли Ҳабибуллони шаҳарга кетганини, молга хашак-пашак солишлигини айтиб ўрнидан турди.

Абдували уни кузатишга чикди. Лобархон қиркиб тозаланган беҳи бўлақларини чолга узатди.

— Ота! Ҳадеб қирган-чиққанга «ўзимидим, олдимда ҳеч ким йўқ эди» деяверманг, билган у дейди, билмаган бу...

Чол оғзини сал очиб, анграйиб қолди, кейин бир тамшанди.

— Яхшиям, Юсуфбой бува гап ташимайди,— дея давом этди келин,— Бошқалар бўлса борми, касал нарсани ёлғиз қолдиришибди, деб бутун қишлоққа жар солишади.

Чол ўйланиб қолди. «Ҳақиқатдан Юсуфбой ювош, содда одам, гап ташимайди. Келин тўғри гапирди. Валахлашга вақти ҳам йўқ. Қўли гул-да. Қишлоқдаги бутун дарахтларни шу пайванд қилади. Эшиги боғ, ҳар турли, мевалардан бор. Ёзин-қишин бозорнинг олди меваси шуники. Оқ ўриги ҳамманикидан бурун гуллайди. Тўю маърақаларда у ҳақда гап бўлади: «Бу йил Юсуфбой бува беҳимни улаб берди, худо хоҳласа янаги йилга мевага киради. Бизга улаб бергани зап бўлди-да, ҳар бири чойнакдай-чойнакдай келади».

Бундан уч-тўрт йил бурун Сайдали бува ҳам ховлини этагидаги беҳиларни улатган. Утган йили Абдували бозорга олиб бориб, сотдиям.

Юсуфбойга уруш йиллари қийин бўлган. Ўзи меҳнат батальонидан касалванд бўлиб келди. Бунинг устига катта ўғлидан қорахат олди, хотини оламдан ўтди. Эҳ... Ўшандаям билдирмади одамларга аралашиб юраверди. Ўчакишгандай ўша йиллари ўнғ қўлига оқ тушиб қолса бўладими. Нима қилсин! Ис-пис чиқадиган ерга қошиқ кўтариб юрадиган бўлди. Қошиқда олсаям ўпириб-ўпириб оларди, кўз оч эди-да. Мана энди ҳаммаёқда тўкин — сочинлик».

Юсуфбой бува Сайдали бувага бир вақтлар эшак сотган-у, айбини айтмай сотган. Бир куни Учқўзадан келаётса, йўлга ўткинчи тракторни ёғи тўкилиб, тўшакни ўрнидек жойни қорайтириб қўйган экан. Эшак қурмағур шундан хуркиб Сайдали бувани уч марта йикитиб урган, лекин буларнинг бариси ҳозир Сайдали буванинг эсидан чиқиб кетган.

Уйда Абдували қолганди. У ҳар замонда кўзини юмганча ёстикка суяниб ўтирган отасига қараб қўяр, кейин пешонасини сандал четига қўйиб мудрашга тушарди.

Айвонда товук каттик қақағлади. Деразадан кимнингдир қораси кўринди. Абдувалининг ўртанча ўғли Комил эцикни очиб, дадасини чақирди.

— Дада, домла келди.

Абдували шошиб ўрнидан турди. Кўзини ишқаб ташқарига чикди.

— Келинг, Шаҳобиддин ака, қани...

Шаҳобиддин ака эти суягига ёпишган оқ юзли, кичкинагина киши эди. У сўзсиз ичкарига кирди.

— Саломалайкум, Сайдаливойка!

У тўғри бориб чол билан сўрашди. Фотиҳа ўқилгач, чол домладан хол-ахвол сўради. Кейин яна кўкрагини ушлаб, жимгина уларга қараб ўтирди.

— Доктор-пакторга кўрсатдингларми? — деб сўради Шаҳобиддин ака Абдувалидан.

— Мен, Шамсиддин аканинг ўғлини айттириб келсам, шапка кияди деб ўқил ҳам қилдирмади, берган дорисиниям ичмади. Дўхтирни айтганини қилмайди-да, туни билан инкиллаб чиқади. Кўз тегмасин, кечадан бери тузук.

Шаҳобиддин домла чолга ачинди.

— Чакки қилибсиз, Сайдали ака! Шапка кийса нима кипти. Замоннинг зайли билан кийганда. Ахир шаҳардаги институтда ўқиб келган, яхши духтир.

Сайдали бува хомуш тортди, бир оз тургач:

— Қишлоққа келганда дўппи кийса нима қилади?! — деб кўйди.

Гапга Абдували аралашди.

— Ота, гапингиз тўғри-ю, у ўқиган-да...

Чол индамади, яна бошини ҳам қилиб; кўзини юмиб олди. «Нима бўлса худодан. Шаҳобиддин ҳам, Шамсиддиннинг ўғли ҳам билмайди. Кела солиб укол қиламан дейди. Ҳа, духтир бўлсанг укол қилмай ҳам тузат-чи?! Олдинги табиблар томирингни ушлаб, дардингни айтарди. Бу Шамсиддинни ўғли бўлса, кулоғига ичак иливолиб...

Шаҳобиддин ҳам ўқиган, шунинг учун тарафини оляпти. Аммо ўзи яхши. Қирк йилдан ортиқ муаллимлик қилди шекилли. Пенсияга чиққандан кейин қийин бўлди шўрликка. Ўзи ажралиб қолди. Тенг-тўшлари мачитга боради. Уйда ўтиравериш жонига тегибдими, уям мачитга бора бошлади.

«Эски ўқитувчи, шу пайтгача тўйи-тўркимга кам қатнашган, дин тўғрисида ҳар хил гаплар гапирган, энди бўлса мачитга боради».

Бу олдинига қишлоқдагиларга қизик туюлди. Кейин-кейин кўникишиб кетишди. Тўғри-да, охиратни замонавийси бўлмаса, нима қилсин, бунгаям қийин.

Абдувалинияма шу ўқитган. Ўқишга юбораман деб кўп ҳаракат қилди. Сайдали бува билан кампири: «Абдували колхоздан кетиб қолса, сойдаги шолимизни олиб қўяди», деб кўнишмади.

Ушанда юбораверса бўларкан. Бир йил ош емаса йўқ эди. Мана энди бола бечорага қийин — эрта баҳордан то кеч кузгача далада. Болалари еярман-киярман бўлиб қолди, топган пулини тайини йўқ. Ўқиганда юрармиди Ортиқ ҳожининг боласидай шляпа кийиб»...

Чолнинг ўйлари секин тушга айланди. Тушида баланд сўрининг остидаги чорпояда ухлаётганмиш. Раҳматли кампири:

— Туринг чол, хўрда қуйиб келдим, ичинг! — деб уйғотар эмиш. У ўрнидан турса қизи Турсунхон ёш бола бўлиб:

— Ота-ота! Сиззи кўкрагингиз Қумри холамнинг кўкрагидан

хам каттайкан! — деб, унинг яктагидан бўртиб турган кўкрагига ишора қилармиш. Буни эшитган кампири:

— У-ўл, тантик, нима деясан? — деб кулар эмиш. Кейин кизи кўчага чикиб кетибдими, уйга кириб кетибдими, йўқ бўлиб қолибди. Кампири ўрнида келини турганмиш. Унинг кўлида бир коса шўрва эмиш.

— Шўрвани ўзингиз ичинг, менга кампирнинг хўрдасидан олиб келинг! — деган экан.

— Хўп ота, ҳозир-да! — деган эмиш келиниям гап қайтармай.

Сайдали бува чорпояда кўзи юмилиб, яна ухлаб қолар эмиш.

— Ота-ота!

Чол шошиб кўзини очса тепасида Абдували турибди.

— Ота! Одинахон шовла қилиб чиқарган экан. Кўлингизга сув берсинми?

— Майли.

Пойгакда ўтирган Комилжон дарров ўридан туриб, идиш билан сув келтирди.

Сайдали бува қўлини чайракан неварасига тикилиб қолди. Комилжон чолга жуда хунук кўринди. Сочи рангини олиб юборибди. Неча марталаб айтди, сочингни олди, олди, дўппи кий деб, ҳеч қулоғига гап кирмади. Шу ялангбош юрганиям бўлмайдиди. Қаердан юккан экан ўзи бу қилик? Шаҳардан юккан, унда шаҳарга қаердан юккан экан!? Ҳа майли, нима бўлсаям боши тошдан бўлсин.

... Сайдали бува шу кеча инқилламай тинч ухлади.

Эрталаб у ўзини анча яхши ҳис қилди. Нонуштада сутнинг бетига нон тўғраб беришганди, едиям.

Тушга яқин айвондан Турсунхоннинг овози келди.

— Жуда вақтида келдингиз-да Сора опа! Сизларни кўриб қолсин деб касал бўлган куни айттирай десам Абдували кўнмади. Яхшиям етиб келибсиз.

Сайдали бува қизининг гапига эътибор бермади. Уч-тўрт кун бурун ҳадеб «валаҳлайвергани» учун қизини урушиб берган. Уша-ўша қайтиб кирмай қўйган эди. Мана бугун яна овози эшитилиб қолди.

Эшик очилиб, олдин чолнинг ёлғизбоғлик жияни Сорахон, орқасидан Турсунхон кириб келди. Сайдали бува жиянини жуда яхши кутиб олди. Қизиниям орадан ҳеч гап ўтмагандай қаршилади. Озгина фурсат ўтгач, қизи яна Сорахон билан гапга тушди. Турсунхон отасига ўхшаб йўғон барваста эди. Сорахон қорачадан келган, юмалоққина бўлиб бўйи баста Турсунхоннинг ярмидан келади.

«Сорахон ўтмасаям гина йўқ эди, ўзи касалванд, кўнгли яримта бечоранинг. Узатилгандан кейин шу Муборакни кўрди-ю, қандайдир дардга чалинди. Ушандан бери элга аралашмайди. Меҳмонга борган жойда қололмайди. Қолган тақдирдаям тун билан ўтириб чиқади.

Худога шукр, ҳозир олтига невараси бор, каттаси бу йил армияга кетди. Куёвиям ёмон боламас, колхозда сувчи. Ҳаммаси

жойида. Факат бир каратиб кўрсатмади-да. Тошкентда катта докторлар бор дейишади. Қўли юпка, бўлмаса олиб борардиям...»

— Сорахон! — деди чол Турсунхоннинг оғзига тикилиб ўтирган жиянига, — хадеб ишни ўзинг қилавермагин. Муборакни кизиям катта бўлиб қолибди, қозон-товоқни энди ўшалар қилсин.

— Уям бултурдан қолхоз бўп қолди, ака, — деди жияни фахрланиб, — тушгача мактабда, кейин кетмонини кўтариб, Абду-раззоқнинг бригадасига чиқади.

— Ха тузук, тузук, унда бой бўлиб кетасизлар экан-да, а! — деди чол ҳазиллашиб.

Жияни Сайдали буванинг гапига жилмайиб, қўяқолди.

Сайдали бува жияни билан анча маҳалгача гаплашиб ўтирди.

Шу куни якшанба бўлгани учун чолни кўргани одамлар кам келди. Ярим тунга борганда чолнинг дарди хуруж қилиб қолди. Сайдали бува кўкрагини чангаллаганича дам у томонга, дам бу томонга ағдариларди. Абдували каловланиб қолди. Ўғиллари Қомилжон билан Қобилжон пишиллаб ухларди. Абдували чирокни ёқиб, Шамсиддин аканинг ўғли қолдирган дорини тоқчадан кидириб топди. Бир амаллаб отасининг кўксига сураётган эди, чол каттик ўхчиб, қоп-қора жигарга ўхшаш қон қайд қилди. Яна бир-икки, ўқчиди, лекин бошқа қайд қилмади. Буни кўрган Абдували кўрқиб кетди. Дарҳол Қомилжонни уйғотиб, чолни оғзи, бурнини, соқолларини ювишди, тозалашди.

Сайдали бува хушсиз эди, шунинг учун буларнинг бирортасини билмади. Абдували билан Қомилжон туни билан мишжа қоқмай ўтириб чиқишди.

Чол эрталаб юзи оқарган, олдингига қараганда анча ўзини йўқотган ҳолда кўзини очди. Сут ичди, чой ичди, лекин нон емади.

Улар нонуштани эндигина тугатган эди ҳамки, Сайдали бувани кўргани Урайим бува келди. Чол уни кўп хушламади. Аслида қишлоқдаги энг кадрдони шу эди.

— Тузукмисан, Сайдаливой! — деди Урайим бува фотиҳадан сўнг, — чой билан ичарсан деб жиндай қаймоқ олиб чиқдим.

У кўлидаги тугунини ечиб, шиша банкадаги қаймоқнинг қонқоғини очиб, дўстининг олдига сурди.

Сайдали бува бунга эътибор ҳам бермай:

— Ҳайрият, боракансан! — деб қўйди.

Урайим бува жиддий тортди.

-- Мол-ҳол билан бўлиб чиқолмадим.

— Мол-ҳолни ҳеч қаровсиз қолдирма! — деди Сайдали бува гўё насиҳат қилаётгандек.

... Қўй энди бу гапларни...

-- Мадиярни жўнатган бўлсак. Шу иккимиз ҳам бир-биримизнинг ҳолимиздан хабар олмаймизми бўлмасам!? — деди Сайдали бува ачитиб.

Урайим бува ўзини оқламоқчи бўлиб, анча гудранди, лекин бўлмади, орага жимлик тушди.

«Урайимнинг наставандалигини ҳисобга олмаганда тузук, энди вақт тополмагандир-да, тирикчилик. Бунинг устига биттаю битта

кизиниям кишлокда эр топилмайдигандай шаҳарга берган. Чолкамбир иккови холос. Капири яхши қарайди, боқими зўр. Урайим олдиндан бақувват эди. Агар Мадиёр, Урайим, Сайдали учови тўпланса, улардан иш қочиб қутулмасди. Айникса, Мадиёр билан Урайим нашадан тортиб олса борми, туядай ишлар эди. Ушанда хўп кучга тўлган давр экан-да. Томга кетмон билан тупрок отишарди. Учови уч кило гуручни ошини ёб, ёғини махсисига суртиб, шарт туриб кетишаверарди-я!

Буларни ичида энг узун Урайим эди. Ушанда ҳамма уни «Урайим даканг» деб чақирарди. Энди даканглиги қолибдими бун! нашани чекиб, ана, камалакдай эгилиб, бурни сандалга теккудай бўлиб ўтирибди...

— Урайим, бир-биримизни билмай юраверарканмиз. Бошинг ёстикқа текканда, қадр истаб қоларкансан. Сени кўргим келади. Овозийни эшитсам дейман. Шунгача сув талашамиз, ўт талашамиз. Ҳаммаси қолиб кетади.— Чол кимирлаб, ғижимланган дастўрмоли билан кўз ёшларини ва бурнини артди.— Мана,— дея деразадан ҳовли томондаги уйга қаради,— раҳматли Расулжон. Неча йил, неча замонлардан бери кўшнимиз. Жияни бизга бериб кетган ерни оламан деб ўлиб кетгунча олишди. Бўлмаса уни ҳовлиси бизникига иккита келади. Олсанг ол-а, дедим, тузукрок, фойдаланаолмади, ўтиб кетди. Бари қолди. Шунчаликка бировнинг дилини оғритиб нима қилардинг, дейман. Ке, қўй, дедим. Охирги кунлари йўқлаб кирдим. Раҳматли кўзига ёш олди. Билди. Билмасмикин деддим. Мен чикиб кетгач, «Сайдали акамлар билан кирди-чикдини узманглар», деб хотинига васият қилибди.— Сайдали бува гапидан тўхтаб, пешонасидаги дона-дона терларни тўнининг энгига суртди.— Урайим, қадримизни билмаймиз. Навбатма-навбат кетаверамиз.

Бир лаҳза жимликдан сўнг Урайим бува безовталанди.

— Майли, Сайдаливой, мен секин чиқай.

Чол серғакланди. Оғайнисига ширин гапирмаганига ачиндиям. Энди эса кеч. Шундай бўлса-да:

— Ўтир, қаерга борасан кишни кунда? — деб қўйди.

— Уйда ҳеч ким йўқ. Қамбир Рўзикулникига кетган. Рўзикулнинг оёқ-қўли йўқ бўлиб қолибди. Кечкурун ўғли келиб айтиб кетувди.

Сайдали бува ўйланиб қолди. Урайим бува билан қандай хайрлашганини билмади. Бутун фикри ёди Рўзикулда бўлди.

«Рўзикул Урайимнинг кампирига жиндай жамоат бўлиб, Сайдаливойдан бир-икки ёш кичик. Сайдаливойни урушдан шу олиб қолган. У ҳар сафар «одам тутадиганларга» кўндаланг бўлиб, «кишлокда эркак зоти қолмади, ҳамма шу одамга ишониб юрибди. Буниям олиб кетиб қолсанглар кишлок хароб бўлади» дер эди.

Тўқайдаги шолени янчиб, фронтга, қолганини омборга қулфлаб, Рўзикулни ўзи озгина-озгина улашарди. Кишлоқ учун кўп жон қуйдирган. Вақти келганда сўкишган, вақти келганда ялинган, шунака қилиб юриб кишлокни очарчиликдан чиқариб олган.

Ўзиям раисмисан раис эди-да, савлатидан от хуркарди. Ҳар куни дала айланарди. Пахта деса жонини берарди. Ҳозирги раис машинадан тушгиси келмайди. Мажлис ўтказишдан қўли бўшмайди. Рузиқул гапини отда юриб айтиб кетаверарди.

У ҳам кейинчалик айниди. Битта-иккитаси билан элакишиб колди. Мана оқибати, қўл-оёғи йўқ бўлиб қолибди. Балки ўшаларнинг касри ургандир...»

Ташқарида болаларнинг «чуғур-чуғур»и эшитилиб колди: «Акам келди, Маҳмуд акам келди!».

Чол газета ўкиб ўтирган Абдувалига, ташқарига қарачи, дегандай қўли билан эшик томонга ишора қилди. У ўрнидан турганича бўлмай, бошида телпак, эгнида совук бўлишига қарамай плашч кийган, ўрта бўй, оқ юзли Маҳмуджон кириб келди. У тўғри келиб чол билан кучоқлашиб кўришди.

Сайдали бува кўзларига ёш олди.

— Шупака бўлиб колдим, болам!

— Қўйинг хафа бўлманг катта ота, тузук бўлиб қоласиз,— деди чолни юпатиб.

— Ўнг кўкрагим оғрийди. Оғригандаям дегин, кундузи унчалик эмас, кечаси ёмон оғрийди.

— Докторга кўрсатиш керак,— деди Маҳмуджон жиддий,— қаратайлик дейишса кўнмаган эмишсиз.

Чол индамади. У неварасини жуда яхши кўрарди. Шунинг учун ҳеч гапини икки қилмасди. Бунинг устига унинг шаҳарда ўқишиям озгина хурматга лойиқ эди.

Сайдаливой бор-йўғи икки фарзанд кўрган — Турсунхон билан Абдували. Турсунхон фарзанд кўрганда неварали бўлдим деб, роса суюнганди. Бу хурсандчиликни худо кўп кўрдими, набираси уч ёшга етганда терламадан нобуд бўлди. Қизи шундан кейин фарзанд кўрмади.

Ўғли Абдували қаттиқроқ гапирмаса эшитмайди. Уни «қулоғи оғир» деб урушга олмагач, уйлади. Такдирни қарангки, буям ўн бир йил фарзанд кўрмади. Қаратиб кўрсатмагани колмади. Қайси табиб бўлса, «Келинни янгиланг» деяверишди. Ноилож хотини билан ажрашишди.

Шунда Урайим даканининг қизи шаҳардан шу ҳозирги келинни топди. Унда Лобархон боласи билан турмуши бузилиб, бувисиникида экан. Ўғли Маҳмуджон катта бўлди, мана ҳозир Тошкентда муаллимликка ўқияпти. Ўтган йили уйлаб ҳам қўйди. Янаги йилга худо хоҳласа битиради. Ишқилиб мана шу бола орқасидан мана буларни худо берди, смоймас, шунисигаям шуқр.

Чол неварасига тикилиб тураркан, юзлари сўлишганини, ҳали ёш бўлса-да, пешонасини ажин босганини пайқади. «Болага жабр бўлибди-да, ҳам ўқиш, ҳам турмуш. Ўчакишгандай сигирни ўтган йилги боласиям қасалга чалиниб, ҳаром ўлди. Бўлмасам сотиб пулини бериб юборарди. Устидаги кийимиям яхшимас, дўст-душманни олдида.

Абдували бундан бир ой бурун Тошкентга қориб келган бўлиб,

ота-бола шу ҳақда гаплашиб ўтирарди. Сайдали бува уларнинг суҳбатига кулок солди.

— Ўша куни қийналмай келдингизми, дада?

— Йў-ўк, бир кунга нима бўларди,— деди Абдували, бепарво қўл силтаб.

— Бир тузукрок ҳам айлантиролмадим...

— Сен энди ўқишда экансан, вақтияг йўк экан. Бекорчи бўлсанг бошқа гап.

— Қандай, шаҳар ёқдими ахир? — деб сўради Маҳмуджон.

— Шаҳар ёкишга ёқди-ю, шу... одамлари ўрисча гаплашиб... памил чой ичишаркан.

— Тошкентни ҳавоси оғир-да,— деди Маҳмуджон дадасининг соддалигига кулимсираб,— памил чой ичмаса бўлмайди.

— Шунақа бўлсаям... кўк чой яхши-да! — деди Абдували тан олгиси келмай.

Ота-бола чолнинг уйкуга кетганини кўриб, суҳбатни тўхтатишди. Маҳмуджон нариги уйга чикди, Абдували отасининг олдида колди.

* * *

Сайдали буванинг ётганига бир ойдан ортиб кетди. Маҳмуджоннинг таътили тугаб шаҳарга кайтгунча, чолни докторга кўрсатди. Шамсиддин аканинг ўғли: «Агар чол шу февралдан эсон-омон баҳорга чикиб олса, соғайиб кетади», деди. Бу орада уч марта калин кор ёғиб, қаттиқ совуқ бўлди. Сайдали буванинг уйига печкаям қуришди. Охирги марта кор ёққанида чол қизи Турсунхонникида эди. Сайдали бува у ерда кўп туролмади. Куёви нос чекарди. Печқа ёнидаги кўмир солинган пақирга чакса қилиб тупураверади, тупураверади ё ташқарига чикмайди. Қизи бўлса, кўргани келганларга бир куни: «Отам яхши бўлиб колди. Қўй ёғи, қўй гўшти билан боқяпман! Яктақлариям йўк экан, уч-тўртта яктак тикиб бердим», деди.

Чол бу гапдан сўнг кизиникидан эртасигаёк кайтди.

Сайдали бува кизиникида эканлигида келди-кетти анча камайганди. У келган кундан бошлаб, яна одамлар кўргани кела бошлади.

Бир куни чолни кўргани ёш бир йигит келди. Абдували билан қуйук сўрашди. Маҳмуджонниям сўроқлади.

— Бува, мени яхши танимаяпсиз-а? Мен Ўринбой аканинг ўғли бўламан! — деб чолга ўзини танитди йигит.

— Ўринбойнинг ҳалиги чўлда ишлайдиган ўғли сенмисан?

— Ҳа, ўшаниси,— деди йигит гап охангига мос бош силкитиб.

— Хўп яхши одам эди-да, раҳматли. Отанг билан шерик бўлиб қовун экканимизни эслайсанми?

— Ҳа, эсимда. Биз Маҳмуджон билан қовун кўриқлар эдигу...

Сайдали бува кўкрагини ушлаб колди. Оғрик яна кучайган эди. Чол кўзларини юмди. Абдували дори келтириб, отасининг

кўкрагига сурди. Чол анча ёнбошлаб ётгач, кўзини очди. Атрофга зимдан назар солди. Абдували бошида турибди. Бояги Ўринбойнинг ўғли кўринмайди.

Сайдали бува Ўринбой раҳматли билан қайсидир бир йили колхознинг олмазор боғига шерик бўлиб қовун экишган. Жиндай ортиб қолган ерга ва майдонни атрофига бўш ётмасин деб, «ошқовок уруғ ташлаб қўйинди. Сал салқинлигини ҳисобламаганда бир бўлди, бир бўлди, қовундан ҳам ошқовок зўр бўлди. Қовунни эшак аравада бўлишди. Навбат ошқовокка келганда Ўринбой Сайдали бувага маслаҳат солди:

— Сайдали ака, шу раисимиз Исроилов, ошқовокни жа яхши кўради деб эшитдим. Хил-хилидан бир арава элтиб берсам нима дейсиз?! Янаги йилга ерни кўпроқ берармиди...

— Майли элтиб беринг! — деди Сайдали бува.

Ўринбой ошқовокни юклаб, энди силжигандиямки, булоқда сув ўйнаб ўтирган Маҳмуджон югургилаб келиб:

— Катта ота, катта ота, ўзига олиб кетади у, ўзига олиб кетади! — деса бўладими.

Буни эшитган Ўринбой бир ўкрайиб қараб қўйиб, эшагини ихлаб кетаверди...

Ўшанда Маҳмуджон ёш бола эди. Сайдали бува доим уни елкасига миндириб олиб келарди. Буни кўрган Ўринбой бир куни: «Нима қиласиз бу сўқимни елкангизда кўтариб, «етим болани боксанг оғзи-бурнинг қон этар, етим кўзини боксанг оғзи-бурнинг мой этар» деган эскилар, бу бировни боласи нима қилиб берарди сизга, деб айтганди.

Бу гап Сайдали бувани бир неча йил — Ўринбой билан шולי хирмонда учрашиб қолгунга қадар қийнаб юрди.

Унда Маҳмуджон йигит бўлиб қолувди. Кеч кам. Сайдали бува бомдод номозидан қайтгач, чой дамлаб ўтирган кампирига деди:

— Тезроқ Маҳмуджонни уйғот. Кеча шולי янчишга навбат келмаганди. Чойини ичсин, ҳозир борамиз.

— Маҳмуджон кечаси уч-тўртта ўртоғи билан тракторда шолини янчиб бўлган, чо-ол! Ҳозиргина келиб ётди, — деди кампири раҳматли қулиб, — энди ўзингиз бориб хабар олинг.

Сайдали бува олдиниға ҳеч ишонмади. Ахир ярим гектар ердан чиққан шолини янчишни ўзи бўлади дейсизми?!

Барибир Маҳмуджон ўрнидан туриб шולי хирмонга бирга келди.

Сайдали бува хирмонга қадам босгани заҳоти ҳайрон қолди. Ҳақиқатан кеча олиб чиқиб босилган ғарамнинг похоли-похолга дони-донга ажратиб қўйилганди. Бир хурсанд бўлди, бир хурсанд бўлди. Неварасининг қўлидан иш келиб қолганиға суюниб, кўзларига ёш қуйилди. Шу пайт қаердандир елкасига ўроқ қўндириб, Ўринбой йўлиқиб қолса бўладими.

— Ўринбой, шу болани ҳам қўлидан иш келиб қолди, — деди у ўзини босиб ва кўз ёшларини яқтагининг енгига артиб. — Ўроқни ол ўғлим, боғлиқ эшамиз!

Ўринбой раҳматли ёмон одаммас эди, энди ҳаммадаям бир камчилик бор-да.

Кечга якин Сайдали бувани кўргани Сатим новча билан Қосим ўғри кириб келди. Чол уларни хушламайгина қаршилади. Меҳмонлар чолнинг икки ёнига бўлинишиб ўтиришди. Сатим новча, озгин, узун, буғдойранг, кошлари йўк ҳисоби эди. Гапни ўз оҳанги билан, чертиб-чертиб гапирарди. Еши бир жойга бориб қолган бўлса-да, соқол қўймаган. Қосим ўғрининг бўйи уникдан сал пастрок бўлиб, қорачадан келган, мушукниккига ўхшаш кўзлари доим ўйнаб турарди.

Сайдали бува ўзининг хушламаганлигини билдирмаслик учун:

— Сатимбой, энди ким азон чақиряпти? — деб сўради.

— Ҳе, Абдурайим чийилдоқ. Ўзингиз бўлмасангиз бўлмайди экан. Унинг овози қисир эчкининг маърашига ўхшаб, магазиндан бу ёрига ўтмайди. Эркакни овози эркакникидай бўлса-да!

Сайдали бува кўзини юмиб олди. У: «Бўлмаса ўзингиз чақиринг!» демоқчи эди-ю, аммо тилини тийди. Чунки, Сатим новча азон чақириниш у ёқда турсин «дўппи тор келганда» мусулмончиликдан ҳам тониб юбораверади. Ўзи номозгаям шунчаки бориб келади. Бунга, Ортиқбой хариликка келтириб кўрган бақатеракка ўтириб олиб, ўтган кетганини ғийбат қилиш бўлса бўлгани. Одамларгаям ҳайронсан, «колхоз» деб жигарбағри эзилганлар у ёқда қолиб, шунга ўхшаганларни кўтар-кўтар қилишади. «Ўроғда йўк, машоғда йўк, хирмонда ҳозир», дегани шу бўлса керак.

Аслида Қосим ўғриям шайтонга дарс беради. Ҳозир куйилиб қолгани. Қийинчиликда «фронтга!» деб, нечтасини мол-қўйини еб юборган. Не-не қиз-жувонларни йўлдан урмаган.

Ҳозир уни Қосим ўғри дейишмайди, тўғрироғи дейишолмайди. Айтгани айтган, дегани деган.

Буларда орият ҳам бўлмас экан. Бўлмаса куздаги воқеадан кейин Қосим ўғрини кўчага чиқолмаса керак деб ўйлашганди одамлар. Қаерда дейсиз?

Нишонбойга келин бўлган кичик кизини ўқитувчи бола билан мактабда тутишиб олибди-ю, у бўлса Мирза Шукурнинг тўйида Собир чўлокни ғийбатини қилиб ўтирибди.

Ўшандан кейин ҳам ҳаммага «ақл» бўлиб юраверди. Мана ҳозир ҳам иккаласи Сайдаливой ухлаяпти деб, ниманидир шивирлашяпти.

Чол секин кўзини очди. Улар гашидан тўхтаб, Сайдали бувага юзланишди.

— Сўфим, эртага Тўти бувининг ўғли Латифжон уйланыпти. Шунини маслаҳатига борадиганмиз. Ҳали жа тайинлаб айтишувди.

— Унчалик зарур ишларинг бўлса, майли,— деди чол қаршиликсиз.

Меҳмонларни кузатгач, Сайдали бува ўғлига:

— Абдували, бир исирик тутатиб юборинглар,— деди.

Абдували кийгизнинг остидан бир тутам исирик олиб, сандяч ичига ташлади. Уйни хушбўй исирик тутуни қоплади.

— Во-ей, мунча тутатиб юборинглар! — дея бошига сурп

рўмол ташлаб, ўнг кўли билан белини ушлаганча бир кампир кириб келди.

— Ассалому-алайкум,— кампир Сайдали бува билан сўрашиб, уни зиёрат кила бошлади.— Нимага бунақа бўлиб колдингиз, акам-а! — дея кўз ёшиям килиб кўйди.

Бу кампир урганжилик Лочин новвойнинг онаси Меҳриниса хола эди. Меҳриниса холадан кейин уйга кўшни кампир Солия хола кирди.

— Абдували, юринг бу ёкка, қариялар ўзлари бир гаплашиб олишсин! — деди у қатъий.

Абдували билан Солия хола чиқиб кетди. Уйда фақат Сайдали бува билан Меҳриниса хола қолди.

Кампир енглари ялтираб, туклари билинмай кетган қора бахмал тўнининг тугмасини ечиб, қўлтигидан ок дуррага ўроғлик бир нарса чиқарди.

— Сайдали ака, сизга тўрттагина тўхум пишириб келувдим,— деди кампир ва дуррани ечиб чолнинг олдига кўйди.

— Бекор овора бўлибсизда, Меҳриниса,— деб кўйди Сайдали бува. Кейин,— ўзингиз тузукмисиз? — деб сўради.

— Худога шуқур! Кунимиз бир нав ўтяпти.

— Лочинбой яхши қарайдими ё хотинининг гапига кириб...

— Йўқ, яхши, ундан хафамасман. Уям жўжабирдай жон, саккизта боласи бор. Иккита қизи колхоздаям ишлаяпти.

— Ҳе, Меҳриниса-ей! Колхоздан топгани нима бўларди. Биттаси мана бизни Абдувалими? Болам бечора ўзига тариллок олиб минолмайди.

— Тўғри, Сайдали ака, колхоз планини бажаролмаяпти, бажарган бригадалар ҳам зовутдан пахта сотиб олибди эканмией? Биз ишлаганимизда планни икки юз фонз бажарар эдик, ўшанда бир дўппи пахтага бир дўппи канд берарди. Қандлариям муштдай-муштдай келар эди-я?

— Ҳа, шунақа эди...деб кўйди чол секин.

Эҳтимол Сайдали бувани кўргани меҳмонлар келишмаганида уларнинг суҳбати бузилмасмиди.

Меҳриниса хола дуррасини бўшатиб;

— Хўп бўлмасам, яхши бўлиб қолинг акам! — дея яна зиёрат қилди, кейин хайрлашди.

* * *

Кунлар келди. Юсуфбой буванинг ўриги гуллади. Аммо Шамсиддин аканинг ўғли айтган гап тўғри чиқмади.

Сайдали бува бир хафта оғир ётиб, жума куни пешинга яқин саксон олти ёшида ўғлининг кўлида жон берди.

Ана тобут ердан кўтарилди. Тобут билан бирга бу хонадондан нимадир кўтарилгандай бўлди. Одамлар «гув» этиб тобут ортидан эргашиди. Олдиндан Абдувалининг бўғиқ овози эшитилди: «Зор қилиб кетаётган отам-ов! Хор қилиб кетаётган отам-ов!»

Саодат

Уларнинг балкони балкон деса дегудек: кенглиги, узунлиги, кунгайлигидан ташқари баландлигини айтмайсизми. Бутун шаҳар кафтдагидек яккол, ҳатто бир оз мунгайиб, ҳукмга маҳталдай бўлиб кўринади. Оламни уйқудан уйғотган ва уни безашга киришган баҳор ҳам пастда, шундоқ пойида ночор кезинади гўё. Майин шабадагина балконга довур етиб келади. Саодатнинг тафтини олмоққа, ховурини пастлатмоққа уринади. Лекин у минг бор айланиб ўргилмасин, сочларини тўзғитиб, юзларини силамасин, бари бир, Саодатни чалғитолмайди. Унинг фикри-ёди анави икки туп дарахтда. Дарахтлар эски уйининг жойида, бувисининг кечмишию ўзининг беғубор кунларидан ёдгор. У пастга қараган сайин дарахтларга ихлоси ортиб, юраги ховлиқади, дарахтлар ҳам гўё кўлларини чўзаётгандек, оғушига чорлаётгандай бўлаверади. Қани энди ўзини балкондан отсаю ҳавода секин-аста пастласа, дарахт шохларига бориб уқпардай кўнса. Шунда армони ушаладигандек, кийноқлардан бир йўла фориг бўладигандек, муҳими, юрак ютиб ташласа, ташлай олсагина бас. Саодатга озгина турткию озгина журъат етишганида бу аллақачонлар рўй берган ва ҳар тонг шу ўйлардан толиқишига ҳожат қолмаган бўлар эди. У қачон балконга чиқмасин кўркув зўр келиб, роҳатбахш истагидан ноилож кечар, ортига тисланар эдики, кўлга кўнган куш бармоқда оқаётган қоннинг тафтидан ҳам ҳузурланиб, ҳам хуркиб чўчинқирагани каби.

Ўша бахтиёр ва ё ҳозиргидек ўта тушқун кезлари эмас, болалигида ҳам Саодат тез-тез шу қолга тушиб турар, ўзини ўзга оламда сезарди, гўё.

Бувинг ёлғизланмасин деб, онаси биринчи бор шу ховлига ташлаб кетган кунги воқеа кечагидек кўз ўнгида. Олдиниға бувиси ва онасининг тушунтиришларига катталардек кўнган: қолса одобли, ақлли қизча эканлигини исботлайдигандек. Лекин негадир онаси қайтаётганида унинг хўрлиги келган, чидаёлмаган, эргашган, оёқларига тирмашиб, ташлаб кетмаслигини йиғлаб-сиктаб ўтинган. Назарида, бувиси иккиси бир умрга шу ховлида қолиб кетадигандек, онасини бошқа кўролмайдигандек туюлаверган. Ўзи эндигина сочларига толпопук тақадиган қизча эди, ўй-хаёллари бокира эди. Нега дилида шу айрилиқ ғалаён қилди, нега дилига шуни солди, ўзга жўяли тасаввур каммиди ёки шунинг амали вожиблиги аёнмиди?..

Раҳматли онасининг дийдаси қаттиқ эмасди, бироқ: «Қолсанг ҳам қоласан, қолмасанг ҳам қоласан!» деб юзига тарсаки тортган, Саодат ўзини ўнглаунча бўлмайдарчадан чиққан-кетган. Еки онаси ҳам қизини бошқа кўролмаслигини ҳис этиб, шундай қилганмикан — ўзидан совутганмикан?..

У ўша пайтгача онанинг эркаси бўлиб, она бағридан узилмаган, туғилган уйдан йироқлашмаган, бундаини тошбағирликка дуч келмаганди. Адолатсизликдан фиғони кўкка ўрлади, кўзига олам зиёсиз, ҳайҳотдай ховлидан чиқишга муносиб жой

йўк: деворлар баланд, дарахтлар ундан йирок, дарчанинг кулфи калладай.

Боланинг хаёли қанчалик ҳавойи бўлмасин, ишончга йўғрилган, шаштида бир қудрат бўларкан. Қаранги, ҳовлидан учиб чиқмоққа уринган, қўлларини қанот қилиб қоккан, деворга талпинган, деворнинг ярмигача ўз забти билан кўтарилдими, демак, охиригача кўтарилиши ҳам мумкин, деган. Ҳар ирғишлаганда кафтлари қанотдай ҳавони ёриб гавдасини кўтараётгандай бўлаверган. Уша дамда учиб ўтишга ўзигина эмас, бувиси ҳам ишонкираб кетибди. Кейинчалик гапириб юрди. «Сени қанотинг бормикан дебман. Бекорга кетмоқчи бўлмаган экансан, юрагинг сезган экан... Ёлғиз эдим, ҳамроҳ бўларсан, дебман. Бундай бўларини ким ўйлабди, болам».

Саодат у пайтда учиш мумкин эмаслиги тугул, мана шу пастдаги дарахтларни ҳам фарқига бормаи иккисини-да қайрағочлар деб юргувчи эди. Қачон вояга етиб, ўзини уйига ўзи келин бўлиб тушгандагида уларнинг бири ҳақиқатан қайрағоч, иккинчиси гужум эканлигини билган. Соясидаги супада ўтиришганида бувиси буларни тўлиб-тошиб, таърифлаб, узоқ жигарини танитгандай танитган, балким ўздан кейин набирасига бир дардмахрам ҳадя этган.

«Манаву йўғон — йўлпигина қайрағоч — эринг, анаву сўлимгина гужум сенсан, болам. Гўринг нурга тўлгур кайнатам бобонг билан мени шуларга ўхшатганди, шулардек умрларинг узун бўлсин, деганди. Энди мен сизларга шунини тилаяпман».

Ўйлари бузилаётганда тракторчи йигитнинг бепарволиги туфайли гужумнинг пастки шохлари синди, танаси жароҳат еди. Бувиси уни гужумга менгаганлиги учунми ёки дарахтнинг кадрдонлиги боисми кўнглига бир қутқу эш тушди. Гужум еган озор қачонлардир унинг такдирида ҳам юз берарига, осойишта кунлари алгов-далгов бўларига ишонди ва уни бесабр қутди.

Жудоликнинг жабрларига чидаб, неки бўлса пешонасидан кўришга одатланганидан унинг фожиани кутиши ҳам кўнгилсиз воқеага рўпара келишга ҳозирланиш эмас, беморнинг бир давога муастаримлигидек эди. Агарда ўша гусса аччик, борлигини вайрон қилганидан даражада мудхнаш ҳола келганида, қайтагина у ўзини бунчалар йўқотмасди. Таассуфки, уни мунтазир этган, шунчаки шуурда, албатта юз бериши керакдек илганган қайгу, муҳаббат янглиг алақачонлар унинг вужудига ҳоким бўлиб олган экан.

Саодат қизлик пайтларини ҳисобламаганда ҳали ўзгача бир ҳисга ошно бўлмаган, ажиб-ажиб сирли хаёллар, худди беҳиштдагидек гулларни кўрган, атрини таъминини тотмаган эди. Сезсаки, у оламда бу оламни унутгудай, хафиф-хафиф туйғулар оғушига олиб тебратади, ўзига асир этади. Бу асирлик асирлик эмас, бир буюк эрк экан. Муҳаббат отлиғи никоб қийган бу эрқдан шу дамгача уйғонмаган, борлигини-да ўзи билмаган ҳиссиётлари жонланди,

имконият дегани эгилди, эркининг бўй-басти шунда билинди. Энди унга чегара сўзи ёт, жамики тўсиклар тўсикликдан кечган: жароҳат еган гужумнинг, хурматини жойига қўйиб... оламдан ўтган эрининг, попуқдек-попуқдек қизлари ва қартайиб бораётган бувисининг унга алоқаси йўқдай, дунёда фақат у билан иккиси мавжуддай...

Саодат бундайин кодирликдан мутаассир, айтишга андиша йўл қўймайдиган, ҳозиргача қандай сўраганига ўзи лол қоладиган саволни ҳеч иккиланмасдан бувисига берган. Яхшики, бувиси кўпни кўрган, оғир-босиқ эди ва яна яхшики, набирасининг муддаосини, кейинги пайтларда анча ўзгариб қолганини билатуриб билмаганга олди.

«Кундошлик кун кунми, устингизга хотин олдириб қўл қовуштириб ўтираверганмисиз, бувижон?»

«Икки бошни бир ерга қовушишидек улуғ ишнинг ўзи йўқ. Ҳеч қачон бу жуфтликка раҳна сололмасдим, орада никоҳ бор эди. Турмушимиз бузилиб кетса, гап-сўздан бошим чиқмасди, жанжал қилсам элга овоза бўлардим. Қолаверса, донини олиб, сомонига ўт кўярмидим, ахир тоғанг бор эди, онанг бор эди, болам».

Чуқуррок мулоҳазага борса, шундай суҳбат қуради Саодат учун ўша пайтда табиий ҳолдек, ҳеч қандай ажабланишнинг кераги йўқдек. Ундаги жунун конини қайнатган, кўзларини сўқир, юрагини ботир қилган. Шукрки, савол бериш билан чекланибди, бундан батаррок «мулоқотлар» ёинки қилиқлар бўлганида кампирнинг ҳоли не кечарди. Саодат унда ўзини гуноҳкордай эмас, ҳилқатдай деб билар, унинг — Одилжоннинг ишқида ёнар, ёнганда ҳам ловуллаб, ўз алангасига ўзи маҳлиё бўлиб ёнарди. Оёғи ерда-ю, ўзи қанотсиз учиб юрарди.

Кўча тўла одам, йўғон-йўлпигина, чорпахилдан келганлари ҳаддан зиё кўп, ортидан бари унга ўхшайди. Намунча одамлар бир-бирига шунчалар ўхшамаса, ҳафсалаларни пир қилмаса. Илгарилари телевизорда кўрсатиладиган тамизсиз фильмлардан ғашланар, бачканаликда айблаб ва бувисига қўшилиб қойирди. Ҳадеб кўрсатилавергани учунми, эти ўлиб, унга-да юқиб, айтиш мумкинки шуларга зор бўлди. У ўпишишни ҳозиргидек оиланинг нураши деб эмас, нодир инъомдек қабул этар, сархушланарди. Сархуш дамларини ёлғиз қолганида тасаввурга келтириб, яна лаззат оларди. Оиладан узилиб балконга чиқса, пастдан қараб тургандек, ичкарига кирса, эшикни бемалол очиб уйга кириб келаётгандек бўлаверарди у.

Ҳақиқатан у бир кун кириб келди. Саодат ўзининг нотоблигидан, икки кундан буён Одилжонни кўролмаганидан афсус чекиб ночор ётарди. У остонада пайдо бўлгани замон Саодат ўз кўзларига — буларнинг бари тушида эмаслигига ишонмади. Қим ахир болалари, қолаверса, ҳамиша уйда бўладиган бувиси бор аёлнинг уйига кириб келишга ботинади. Яна бир ўзи, лоқаал ишхонадан бирортасини бошлаб келмаган.

Одилжон салом бергандагина у сергак тортди, юраги ҳапқирди,

энтикиб ўрнидан турмоққа уринди. Бувиси абжирлик қилиб ўрнига ётқизди.

— Беморлик айб саналмайди, болам, бунинг устига бирга ишларкансизлар, бегона эмас.

Бувисининг гапи унга мадад берди, тинчлантирди, гаплари кулоғидан нари кетмади «бегона эмас, бегона эмас...».

Одилжон Саодатнинг қўлларидан тутди, нигоҳи билан илиқ эркалади. Агар бувиси бўлмаганида Саодат ҳам касалини сўзсиз унутар, ўзини унинг бағрига отар, кўксига бош қўйиб сим-сим йиғлаб, енгилларди. Соғиниб яшаш қанчалар оғир, соғиниб яшаш қанчалар тотли.

Бегим кунлари етарли бўлмай дам олиш кунлари ҳам улар учрашиб турарди. Шунда ҳам Саодатнинг бутун умри интизорликда ўтаётгандек эди. Буларнинг бари ҳолва экан, «кундан-кун баттар» деганлари ҳақ экан. Ҳазонларни учуриб, изғиринларни елдириб ивирсиган куз кириб келдию хиёбонлардаги суҳбатлари завол топди. Энди фақат ишхонада, кўзлардан панарокда — хуфиёна кўришишга мажбур эдилар. Одамлар орасида гап ётмаскан, ҳаш-паш дегунча миш-мишга ўч қиз-жувонларнинг, оғзи бўш эркакларнинг пинхона, гоҳида ошкора висир-висир ва қочиримлари пайдо бўлди. Ҳатто биттаси «меҳрибончилик қилиб» Одилжоннинг оиласига ҳам етказибди.

Баъзи аёллар сингари унинг хотини ҳам жанжал кўтариб ишхонага келадигандек. Саодатни ва уни шармандасини чиқардигандек бир мулоҳаза туғилдики, бу беихтиёр кишини ташвишга соларди. Саодат бўлғуси можародан заррача хавотирланмай, аксинча, ғалвани бутунлай бўлмаслигини ё тезроқ бошланишини истади ва шунгагина умид қилди. Ўчакишгандай ҳа деганда, унинг хотини келавермади. Лекин Одилжоннинг ўзи ўзгарди, муомалаларида жиндек совуққонлик ва сохта кўнгил олишлар, безътиборликлар...

Одилжоннинг аҳвол-руҳиясини кўрган Саодат унга ачинар, нима қилиб бўлса-да, кўнглини кўтаришга тиришарди. Қанчалик оғир бўлишига карамай камроқ учрашишни, учрашувларнинг эса умрини қискартириб, тезроқ уйга боришликни бот-бот эслатиб турарди. Буларни айтганики, камоли Одилжонга раҳми келиб, икки ўт орасида жабр тортишини хоҳламаганидан ҳамда ишхонадаги майда-чуйда гапларни ҳам бир оз босилишини истганидан эди. Назарида, Одилжоннинг хомуш тортиши хотини иккиси орасидаги бўлиб ўтган низогагина боғлиқдек (буни унинг ўзи Саодатга куйиниб сўзлаб берган), камроқ кўришса, уйига камроқ маълумотлар етиб борса заиф тортган алоқаларини мустаҳкамлаш мумкиндек. Аммо кунлар ўтган сайин улар узоқлашса узоқлашдики, яқинлашмади. Бора-бора гарчи Саодат шунини ўзи хоҳлаган ва амалга оширган эса-да, аксинча кам кўришаётганлиги ҳеч қандай натижа бермай, уларнинг бегоналаштираётганлигини англади. Ҳамда яна кўпроқ кўришиш мумкин бўлган режаларни ўйлай бошлади. Бу гал у кўп қийналмади. Кечга томон уйга кетаётиб, симёғочга ёпиштирилган эълонга кўзи тушди.

Дастлаб шунчаки эълондир-да, деб бепарво қараган Саодат ёзувни ўқиб яшнаб кетди. Унда Одилжонлар турадиган уйда яшовчи кимса ўзининг тўрт хонали уйини Саодат турадиган районга алмаштириши айтилганди. Одилжон бу янгиликдан на суюнди ва на оғринди, ҳатто муносабатинида очикроқ баён этмади. Саодат шунга қарамай ҳаракатини сусайтирмади, югурмаган жойи қолмади. Ҳарҳолда, бир уйда, кунда-кунора кўришишди, ҳеч бўлмаганида учинчи қаватга кўтарилаётганида оёқ товушларини эшитиб туради. Шунинг ўзи унинг учун етарли эмасми?! Бундан ортик неъматнинг кераги йўқ. Саодат учун муҳими кўчиб ўтиш, барча сарсон-саргардонликларга барҳам бериш. У ўша куниёқ кизларини кўндирди. Энди бувисининг розилигини олса — етарли. Саодат кампирнинг хонасига кираётганида унинг рўйхушлик беришига заррача гумон қилмади, чунки уйни алмаштириш ҳар тарафлама қулай эди.

— Буви уйимиз тор, мана болалар катта бўлишяпти Ишхонамининг шундоқ ёнида тўрт хонали уй бор. Шунга алмаштирсак, устига озгина пул берсак бўларкан, иккинчи қават, сизни тушиб чўкишингизгаям қулай. Ўзингизга алоҳида хона...

Кампир жавобга шошилмай, чуқур тин олди, хира кўзларини кўйлагининг ени билан артиб, балкон томондаги деразага яқинлашди. Бувисининг суст ҳаракатидан Саодатнинг жажли чикди.

— Нима, норозимисиз?

У сабр косаси тўлгандан «норозимисиз» дейишга деди-ю, саволидан ўзи хавотир ютди. Гўё бу билан бувисининг қаршилик қилишига вазият яратиб бергандек ва бувиси ҳозирок, норозиман деб айтиб юборадигандек эди.

— Нега норози бўлай, болам. Қизиқ экан... Одамзот остонадан чиқмасин, оёғи ердан узилмасин экан. Киндик қони тўкилган жойни тарк этса қушмижоз бўлиб қоларкан. Қасрда яшаш қулай бўлса, ўша ерга ин қуравераркан. Унга муқаддас жойни ўзи бўлмас экан. Ҳар банда тўғилган жойига ўзи эга чиксин, ўзи обод қилсин. Агар мана шу чордевор уйимизни бузишмаганида қасргаям алмаштирмасдим. Сабабки, у ерда бир сиким тупроқ, тупроқда ўтганларнинг руҳи бор. Бизни ана шу ҳаром-ҳаришлардан асраб келган, болам... Мана энди тўққизинчи қаватда баланд сўрида яшагандек яшаймиз. Бу ерда нима бор? Майли, сизлар шуни ихтиёр қилибсизлар, кўчаверинглар. Мен бу ерда қоламан. Ҳеч бўлмаганда деразадан уйимизнинг ўрнини кўриб, дуон фотиҳа қилиб ўтираман, ҳарҳолда келинлик уйим, кимлар ўтмаган бу ердан.

Саодат омади келишмай иши юришмаганидан кўп қайғурди, лекин бу омадсизлик бошланиши эканлигини, бундан-да оғирроқ, бундан-да изтироблироқ йўқотишлар юз беришини ҳали билмасди...

У ваннанинг чироғини ёкмай, бир кўзли ойнадан тушаётган хира ёруғликда чўмилишни ёқтирарди. Ўзини ойдинда, тоғ кўйнидаги сойда чўмилаётгандек тасаввур этиб хузур топарди.

Ваннага кириш унинг учун бошқа бир оламга киришдек гап эди. Унинг бундайин оромига ҳали ҳеч ким ҳалал бермаганди. Уша кунни бувиси ваннага тўсатдан кирди. Учакишгандек эшик илмоғини солмаган экан. Бувисини киргани етмагандек чирокни ҳам ёқиб юборди. Шундагина Саодат ваннанинг чироғи шунчалар ўткирлигидан, хонани шунчалар ёритишлигидан ҳайратга тушди. Чироқ яланғоч бадани ва бўйнидан эндигина ечиб улгурган оппок маржони билан бирга, бутун сир-асрорини ҳам ёритиб намоиш этгандек бўлди.

— Дуринг... кулуқ бўлсин, болам.

— Мукофот пулимга олдим.

Бувиси бошқа бир нима демай, чирокни ўчирди-да, ваннадан чиқди, худди жарроҳ кесилган танани жароҳатини даволамай тикиб қўйгандек. Бир қўзли ойнадан тушаётган шуълани ҳисобламаганда у яна ўз хаёллари билан коронғида қолди.

Саодат ўша кунни тун бўйи, эртаси, индин бувисининг оғзини пойлади, зора кўнглидагиларни тўкиб солса, юрагини бўшатса. Лекин ундан садо чиқмади, гўё ўша ёлғонга ишонгандек ёйинки бу тўғрида гап очмасдан ундан ўч оладигандек яшайверди.

Гуноҳнинг бежавоб қолишидан ортиқ жазонинг ўзи йўқ экан. Саодат ўз ёғига ўзи ковурилиб, дардини ичига ютиб юраркан, шундан-да, ўзига таскин топди: ҳеч бўлмаганда шу жазони муносиб кўрибди-ю...

Ҳовлининг йўриғи бошқа: уёқ буёққа юрасан, дов-дарахтларга қарайсан, юлдуз тўла осмон бошингдан нур сочади. Ҳовурингдан тушасан, ўзингга бўлган нафрат хиёл бўлса-да, сусаяди. Бу бетон уйларда, айниқса тунда, зинада юриш ҳам, лифтда юриш ҳам мушкул. Ҳар қадамингдан тортиб ҳаракатинггача эшитилиб туради. Бошқаларга халакит қилаётганингдан озор чекасан, ўзинг «қолип»га тушганинг етмагандек ихтиёрингни ҳам қолиплайсан, ўзингга ўзинг сокчидек ўзингни ўзингдан тиясан.

Яхшиям меҳмонхонада қушлар бор. У қачон зерикаса, кўнгли нимадандир тўлмаса, меҳмонхонага кириб, қафасдаги қушлар билан овунар, хижилликлар ёзиларди. Ҳамда шу қушчалар борлигидан шукроналар қиларди. Одилжон уни севиб қанчалар қувонч бахш этган бўлса, шу қушчаларни совға қилиб ҳам шунчалар хурсанд этганди.

Куз кириб уларнинг учрашувлари ишхонага кўчган дастлабки кунлар... Эрталаб хонасини очса, столи устида қафас, унда бир жуфт қуш. Қафас устида эса бир конверт. Конвертдаги хат ундан эди: *«Сизни дунё кўрган муборак кунингизни қутлашга жонсиз буюмлардан кўра, иккимизнинг муҳаббатимизнинг рамзи сифатида ушбу қушчаларни совға қилишни лозим кўрдим. Атайлаб қафаснинг каттароғини танладим, ҳеч бўлмагандан шулар эркинроқ бўлишин. Аслида бизнинг ҳам шулардан фарқимиз йўқ. Негаки бизларни ҳам шу қушлардай озод*

юришимизга ҳасадеъй кимсалар етмаганидек, табиатнинг ўзи ҳам ғайирлик кўрсатиб, «совуқ нафаслари» ила бизни хонанишин қилди. Ношукрчилик сиз ва менга ярашмайди, «қафас»да юрсак-да, бир-биримиздан айиргулик қилмасин.

Саодат қушларни уйга олиб келганида бувисидан бошқа ҳамма қувонч билан қарши олди. Бувиси ҳам ўзини хушламаганлигини ўша дамда сездирмади-ю, эртаси қуни ёнига чакирди.

— Болам, қушлар хўп яхши нарсалар, лекин эҳтиёт қилгин. Қаровсиз колдириб тўзидиган ҳолга туширмагин. Қушлар мисоли бир жарчи, ҳамма нарсани олдиндан илғашади. Тўзиса, уйга қайтиб келмаса, демак, қандайдир кор-қол, албатта бўлади, хонадон ҳам тўзийди.

Бувиси кўп кароматли, оқида кампир эди. Қушларнинг сезгирлигини уларнинг жарчилар эканлигини аёвсиз айтмоғи шартмиди?! Бу гапи Саодатнинг кўргуликларига чорасиз якундек, бахтсизликларига қафолат бераётган бир қуръадек миясига ўрнашиб қолди-ку! Бу ахир Саодатга армон бўлди-ю!..

Одилжон бошқа ҳар қандай хатти-ҳаракати, Саодатга қилган муруввати — қалб тўридан жой ажратиб кўрсатган марҳамати олдида кечиримли, узрли эди. Бироқ бу найранги асло рисолага, наинки рисолага, ҳатто инсон боласи тутадиган тутимга тўғри келмасди...

Майли ким билан юрса юрсин-у; у билан эмас. Ҳар хил мишмишларни тарқатган, Одилжоннинг хотинига гап етказган мана шу Наргизанинг ўзи-ку! Мажлисларда минбарга чиқиб, «... коллективимиз дўст-биродар, бир-бирларини севадилар», деб киноялар қилмаганими?! Қолаверса, Одилжон унинг бу қиликларидан аччиқланиб: «искирт»дан олиб «искирт»га солган. Энди бўлса, оғиз-бурун бўлиб юришибди. Одилжон Саодатни алдаб: «Қизимнинг иситмаси чиқиб ётибди», деб ёлғон гапирмаганида ҳам бунчалик алам қилмасди. Агар у ақчадонини унутиб, ишхонага қайтиб кирмаганида бу сир сирлигича, Саодат аввалги Саодатлигича қолаверарди. Эшикка энди калит солаётганида Наргизанинг хонасидан хиринг-хиринг кулгилар, Одилжоннинг эркаловчи таниш овози баралла эшитилди, лоақал эшикни ҳам ёпиб олишмаган экан. Саодат шундагина Одилжоннинг хотини билан ҳеч қачон ораси бузилмаганлигини, унга бекордан-бекорга раҳми келиб қуйиниб юрганлигини ва ниҳоят уни ўзгариб қолиши айна Наргизанинг турмуши бузилган кунлардан бошланганини тушуниб етди.

Бу камлик қилганидек, уйга келса, нотоб бувиси Саодатга яна бир совуқ хабарни етказди.

— Қафаснинг эшигини билмасдан очиқ колдирган эканман, болам. Қушингни биттаси учиб чиқиб кетди.

Бу йўқотишларнинг бир-бирига алоқадор эканлигини кимдир шу дамда унинг кўзига ойнадек кўрсатганида ҳам у бирданига ангармаган ва англамаган бўларди. Чунки унинг дили чирок ёкса ёримайдиган алфозда хуфтон: нашидалар суршига ўрганиб

қолган кўнгли илк дафъа дарз кетган, худди борлиқни абадий деб ўйлаган кимса, туйқусдан ўлимга юзма-юз келиб ғафлатда қолгани каби ёнқи кундузни тунга алмашилишини оддий ҳол деб қараб, оқнинг қорага айланишига гувоҳ бўлганидан даҳшатга тушгани каби.

Жуфтидан айрилган қуш тинимсиз чирқиллар, қафасни гир айланиб шеригини чорлар, сим панжарага тўш уриб ташқарига талпинарди. У ҳам Саодатдай ғариб ва ночор эди.

Раҳматли бувиси қушчани қайтиб келишини ҳар куни кутди, сўради.

— Болам, қушчанг келдими?

— Бугун келиб қолар, қафасга дон солиб балконга чиқариб қўйганман. Сиз хавотирланманг, ташқари совук, албатта келди.

Саодат учинчи куни бувисига дори излаб кетаётганида тасодифан қушчанинг жасадини кўриб қолди. Қушча ғижимланган рангли қоғоздек устини қиров боғлаб ётарди. Қушчанинг хонага қайтиб боришидан кўра шуни афзал кўргани, унинг вужудида бир сесканиш, лат еган кўнглида яна бир совук ғулу зоҳирлади. Аммо ўзини йўқотмади, ҳеч иккиланмай бувисига ёлгон сўзлади (бундан бошқа иложнинг ўзи йўқ эди).

— Бувижон қушча келди. Кимдир уйда сақлаб турган шекилли, бўлмасам ўлиб қоларди.

Кампирнинг юзи ёришиб чуқур тин олди. У қушча келмаса хонадон тўзиб кетишига қаттиқ ишонганидан, ўздан кейин набирасининг уйи ҳувиллаб қолишидан ташвиш чекканини бир сўз билан ифодалади.

— Хайрият-т...

Балким шу ўй уни сўнги йўлга хотиржам чиқишдан тутиб турганмиди, кўнгли узиб кетолмаганмиди... Ҳафтасига бормади, ўрик гулига етмади, тонг саҳар узилди. Фақат қафасда қолган қушгина Саодатга қўшилиб, юракларни эзиб-эзиб, оиладан бир жонни кузатганидан бўзлаб-бўзлаб чирқилларди.

Энди унга ҳаётда шу жуфтидан айрилган қушу пастдаги икки туп дарахтдан бошқа илинж қолмагани: ўзи билан ўзи бўлиб қолган болалари ҳар куни боғчада. Одилжон кампир чиқарилгани куни ишхонадагилар билан келган бўйи қайтиб хабар олмаган.

Саодат ишга чиққан дастлабки кун Одилжон ҳол сўраб хонага кирди. Ҳамдардлик билдирилгач, яна нималардир демокчи эди-ю, ботинолмади чамаси, деразага яқинлашиб, пардаларни кенгроқ очди.

— Баҳор ҳам келди...— дея чуқур нафас олди. Сўнгра хонадан чиқди.

Якка қолган Саодат қадрининг поймол этилганидан, янглишганидан тўлиб-тўлиб йиғлади. Одилжон билан яқинлашган ёқимли, айни замонда машъум кунга лаънатлар ёғдирди. Тўйга бормаганида, Одилжоннинг кузатиб қўйишлигига розилик бил-

дирмаганида шунча савдоларни бошидан кечирмасди, оқибатда ҳеч кимсага кераксиздек аҳволга тушмасди. Орадаги пардани кўтарган нарса озгина ичимлик ва бирга ўйинга тушганлиги бўлди. Қайтишаётганларида атрофдагиларга бегона эмасликларини намойишлагандек кўлтиклашиб олишгандилар. Хайрлашаётганда Саодат кутдики, у ўпмокка уринса, ёки бирор тегажожлик қилса. Саодат ундан буни кутгани бежиз эмасди. Чунки Одилжон кузатиб кўйишликни чакана ўтиниб сўрамаган, унамаганига кўймай ялиниб ёлворган. Демак шунчалик уринишлар бекордан бекорга бўлмаслиги равшан.

У эса ҳеч қандай номаъқулчилик қилмади, ҳатто ўзига тортмади ҳам. Бу, албатта Саодатга айрича таъсир этди. Кейинчалик Одилжонга меҳр уйғотди. Ўша пайтда Одилжоннинг кўнглида шундай ният йўқмиди, ёки атрофдагилардан тортинганмиди? Сўнгрок бари кечди-ку, уялиб-негиб ўтирмади. Агар Одилжон ўшанда чегарадан чикқанда Саодат уни дарҳол қайриб ташлаган, сиз мени ким деб ўйлаяпсиз деб айтарини айтган ва бундайин можаролар бўлишга нуқта қўйиларди.

Одилжоннинг ўша боадаб, самимий хайрлашиши уни ўзига ром этиб кишанлади. Аслида у буларни кўра била туриб атайлаб қилган, Саодатнинг характерини қарра жадвалидай билган, шунга мос «роль» ўйнаган.

Саодатга бора-бора яшашнинг қизиғи қолмагандек, унга ҳам Саодат билан юришнинг қизиғи қолмадимикан? Одамзотни севиб, унга сиғиниб бўлмасканда, у бари бир хом сут эмганлигига бораркан-да!..

Бахтига пастдаги икки туп дарахт бор экан, қафасдаги қуш бор экан. У қушга ҳавас қилиб, дарахтларга талпиниб, баҳор кунларини масрур ўтказарди. Сўлим-сўлим кунлар, сўлим-сўлим тунлар, сўлим-сўлим тонгларга жонини нисор этгудек. У ҳали бундайин тонгларни кўрмаган, бундайин ўйларга толмаганди. Саодат балкондан чўккан туялардек қорайиб турган тоғларни кўрди. Шаҳарда ҳам тоғларни кўриш мумкинлигидан ва шу пайтгача бунга эътибор қилмаганидан хайратга тушди.

Тоғ ортидан субҳи ёлғон аста субҳи содиққа айланар, оппоқ сочларини ёйиб, борликни чулғаб, жимжитлик ҳукмон бўлган оламга қулочини ёйиб тонг отарди. Кўрғошиндай қорайиб турган осмонга оппоқ парда тортаётган тонгмикан, қуёшнинг жарчисимикан, янги куннинг шарпасимикан? Накадар гўзал, накадар сокин, накадар мусаффо, гўё буларнинг ҳаммаси Саодатнинг маънос кўнглини мунаввар этмокка, уни ҳаётга муҳаббатини қайта тикламокка урингандай. Йўқ, бу тонг ҳам, жарчи ҳам, янги куннинг бошланиши ҳам эмас, бу вужудларга сингиб, вужудларни оҳанги билан парвоз эттирадиган оппоқ қўшиқ, оппоқ мусиқа. Толим-толим кўшиқ тобора авжига чиқиб янграмокда. Она замин ҳам чўзилиб ётибди, сел бўлиб, бағридаги дов-дарахтлар бемажол тинглайди, гуллар оҳангнинг

забтидан овозсиз титрайди. Барчаси кўшиқни симирар, шаҳарда одамлар ғимирлар — тирикликнинг кўйида, тирикликнинг кўшигин куйлашар, кўшиқдан бебахра. Дарахтларни обод қилган кушларгина чидаб туrolмадилар, шу кўшиқнинг зурёдларидек. Кўшиқ елар, хувиллаган балконда ўйноқлар, очиқ қолган эшиқдан, деразадан ичкарига ўзини урар, мовий пардаларни тортқилар, хонани жарангга тўлғизар, қизчаларни аллалар ва қафасдаги кушни армонли куйлатарди. Кушча потрарди куйлаётган кўшиғидан, кушча потрарди қафасдан — тўсиқдан, потрарди балкондан бир жонни кузатганидан, хонадондан яна бир жонни кўшиққа узатганидан... Оппок бир кўшиққа...

ОҚТУШ

Бостирма остида катта, қора ит олдинги оёғига жағини кўйганча ётибди. Унинг думи ва кулоқлари кесик. Тумшуғининг учи товуқлар титавериб майинлашиб кетган тупроққа ботган. Кўзлари ярим юмик, гўё каттарок очишга мажолли йўк.

Ит кўринишдан ҳорғин, бепарво бўлса-да, тийрак қарайди. Унинг бутун диққати ҳашарчиларнинг айвондаги пойабзалларида. Пойабзаллар бор-йўғи тўртта: пойлари доимо оғиб турадиган кўнжиси калта этик, боғичсиз икки жуфт туфли ва челақ ёнидаги кэда. Булар итга бегона. Унга қарашлилари уч жуфт калиш. Калишлар ҳозир айвонда йўк. Тонг-саҳар тарқалишади. Биринчи бўлиб Бека кигиздан патак солинганини сигир томонга судрайди. Қиз янги калишни оёғига илиб, пахтазорга жўнайди. Учи салгина йиртилиб, қизғиш латтаси чиқиб қолган калишни эса Хўжайин хирмонга кийиб кетади.

Хўжайин аввал далага этик киярди. Оёғи шишиб кетиб калиш киядиган бўлди. Этиги улкан эди, кўнжилари узун, кенг эди. Ит кучуклигида болалардан қочиб, ана шу этик ичида неча марталаб жон сақлаган. У пайтларда итнинг кўксигади оқи билинмасди. Юнглари ҳозиргидек тимқора эмас, қизғиш, мушукникидек майин эди. Болалар тортқилашганида юлиниб ҳам кетарди. Думи билан кулоқлари бус-бутун эди.

Кейинчалик қирқишиб.. ўзига егизишган.

Хўжайин калиш киядиган бўлгач, этикка биров қарамади. Анча маҳал чанг босиб ётди, сўнгра қаёққадир ғойиб бўлди. Бу кутилмаганда юз берди. Ит айвонга чиққанида, этикнинг туравериб из бўлиб қолган ўрнига кўзи тушди. Шундагина этикнинг йўқолганини сизди. Искади, аммо қаерга олиб кетилганини билмади. Нарса ердан кўтарилдими, қайта ерга тушмаса, тамом, ҳидини топиш қийин.

Шу-шу айвонда уч жуфт калиш қолди. Ҳашарчиларнинг пойабзаллари булар сафига яқинда кўшилган. Уша куни ит кўниними йўқотди. Қанча оёк-кийим кўпайса итга шунча яхши. Ахир, уйга кириб кетганлардан қоладиган бирдан-бир нишона шулар. Шулар ёлғизликни билинтирмайди. Бирок ҳашарчилар-

нинг пойафзаллари дастлабки кунларданок пала-партиш ечила-
диган, ҳатто ичкарига кириб кетадиган бўлди. Гоҳида қўнжиси
калта этик билан кэда калишлар устига чиқиб қолади. Бу —
итнинг гашига тегади.

Оқтўш, Оқтўш бўлгандан бери уларникига не-не пойабзал-
лар келиб кетмади. Лекин ҳеч қайсиси буларчалик кўп туришма-
ган, бетартиб бўлмаган. Бундай меҳмонларнинг уларникига
биринчи бор қўниши...

— Оқтўш!

Ит Беканинг овозини эшитиб, сапчиб ўрнидан турди. Бутун
гавдаси билан силкиниб, юнгига ёпишган тупроқ куйкаларини
туширди-да, эчкиникидек бўлиб қолган думини ликиллатиб
югурди.

Бека тандирдан узиб ташлаган куйик нон иссиқ эди. Оқтўш
бирданига оғзига ололмай норози вингилади. Нон ҳиди иштаҳа-
ни қўзғаб шоширди. У оғзи куйганига ҳам кўникди. Бир-икки
ерга тушириб, бўлса-да, бостирма остига олиб келди. Остига
яримта гишт қўйилган устун ёнига ташлаб, курсиллатиб ея
бошлади.

Ит оч эди. Тонгда қизни пахтазорга кузатиб келгандан кейин
ҳам туз тотмаганди. Одатда йўлдан нимадир топиларди. Айник-
са, ҳашарчилар келгандан буён гўшт, суяклар, чала ейилган нон
бурдалари учраб турарди. Бу гал ҳеч нарса йўлиқмади.

Оқтўш нонни еб битиргач, яланди, у ёқ-бу ёққа яна умидвор
қаради. Қўзга илинадиган бирор нарса йўқ. Ноилож турди,
олдинги оёқларига тираниб узун керишди. Устига шифер ёпилган
уйчаси олдидаги ялоғига қаради. Куп-қуруқ. Яна яланди ва
чанқоғини бостириш учун тункадан ясалган товуклар сувдони
томон лўкиллаб кетди.

Ит идишдан бош кўтараётганда маккажўхориси йиғиб олин-
ган томоркадан нимадир ярақлади. Ит зудлик билан у ерда
ҳозир бўлди. Бўш шишани кўриб, бўшашди. Лекин бари бир
ҳидлади. Бадбўй хиддан қўнгли ағдарилиб, бостирмага қайтди.

Ит нима ялтираб кўринса, албатта, ўша ерга боради.
У қачонлардир чала ейилган консерва топиб олган. Ўша-ўша
ялтирок нарсаларни консерва фараз қилади. Томатли баликлар-
нинг мазасини туйиб бораверади, хидлайверади.

Оқтўш олдин бундай нарсаларнинг хидини ҳам билмасди.
Хонадоннинг бисотини тинчгина қўриқлаб юрарди. Овқатни
эгаларнинг қўлидан ерди. Ўзга қўлга карагулик қилмаган.
Ҳаммаси ҳашарчилар келгандан кейин бошланди. Булар кел-
ди-ю, Хўжайин ҳам, хўжаликнинг тутуми ҳам ўзгарди. Тоза
турадиган ҳовлида сигарет қолдиклари, бўшаган шишалар,
консерва қутилари пайдо бўла бошлади. Чироклар кеч ўчадиган
бўлди. Кирди-чикдининг меъёри бўлмай, хонадон оёқ остида
қолди. Олдиниға ит бу янги муҳитга кўниолмади. Ҳашарчилар-
нинг уй-анжомларидан бемалол фойдаланишлари, турфа хил
одамларнинг вақт-бемахал кириб келаверишлари итга алам
қиларди. Гўё ўзиники билан бегонанинг фарқи колмаётгандек

эди. Ким бўлса чакирмай-нетмай бостириб кириб келаверса, уларни киритмасликнинг иложи бўлмаса, бирор нарсани кўрик-ламаса итлиги қаерга борди бунинг?! Унга ҳам қийин эди...

Кун илиб, Оқтўшни пашшалар талай бошлади. Мудради дегунча; кўзининг жиякларига, бурнининг тешикларига кўнади. Хол-жонига кўймайди. Токати ток бўлган ит катта кўкиш пашшани пойлади. Рўнарасига келганиданок, панжаси билан урди. Мўлжал хато кетиб, чанг кўтарилди. Ит аламидан бошини иккинчи кўлига олиб, кўзини юмди.

Чанг босилгач, қаергадир ғойиб бўлган кўкиш пашша яна визиллаб қолди. Оқтўш кўзини салгина очиб, пашшани киприк-лари орасидан кузатди, тумшуғига кўнишини кутди.

Пашша итнинг тумшуғига энди кўнмокчи эди, улгурмади. Оқтўш оғзини очган кўйи унга ташланди. Пашша бу гал ҳам чап берди. Итнинг оғзига бошқа бир чирков кириб кетди. У чирковдан кутулиш учун ютинди. Чирков эса ичкарига ўтмай танглайига ёпишиб қолди. Оқтўшнинг танглайи кичимсираб, йўталди, аммо оғзидан чирковни чиқаролмади. Тили танглайига етмади. Бошини сарак-сарак қилиб вингшиди, қиска-қиска пишқирди, бўлмади. Ўрнидан туриб ғўзапоя ғарами томон чошиб кетди.

Ғўзапоя айвон ёнидаги ялангликка босилган. Ит пашшалардан безор бўлганидан ҳамиша шу ерга келади. Айникса, ғарамнинг моллар қашланавериб ёйдек ўрлатиб юборган томонида умуман пашша бўлмайди.

Оқтўш шу ерга келиб ётди. У ҳамон бошини силкитар, ўқчир, олдинги оёқлари билан тумшуғини силаб, ночор вингширди.

Ит чирковдан кутулганида, Бека тандирдан иккинчи марта нон узди. У саватдаги нонни уйга ташлаб чиққач, ҳашарчилар ётган пардасиз хонани тақиллатди. Ичкаридан овоз бўлмади. Мушти билан урди. Эшик очилиб, остонада елкасига қора тўн ташлаган йўғон киши кўринди. Бу кўнжиси қалта эткининг эгаси эди. Бека унга куёшни кўрсатиб нималардир деди. Ҳашарчи бош силкиди ва оёғига этигини илиб, саҳн четидаги газ балонига бориб ўтирди. Оғзини катта очиб эснади ва Оқтўшга кўзи тушиб, «Ху-у-ут» деганча пўписа қилди. Ит унинг дағдағасидан норози тўлганди. Осилиб тушган устки лаблари пир-пир учади. Аммо ўрнидан турмади.

Оқтўшнинг кимири этмаганидан дарғазаб бўлган «барзанги» тош кидирди. Буни пайқаган ит зипиллаганча ғарамнинг ён томонига ўтди ҳамда ғўзапоя чўплари орасидан уни кузатди.

Ит юрак олдириб кўйганди. Унинг авжини Хўжайин қирққан. Ҳашарчиларга ҳурди дегунча, ҳайдаб солди. Ҳатто бир гал мўйлов йигитни катак томонга ўтказмаганига учи синган ўрок билан урган ҳам...

Пардасиз хонадан бошқа ҳашарчилар ҳам бирин-кетин чиқиб келишди. Олдинда иккала кўзойнакли, ортидан мўйловли ёш йигит. Кўзойнаклилар қора туфлиларнинг эгалари. Улар беозор. Бўш бўлди дегунча, тахтачадаги доначаларга термилишгани термилишган. Кэданинг эгаси мўйловли йигит эса шўх. У ҳам

кўнжиси калта этикнинг эгаси сингари тунлари уйда бўлмайди. Ундан ҳамisha бадбўй хид анкийди.

Олдинда Оқтўш, оркада елкаларига этакларини ташлаган тўрт хашарчи узун-киска бўлиб йўналганларида анҳор ёқасидаги йўл хувиллаб қолганди. Йўлда факат теримчиларнинг ҳамда тонгда ўтиб кетган кишлоқ подасининг излари. Пахтазорда эса хирмондаги арава ва қаккайиб турган хашарчилар. Қишлоқликлар бош кўтармай теришаётгани учун кўзга ташланавермайди. Уларнинг бор-йўқлиги ҳам билинмайди.

Улар одатдагидек, Учтепа этагидаги чимзорга боришди. Чимзор пасткамрокда, кўтарма қилиб қурилган йўл, кишлоқ томонни тўсиб туради. Хашарчилар келасолиб ўтиришни бошлаб юборишди.

Оқтўш анҳордан чиқарилган лойка уюми устида чўнкайиб ўтирибди. Кўзлари дастурхонда, нимадир ташланишидан умидвор. У қолбаса бўлинаётганда тинчини йўқотди. Бир-икки тамшанди, чапиллаб яланди. Яна тилини осилтирган кўйи бир текис нафас ола бошлади.

Оқтўш интилганча бор эди. У қолбасаинг таъминни биларди. Юмалоқлаб тайёрланган хуштаъм гўштни ит худди шу ерда тотиган... Дастлабки ташланган қолбаса ёғлироқ эди. Ит ирганиброк ялади. Мазасини тотиб кўргач, яна қутди, лекин улар бошқа беришмади. Зиёфат охирида эса ёғлисини ҳам, ёғсизини ҳам Оқтўшга иргитишди. Бироқ энди қоронғи эди. Кўпи исроф бўлди. Оқтўш ҳидлаб топганларинигина еди. Нечтаси анҳорга тушди, нечтасини тошиб бўлмади. Аслида хашарчилар билан бригадир бу ерга тушдан кейинок йиғилишганди. Пода қайтганда туришмоқчи эди, бир-бирини тортишиб ўтириб қолишди. Бу орада мўйловли йиғит кишлоққа бир тушиб чиқди. Нарсаларга кўз ўтмай қолганда, ўринларидан туришди. Шу-шу булар пахта теришмайди. Қунни чимзорда кеч қилишади...

Оқтўш ҳам улар билан бирга. Баъзида улар нишхўрдлардан ташқари катта-катта қолбаса бўлақларини инъом қилиб туришади. Бугун негадир эътибор беришмаяпти. Кўнжиси калта этикнинг эгаси бошига тўнини кўйиб ухлапти. Кўзойнақликлар шахмат ўйнапти. Мўйловли йиғит томоша қиляпти.

Оқтўш уларни кузатишдан, кутишдан зерикди. Орқа оёғи билан калта қулогини қашиди-да, Учтепа ортидаги пахтазорга қараб кетди.

Теримчилар яқинда бу картадан чиқишгани учун атроф кимсасиз ястаниб ётарди. Эгатларга терим машиналарининг излари муҳрланган. Шохлари синиб ёнларига осилиб қолган гўза туплари бебарг, бефайз. Бу мажруҳ қора чўпларнинг бир пайтлар гурқираб ўсганига ҳам, барг ёзиб гул тукканига ҳам ишонгинг келмайди.

Ит ана шу қора чўплар орасидан қуруқ барглари қисирлаганча босиб борарди. У майдонни қок иккига бўлган ариқчадан ўтиб, гўзаси ола экилган жойда тўхтади. Қиска-қиска искади, пишқирди. Турган жойида айланиб қолди. У безовта эди.

Оқтўш бу ерга келганида тинчини йўқотар, баъзида узун-узун увлаб ҳам оларди. Ит бу ерга ҳаётидаги унутилмас хотиротни туйгани келарди. У ўз хотиротини тиклаётганида кўз ўнгида оқиш паға ранг пайдо бўлар, бу ранг бора-бора итга айланарди. Оқ итга... Секин аста ўша Оқ итнинг оч жигарранг тумшуғи, тийрак кўзлари, бўйнидаги титилиб кетган чилвири, ихчамгина жуссаси гавдаланарди. Кейинчалик ўша Оқ ит ортига қайрилиб, Оқтўшнинг қўлоқларини пушти тиллари билан ялаётгандек, эркаланиб бўйнига бўйинини суйкаётгандек, юзларига илик, ёқимли нафаси урилаётгандек бўларди. Ҳамда бирданига гуриллаган овоз, димоғни ёргудек бадбўй ҳид ёпирилиб келарди. Итни кўзи тиниб боши айланарди; кўнгли ағдариларди. Оқтўш шунда бу ширин ва аччиқ хотирот исканжасидан қутилиш учун ортига қайтарди.

Оқтўшга хотирот бўлган воқеа тундан бошланди. Улар кўп йўл босишди. Чарчоқ нималигини билишмади. Ҳамон югуришарди. Олдинда бўйнига чилвир боғланган Оқ ит. Ортида гала, гала. Гала тобора кўпайиб борарди. Оқ итнинг ҳидини билганлар келиб қўшилишаверди, қўшилишаверди.

Гала сувни кечиб ўтмай, канал ёқасидан йўл солди. Шунда Оқтўш пайтдан фойдаланиб гала бошига шудгор орқали кесиб чикди. У ҳалитдан буён чилвирли итга ҳеч қайси итни йўлатмаётган Олапарга етиб борди. Уни кўкраги билан суриб, ўрнига ўзи ўтди. Олапар ириллади, аммо хужум қила олмади. Оқтўшнинг йўғон гавдасидан, ўт чакнаб турган кўзларидан ҳайикди.

Энди Оқтўш Оқ ит билан ёнма-ён борарди. У Оқ итга янада яқинлашаркан, унинг қулоқларини беозор тишлади. Тумшуғи билан тумшуғига, бўйнига турткилади, искаланди. Қулоқларининг остини ялай бошлади, ялай бошлади. Шундай яладики, унинг мулойим майин юнгидан хузурланиб кетди. Оқтўшнинг иссиқ нафасига, гуркираб ураётган балоғат хидига чилвирли ит бардош бера олмади. Оқтўшга ён берди ва уни бошқалардан ажратиб эргаштира бошлади.

Шунда галада бесаранжомлик пайдо бўлди. Итлар тўхтовсиз ҳуриб, Оқтўшга хужум қилдилар. Улар Оқ итни қизғанишмоқда эди. Хужумни Олапар бошлади. У вовиллаганча Оқтўшнинг орқа сонига ташланди. Бироқ тишлашга улгуролмади. Унинг ноҳўя ҳаракатини пайкаган Оқтўш унга бостириб борди. Олапар ўзини ўнглагунча, Оқтўш унинг қулоғи аралаш бўйнидан тишлашга улгурди ҳамда уч-тўрт силтаб ёнига отди. Олапар гандираклар туриб қолди ва акиллаб орқага тисарилди. Бу билан Оқтўшга ташланиш тараддудиди бўлган бошқа иликкан итларнинг ҳам авжи қирқилди.

Оқтўш ер титиб ириллар, биронта итни чилвирли Оқ ит томонга ўтказмасди. Ўзи эса тислана-тислана унга яқинлашиб борарди.

Уларни бир неча итлар таъкиб қилиб келди. Кейин сийраклашаверди, сийраклашаверди. Битта-битта ортада қолаверди.

Оқтўш чилвирли Оқ ит билан мана шу ғўзаси ола экилган

майдонга тонг отмай етиб келишди. Дуркун ғўзаларнинг баргларини хўл, ҳаво салкин, муздек сувни симиргандек бадан-баданнингни яйратарди. Атроф тинч, юракни ҳаприктириб юборадиган даражада осуда. Ҳеч нарса ҳалақит бермасди...

Қуёш Учтепадан мўралаганида уларнинг тинчи бузилди. Қовоқаридек ғўнғиллаган овоз келди. Бирданига овоз тобора яқинлашиб кучайиб борди. Улар талвасага тушиб қолишди. Қочишга улгуришмади. Осмондан улар томонга қанотларини кериб бир нарса бостириб келарди. Бу нарса жуда бахайбат ва кўрқинчли эди. У еру кўкни ларзага солиб, борликни қар қилгудек ўкириб келарди. Оқтўш ҳар хил овозларга ўрганган, лекин бундай овозга илк бор дуч келиши эди. Осмондаги махлуқ бир зумда булар томонга шўнғиди. Келаётган бу фожиадан ҳамма нарса титрарди. Оқ ит дағ-дағ қалтирарди. Қалтироқ Оқтўшга ҳам ўтди. Улар кўрқувдан овоз чиқаришолмасди. Шу лаҳзада махлуқ уларни босиб кетадиган даражада пастлаб, ҳайқирганча ўтиб кетди. Бу жуда тез рўй берди. Итлар уни тузуроқ кўриша олмади ҳам.

Ғўзалар бош тебратиш шовуллаб юборишгандэгина, уларнинг гарангисгани таркади. Вангиллашиб қочиш қолишди. Улар қаёққа кетишаётганини билишмас, фақат югуришар, тинмай югуришар, мана шу ваҳима кучоғидан қутулишса бас эди. Ўта нордон, бадбўй хиддан Оқтўшнинг боши айланиб кўзи тинаверди, оёқлари чалқашди, жуфти ҳам шундай бўлмоқда эди. Улар бутунлай бўшашиб, баданлари ўзларига бўйсунмай пир-пир учарди, югураётган бўлишарди-ю, бадбўй ажал муҳитнинг чети кўринмасди, уларни таъкиб этаётгандек эди. У сарсиз-сарҳадсиз эди. Ҳавога таркаган хид нафас олишдан сайин бурунларини куйдирар, томоқларини шилиб юборгудек ачитиб, азоб берарди. Қун иссиқ, ғўзаларнинг барглари қалин, дим, ғир этган шаббода йўқ, ҳаво оғир, нафас олиш борган сари кийинлашарди. Уларнинг мадорлари қуриб, ҳолдан тойишди. Ажралишолмади ҳам. Сербарг ғўзаларга суяниб, ётиб қолишди.

Оқтўш баданларига ботаётган ғўза новдаларини ва ўзининг ҳаёт эканини сезди. Сўнгра қаердандир ғўнғиллаган овоз эшитилди. Бу овоз ҳали ҳам икки уч марта қулоғига элас-элас чалинганини туйди. Лекин буниси анча узокдан эди.

Атрофдаги курт-кумурскалар ҳаракатини тўхтатиб қотиб қолишган, пашша, чивинлар шалпайган баргларга осмондан ёғилгандек ёпишган. Жуфти — Оқ ит эса қаергадир ғойиб бўлганди.

Оқтўш бадбўй хидни сезмаётганига ажабланди. Тез-тез хидлаб кўрди. Билмади. Аммо ўзининг ниҳоятда вазминлашиб қолганини, бошини кўтаришга қурби етмаётганини сезди...

Оқтўш ўша-ўша бўйнига чилвир боғлаган Оқ итни бошқа учратолмади. Унга ўша кундан тез-тез бўлиб турадиган бош оғриғи ва ана шу унутилмас воқеа хотирот бўлиб қолди. Унинг ғўзаси ола эқилган майдонда ҳар гал туядиган хотироти ҳам ана шулар эди.

Айвондаги кэда ҳар кунгидан олдинроқ ғойиб бўлди. Энди фақат қўнжиси калта этик қолди. Бу ҳам музыка тинмасдан қаергадир гумдон бўлади. Итга ҳамроҳ бўлиб қоладиган пойабзаллар одатдагидек икки жуфт қора туфли, ўзига қарашли калишлар.

Уйлардаги чироқлар сийраклашди. Дастлаб Хўжайин билан Беканинг хонасидаги, кейин киз ётадиган хонанинг чироғи ўчди. Атроф қоронғилашди. Айвондаги чироқ нурсиз. Музыка ҳамон авжида. Чигирткаларнинг чиркиллаши тинмаган.

Оқтўш ғўзапоя ғарами ёнида бетоб ётибди. Унинг бош оғриғи хуруж қилди. Эски дарди кўзгаб қолди. Олдин оёқлари увишди, елкаларига, бўйнига ўтди. Бўғинлари қақшади. Секин-аста бошига оғриқ кирди. Бир лаҳза борлиқ қоронғилашди, ҳеч нарсани илғамади. Ғарам ёнига амаллаб етиб олди. Кейин нима бўлганини, қанча маҳал ётганини билмайди. Мана энди, оғриқ энгиллашиб кўзи очилди.

Қиз ётган хона томондан нимадир қисирлади-ю, ит оғрикни унутди. Ўрнидан туриб ўша томонга юриб кетди. Муюлишга етмасидан дераза очилди, ичкаридан Қиз осилиб тушди. Оқтўш уни қаршилаб искаланди, эркаланди. У итга парво қилмади. Деразани сассизгина ёпди-да, кўлидаги калишини кийиб, оёк учида уйнинг ортига ўтди.

Хожанинг кийимлари бугун бошқача эди. Юрганида шитирларди, ёқимли бир ҳид таратарди. У авваллари тунда ташқарига чиқмасди. Чикканида ҳам узок турмасди. Музыка эшитилаётган томонга қараб қоларди; кўпроқ тургудек бўлса, онасининг овози эшитиларди-ю, чуқур хўрсиниб, ноилож хонасига кириб кетарди.

Қиз ўйин майдонидагиларни тандир ёнидаги туйнукдан, Оқтўш эса маккапоя ғарами ёнидан кузатди. Ўйинчилар орасидан биринчи бўлиб кэданинг эгаси кўзга ташланди. Унинг узун бўйи ва қора мўйлови бошқалардан кескин ажралиб турарди. Хожа ҳар дамгидек унга берилиб қараб қолди.

Қиз ҳашарчилар келган кунданок шунақа эди. Уни тинимсиз кузатарди. Баъзан Оқтўшга тинчлик бермасди. Уни лойқа уюмидан қувиб, ўрнига ўзи чиқарди. Чимзорга тикиларди. Ҳатто унинг дордаги ювилган кўйлаги остидан ўтаётганида ҳам тўхтар, юзларини кўйлаққа бир зум тегизиб, суйкалиб ўтиб кетарди. Атрофда ҳеч ким бўлмаса, айвондаги кэдасини кийиб кўрарди, бир икки қадам босарди ҳам.

Мана бугун терган ҳамма пахтасини чимзорга элтиб, шу мўйловли ҳашарчининг этагига ағдариб берди. Энди туйнукдан кузатяпти. Аммо мўйловли йигит Хожанинг унга интиқлигидан беҳабар, у сочи қирқилган кизни бағрига сингдириб юборгудек қучоқлаб, куй оҳангига мос тебранади...

Оёк шарпаси Оқтўшнинг диққатини ўзига тортди. Дарҳол тандир томонга қаради. Хожа туйнукдан узоклашиб, уй томонга кетаётганди. Ит унинг ортидан юрди. Хожанинг боши эгик, елкалари титрарди. Унинг бояғи шашти, юришларидаги чакқонлиги йўқ эди.

Улар яна уйларнинг орқаларидан юришди. Оқтўш тракторчи кўшнинг уйи ортидан ўтаётганида тўхтаб қолди. Унинг димоғига таниш пойабзал хиди урилганди. Лекин қайси пойабзал хиди эканлигини ит билмади. Олдинга юрди, ортга қайтди. Ит искаб бораркан, Хожаси ўз хонасига кириб кетганини пайқамади. Хид қадам-бақадам янгиланиб борарди. Қадамлар катта, масофалар тез босиб ўтилганди. Из ўзларининг ҳовлиларидан чиққанди. Ит изнинг хидидан адашмади. Хид уни айвонга, пойабзаллар турадиган жойга бошлаб келди. Пойабзаллар орасида кўнжиси калта этик йўқ эди. Оқтўш ортига қайтди. Хид тракторчи кўшнинг уйи орқасига келганда бирданига исиз йўқолди. Атрофда дов-дарахт йўқ. У тумшугини шаббода эсаётган томонга тутди. Хидни тутолмади. Аланглади ва деворнинг юқорироғидаги деразага кўзи тушди, ҳамда олдинги оёғи билан дераза раҳига тирмашди-да, искади. Таниш хид. Раҳда кўнжиси калта этикнинг изи бор эди. Ичкарига барзанги ҳашарчининг киргани шубҳасиз. Бирок деразага оппоқ парда тортилган. Ичкари эса тимкоронғи, ҳеч нарса кўринмайди.

Оқтўш тоқчага чиқмоқчи бўлди. Лекин чиқишга қурби етмади. Тоқчани фақат китирлатди, холос. Унинг тирноқлари бетон тоқчага ўтмай зиркираб оғриди. Ит норози ғинғиллади. Шунда ичкаридан қорароқ сояга ўхшаш нарса кўзга илинди. У ғинғиллашини бас қилиб, сояга тикилди. Сўнгра яна таталади, интилди. Соялар қуюклашиб, аниқ бир жуфт сояга айланди ва дераза ойнасига яқинлашди. Оппоқ парда енгил тебранди. Ит каттиқроқ таталаб, ириллади. Соялар бунга бардош беришолмади, секин узоқлашиб қоронғиликка сингиб кетди.

Оқтўш ноилож пастга тушди. Тез-тез бояғи изларни искади, дераза томонга қараб вингшиди, вингшиди, лекин вингшишдан ўзи коникмади. У парда ортида қандайдир ёмон бир нарса бўлаётганини билди. Йўл томонга чўнкайиб улий бошлади.

Ит йўлга қараганча увлаяпти. Йўлда маржондек юлдузлар тизмаси боряпти. (Улар аслида юлдузлар эмас, заводга пахта олиб кетаётган таранспортларнинг чироклари). Юлдузларнинг бир жуфти уйнинг эгасиники. Ит шуларни ўзига чорлаяпти. Қанийди ўша бир жуфт юлдуз шу томонга бурилса, тезроқ бурилса. Ҳов анави дарахтнинг ёнига келганидаёқ қаршисига югурарди. Кўшни йиғитнинг кабинадан эпчиллик билан тушишини кутарди. Оёғи ерга текканиданок этагида ёпишарди. Доимо мой хиди келадиган этагига. Маҳкам кучоқлаб оларди, вингширди, вингширди. Уйига тезроқ киришини, у ерда ножўя иш содир бўлаётганини, барча-барчасини билдирарди. Тезроқ бурилса эди, ўша бир жуфт юлдуз. Одатдагидек тонгга яқин эмас, ҳозирок бурилса, ғайрининг деразадан ошиб кирганини билса, Бурилса, бурилса. Йўқ, бурилмайди, бурилмайди. Улар жимирлайди, холос, жимирлайди. Юлдузлар фақат жимирлайди, ўзларига чорлайди. Чорлаганиннга келмайди, келмайди.

Хашарчилар кетганига ҳам мана анча кун бўлди. Улар кетди-ю, ҳаммаёқ хувиллаб қолди. Яна хўрозларнинг кичкиришлари, тунлари итларнинг хуришлари кишлоққа ўз ҳукмини ўтказа бошлади. Ҳамма нарса олдинги ҳолига қайтгандай бўлди-ю, Оқтўшнинг аҳволи ўзгарди. У каттик оғриди. Уч кундан буён туз тогани йўқ. Ялоғидаги нон тўғралган сутга ҳам қарамади. Кўнгли ҳеч нарса тусамади.

Дард бу гал кутилмаганда бошланди. Бадани умуман увишмади. Бирданига кўзи тиниб, оёқлари ўзига бўйсунмай кўйди, йиқилди. Кечга яқин хўжайин тўшакка солиб, уйчасига судраб олиб келди. Шу ётганча ётди. Кеча кечкурун кетмокчи эди, кетолмади. Бу ерда қолиб ҳам бўлмас эди. У ниманидир яқинлашиб келаётганини ва шу нимадир уни олиб кетишини тобора аниқроқ биларди.

Чирокларнинг ўчишини кутди. Ҳаммаси кўнгилдагидек бўлгач, зўрга ўрнидан турди. Ўрнидан туришга турди-ю, кўзи тиниб чайқалиб кетди. Оёқлар туриш берди. Ўзини тутди. Энди бутун гавдаси калтирарди. Айниқса, тўрт томонга тиралиб турган оёқлар шундай каттик калтирардики, эгилиб, жуссани ерга тушириб юборадигандек эди.

Ит юрмоққа ҳозирланди. Ўнг оёғини ердан салгина узганди, мувозанати бузилиб, оға бошлади. У дарҳол оёғини жойига қўйиб, мувозанатни сақлашга улгурди. Ит тикка қолди. Аммо калтироқ баттар авж олди. Дармонсизликдан тумшугининг учини тер босди. Еру кўк чирпирак бўла бошлади. Оқтўш кўзларини чирт юмиб, оёқларига таянди. Бор умид оёқларда қолди. Афсуски, вақт ўтган сайин оёқларидан ҳам мадор кетиб борарди. Ит узок тик туролмаслигини билса-да, ётмади. У кетиши керак эди. Яна олдинга қараб интилди. Бу гал ўзини ўнглаёлмади. Гавдаси оғирлик қилди. Чап томонга оғиб йиқилди ва ҳушдан кетди.

Тонгга яқин ўзига келди, туш кўрди. Тушига Оқ ит кирди. Оқ ит уни қаергадир эргаштириб кетарди. Оқтўш Оқ итнинг изларини босиб борарди, излар олдинги оёқларини орқа оёқлар такрорлайди. Улар тезроқ юришди. Қадамлар ҳамон бир-бирини такрорлайди. Яна тезлашишди, югуришди, чопишди. Улар чопишгандагина оёқлар бир-бирини такрорламай кўйди. Тўрттала оёқ ўз ҳолича туша бошлади. Улар учиб боришаётгандек чопишарди. Юнглари ҳавода силкинарди. Қадамларнинг товуши эшитиларди. «Дукур-дукур, дукур-дукур, дукур-дукур». Кейин бирданига оёқ товушлари жуда ҳам кўпайиб, тартибсиз ва каттиқроқ эшитилди. Шундоқ қулоғининг остида дукурлади. «Дукур-дукур-дукур-дукур». Ит уйғонди. Товуш ўнгида ҳам ердан эшитиларди. Оқтўш кўзини очди. Катакдан чиқарилган товуқлар экин майдони бўйлаб югуришарди. Оқ хўроз қанотларини қоқиб кичкирди, товуқлар, қанотларини керишди.

Шу пайт қўшнининг хўрози шитоб билан югуриб келди-да, товуқлардан бирини қувиб кетди. Оқ хўроз кук-кулаб ер титиш

билан овора эди. Буни кўрмади. Оқтўшда эса бегона хўрозни қувиш истаги бўлмади.

У бу можарога бефарқ тикилиб ётаверди. Оқтўш хашарчилар келиб кетганидан сўнг кўп нарсалардан жудо бўлганди. Биринчи бўлиб эгалик туйғусидан, албатта. У авваллари қарамоғидагиларга хукмрондек бўлиб юарди. Хонадон бисотиға бегонани яқинлатмасди. Энди у ҳам оддий бир уй хайвони эканини, мана шу мясиз товуклардан, сузик кўзларини унга бақрайтириб турган сигирдан, бурни кертилган қора эшакдан ўзини фарқсиз бўлиб қолганини шу дамда чуқур ҳис қилди.

Товукларга дон сочиб бўлган Хўжайин Оқтўшга яқинлашди. Ялоғига назар ташлаб, рўпарасига ўтирди.

— Оқтўш, сенга нима бўлди?

Ит номини эшитиб кўзларини Хўжайинга тикди. Хўжайин унинг бошини силади.

— Қасал бўлиб қолибсанда-а? Қанийди, сен жониворнинг қаеринг оғриётганини билсам...

Оқтўш Хўжайиннинг раҳми келаётганини, лекин иложсиз эканини тушунди. Ит бу меҳрибончиликка бардон бера олмади. Кўзларига ёш қалқиди.

Хўжайин унинг бошини силади. Сўнг тиззаларига таяниб ўрнидан турди-да, оғир-оғир қадамлар булан уй томонга кетди.

Тушга яқин Бека ювинди кўтариб келди. У ҳам итга ачиниб-ачиниб қайтди. Оқтўш Хожаси — қизни қоронғи тушгунча кутди, келмади. У негадир уч-тўрт кундан буён кўринмасди. Қаергадир кетган.

Бугун ҳаво кечагидан совуқ эди. Осмонда юлдузлар, хонадонларда чироқлар милтираб қолди. Оқтўш энди йўлга тушиши керак. Агар бугун кетмаса эртага кеч бўлади...

Ит аранг ўрнидан турди. Энди юриши керак. У кечагига нисбатан, ўзини яхши сезди. Шундай бўлса ҳам у оёқларига ҳамон ишонмасди. Аммо кетиши шарт, бу ерда қолиб бўлмайди, қолиб бўлмайди. Оқтўш ишонқирамай аста қадам босди. Кейин яна, яна. У секин ва бир текис юриб кетди. Ит аввал ховлини айланиб чикди. Ўзи учун қадрдон нарсалар ва буюмлар олдида оз-оз тўхтади. Улар билан боғлиқ бўлган хотираларни эслади. Сўнгра йўлга чикди.

Ит чимзорга келганида ҳарсиллаб қолди. Етса туролмаслигини билди. Тик турганча нафасини ростлади. Бу ёғи энди шудгор. Қорайиб турган шудгорнинг устки қисми юпқа музлаган. Остки қисми эса юмшоқ. Йўлга караганда шудгорда юриш оғир. Бунинг устига ер текис ҳайдалмаганди.

Оқтўш чуқурроқ ҳайдалган бир жойга келганида ўзини ўнглаёлмай қолди. Олдинги оёқлари бир зумда юпқа музламани синдириб тупроққа кириб кетди. Оёқларини ердан чиқариб улгуролмади. Тумшуғи тупроққа ботди. Ит бу ерда кўп овора бўлди. Бурнидан чиқаётган ховурдан музлама эриб, нафас олиши қийинлашди. Дастлабки уриниши зое кетди. Оёқларини бирданига ердан суғуролмади. Кейин яна қаттиқ интилди. Бу гал

оёқлари чиқишга чиқди-ю, тиззалаб қолди. Энди тиззалар тупрокқа чўкиб борарди. Ит бор кучини тўплаб яна уринди, туриб олди. Йўлда беҳол давом этди.

Оқтўш Учтепа ортидаги ғўзаси ола экилган жойга қараб борарди. Ҳозир ер ҳайдалиб, у жойни топиш мушкул эди. Аммо ит у ерни тахминан топиб борди. Бир дақиқа тупрокқа беланган тумшуғини юқори кўтариб, ҳавони исқади ва ётди. Бу гал у ҳаётида биринчи ҳамда охири марта жағини кўлининг устига эмас, шундоқ музлаган кесакчалар устига кўйди ва чуқур хўрсиниб юборди.

Ҳаво совук. Осмонда юлдузлар бодрайди. Учтепанинг шундоқ устидан тухумнинг сариғидек ой балқиб турибди. Оқтўш эса шу ҳаётга ташна кўзларини тикканча ётибди.

БАРГАК ТАҚҚАН ОЛМАЛАР

Олдинига ўрни кўриниб қолган ёғоч — тамба мана эшикка мослашиб, ҳатто бир неча йилдан бери тургандай из туширибди. Бино бўлгандан буён зулфин кўрмаган шу эшикка, тамба ярашади, деб биров ўйламаган, заруратдан қоқилган эди, мана энди тақинчоқдек безаб турибди. Не-ки, бошланиб кўзга ташланса тамом, унинг ярашганиям, муносиблигиям шу экан. Йиғим-теримнинг авжида, Умаралининг ўз уйида яшириниб ўтириши баъзиларга кулгили бўлгани билан унинг ўзига адолатдан. Негаки, Зоҳиджоннинг «ака-ака»лаб ишга буюраверишидан задаланиб, Мирзакаримга юзма-юз келишдан уялиб, хирмон томонга оёғи тортмай кўйган. Бундай кўгилхолликлар измида колхоз ишига бўйин товлашга товлаб, уйда бирор аргизулик ишни қойиллатса-ю, садқан сар, бироқ бу ердигиси ҳам сарик чақалик эмас: эрталабдан кечгача, қуритишга ёйилган икки линча шолини кўзғаб, чумчуқ, мусичалардан асраш, яъни пашша кўриқлагандек гап. Бўлмасам ётиб кетган бачқини ўриш, кўрани тузатиш каби оиланинг туйшуми унга маҳтал. Маҳтал бўлган билан қилолмаса бекор, ичидан оғринса ҳам кузги офтобга ўзини солиб ётишга мажбур экан. Бунинг сабабиким, уйининг чўкканлигию томининг орқасидан тушган йўлнинг баландлиги.

Уйинг бўлса бўлсин пастда бўлмасин, ёки томинингнинг ортидан кўча ўтмасин экан. Ҳар доим камалиб ўтирмайсан, тирик жонсан, ҳовлига чиққинг, мол-ҳолга қарагинг келади, афсуски уйининг саҳни саҳнамас саҳна, ўтган-қайтганга мисоли ойна, айниқса ҳозирги кунларда қийин. Ҳовлида уймаланиб юришнинг ўзи нокулай, қолаверса, йўловчи борки, бригадир Зоҳиджон кўриниб, дарвоза томон йўл солаётгандай хавотирли. Зоҳиджоннинг ёқинкирамай, кўзга тушган чўпдай ботаётганлигининг боиси, уйга йўқлаб келавериш безор қилиб юборганлигидан. Унинг илгариги ташрифлари ҳол сўрашдан иборатлигига маъно юклаш ноўрин. Чунки Умарали, Мирзакаримни мулзам қилган тун, дард илаштириб уч кун қимирламай ётган. Хотини бетоблик-

ни оғир юк кўтарганликка ва бемаҳалда ҳилват тутзордан юриб қўйилганга тўнкади. Муолижани ҳам, парваришни ҳам хотини қилгач, гапи хулал-да, аслида якка қадам йўл ҳар кунги йўли, жин тегса шу кунгача тегарди. Яна ким билади-ю, Мирзакарим келмаганида, ҳар кунгидек прицеп аравагагина юклаб, ораларидаги дилшикасталик содир бўлмас, юракка куч келиб боши ёстикка тегмасмиди... Ҳосилнинг чўғи кўрингач, бригаданинг кўпчилик эркак аъзолари ўзларини четга олишиб, бутун оғирлик Умаралининг гарданига тушган, бўлмасам унга хавасмас, етти хуфтонда чакалак оралаш. Ўзи «бор-е, менга зарурми» деса дегудай-а, қараб тураверишга бет чидамайди, «ке, шуни қилиб қўяколайлик»лаб жон куйдириб келган жойи шу.

Хирмонда давангирдай-давангирдай тўрт йигит (иккитасининг оғир юк кўтармаслиги ҳақда қўлида қоғози бор, иккитаси ўқувчи-конун кўтармайди) чипта этакнинг лаби-лунжи йиртилиб кетгудек ниқтаб басма-бас пахта тугишдан, у эса шийпон четига ўрнатилган прожектор ёруғида прицеп аравага ташишдан зерикмасди. Зерикканда нима, далага чикдингми, вассалом, тинчимайсан, ҳаракатинг сустми, шитобми бари бир, аравани тўлғизиб заводга жўнатишининг шарт. Жикка терга бўккан тўн елкасини қичитаётгани ва тиззалари дармонсизланиб, бели зирқираётгани айнан юк кўтариб кетаётганида эмас, аксинча, тугундан кутулиб омонат тахта нарвондан тушиб келаётганидагина билинади. Гўё юкка ҳар елка тутган вужудида қайта уйғонган куч-ғайрат этакдаги пахта билан бирга аравага тўкилгандек.

Ҳозир энди бўй йигитлик даври эмаски, бунақанги билакта-лаб ишларга ўзи ихтиёр қилиб баданлари яйраса, ўзини атрофдагиларга чарчамайдиган қилиб кўрсатишга тиришса. Баҳоли қудрат қимирлаётгани зуруратдан, икки йилни тинчгина, бир амаллаб ўтказишдан, кексалик нафақаси олиш муддатига етиб олиш илинжидан. Шу кунгача сўхтаси совук кўринган Мирзакаримнинг қилиги унинг ана шу икки йилга тирмашган режаларини тулки теккан товукнинг патидек тўзғитиб, кўксидаги нимасигадир тегиб, ўзлигини оз-моз бўлса-да, пайқашга уннаб қўйди.

Хирмонда уюлган пахта мўл, арава ярмидан ортган, уфк гўшт ўралган докадай кон юки, тракторчи йигит тезрок юклашларини қистаб тут остидаги ажриққа-бригадир ёнига чордона қурган. Ҳамиша шулар ёнига борадиган Мирзакарим одатини тарк этиб, тўғри уларнинг ёнига келди, кўтарилиши керак бўлган тугунни босди.

— Шошманглар!

Шофёрнинг амирона овозига юкни кўтармоққа шайланган Умаралидан то гап қор қилмайдиган қайсар ўқувчиларгача, сўзсиз бўйсундилар. Важохатидан қайфи бордек кўринган Мирзакарим тугунни хирмонга ағдарди. Этакни йўл-йўлақай турмаклади-да, белини ушлаб турган бригадирнинг оёғи остига урди.

— Бўйнига миниб оласизларми, қачон келсам шу одам кўтаради. Умарали акамдан бошқасига гапингиз ўтмайдами?! Салкам элик йил ишлабди. Бунақанги ишлатишларингда шўринг курғурни пенсияга етказмайсизлар, ёки ниятинглар шундайми?!

Умаралининг ён-верига қарашга журъати ожиз топди, гўё кимлардир ачиниб, кимлардир хайратланиб унга тикилишиб тургандек эди.

Зоҳиджон бир лаҳзада, бир зарбада бу сингаштасиз, узундан узоқ кечган қисқа ҳолатга барҳам едирди.

— Ўзингизни босинг. Бизда ҳар кишининг эрки ўзида. Қул қилиб, бўйнига арқон солиб ишлатяпмизми? Хоҳласа ишласин, хоҳламаса катта кўча.

Бригадирнинг ҳақиқати шофёрнинг ҳақиқатидан устун чиқиб, таранг тортилган асабларга дам берди: йигитлардан бири бемалол йўталиб, халигина тугундан юмалатилган пахтага чўкди.

Кўkning шамлари бирин-кетин жимирлайди, тердан совиган баданлар жунжикар, жим туришликдан асов йигитларнинг қони қайнайди, бекор ўтаётган вақт ўзига боғлиқлигидан Умарали оғир азиятда. Ўзича бригадир ғудраниб туради, кетма-кет нос уради, қилгулигининг натижасига илҳақ турган Мирзакарим Умаралидан кўзини узмайди. Унга эса шу дамда на Зоҳиду ва на Мирзакарим кўринди, унинг кўзига момик, янада оқариб порлаётган пахта уюмлар, темир арава, бебаҳо кузги ҳаво, олтинга тенг дақиқалар ортик кўринди. У шу шуурни ёр этиб, иккиланмасдан бориб, бригадирнинг оёғи остидаги этакка энгашди, энгашди-ю, қулоғига Мирзакаримнинг «Ҳа, соддагинам-а» деган аламли ички хайқириғи чалинди, кетидан Зоҳиджоннинг голибона ўшқирғи:

— Кўрдингизми, мен мажбур қилибманми буларни?

Мажбур қилмади, мажбур қилгани бундан беҳроқ эди, кекса бағрига заҳа едирмас эди, ўзини-ўзи калтакесакдай совук кўрсатиб, кадрили наслатмас эди. Нега кўра-била туриб этакка энгашди, ўзини ўзи надоматга банди қилди, ҳамон пушмонда, энди илож йўқ, барига кўникмоқ керак, кўникиш улкан бир хасса: таяниб яшайверасан экан, йиқилмагунингча, ер билан битта бўлиб-ётмагунингча ҳисобмас экан. Қанийди, йиқилсанг, ер билан битта бўлиб-ётсанг, одамлар кўрса, ўзинг ҳам ичинингдан тан олиб ётсанг йиқилганлигингни, йиқитишганини. Буларнинг барчаси сароб, йиқилмайсан, йиқитишмайди, гавданг тикка, қоматинг букнлмайди, ўзинг ер билан битта, худди Зоҳиджон Умаралини йиқитгандек, Умарали билмасдан Мирзакаримни йиқитгандек. Эҳ, Мирзакарим Умаралининг ёнини олиб қанчалар йўғон жуссанг ушоққа айланди, гуриллаган овозинг хастаникидек хазин, эшитилиб кўнгиллар доғланди, оёқлар тушовсиз боғланди. Бошқа юриш оғир, кечир, сендан ортик кўринди ўша ечиб ташланган кийимдай ётган чипта, узун умрли,

мата, латта, хамиша оғзи очик, тўлмайдиган, тўймайдиган арава — Ұра! Ұра!

Умарали йигитлар томон юролмади, кўлтиғидан этаги тушди, юраги увишди, ва бу уйга қайтаётганидаги ўша-кўп юк кўтарганга ҳамда чакалақзордан юрилганга тўнқалган қаттиқ юрак оғриғининг дастлабки босқичи эканлигини у анча кейин, иккинчи марта юраги увишганидагина тушуниб етди...

Унинг дарвозасига тамба қўйиб, ўзининг уйида ўзи камалиб ўтириши бригадир йигитнинг хира пашшадек ўралашиб келаверганидан, «сарғайиб қолибсиз ишга чиқаверинг»лаб ялтоқланавериши жонга текканидан эди. Тамбани қоққан куни, зора энди оёғи тийилса, деб ўйлаган, тийилмаган экан, тушга яқин дарвоза тақиллади. Ҳали эт ўлиб кўникма ҳосил бўлмаганидан, бировни мунтазир қилишга ўрганмаганидан, эшитмагандай, бепарво туришга бардоши етмади. Хотинига ёрдам тариқасида тандирга қалаган ўти ўчиб қолгунча улгурмок учун шошиб мехмонга пешвоз чиқди, чиқди-ю, остонада Зоҳиджонни кўрди. Дарвоза қанотин ёполмади, юзи иссиқ экан, гаплари совуқ, чорловидин кўксини силади, юраги увишганини сиздирмади.

— Ҳозир чиқаман.

Ёрдамани ниҳоясига етказолмаганидан ранжиб, чоклари тердан оқарган чопонини елкасига ташлаб чиқаркан, суюқлидай қотиб кетган тили беихтиёр ипакдай эшилиб ичидагини ошқор қилди.

— Яна чақириб овора бўлиб юрманг, буниси сўнггиси, ҳали сиз экан-у, раисингиз келсаям чиқмайман.

— Акажон сиз хафа бўлманг, энди биров сизнинг бошингизни қотирмайди, мушугингизни пишт демайди, бемалол, ишлай-верасиз. Мирзакаримнинг хирмонга келмайдиган қилдим. «Одамларни йўлдан уряпти» деб механикка айтган эдим, машинасини Нодирга бериб, ўзини гаражда қолдирибди.

— Гап Мирзакаримда эмас, ўзимда хоҳиш сўнибди, далага боргим келмайди. Аянгиз «сигирдан чиққаниям кунимизга ярайди» деб айтди. Ўйлаб қарасам рост. Жуда уйда ўтиролмасам қора экинга чиқаман.

Қора экин унинг етишолмагани эди, бригадирга шу орзусини ифтихор қилиб, оғзини тўлдириб айтди, айтувига ўзи ишониб лаззатланди. Ишнинг зўри қора экан, айниқса ҳозир, айвонинггача пахта бўлиб, товукни ҳам ўйланиб боқадиган пайтда. Олмасини териб, остидаги қизилчасини йиғиштириб топширсанг, иш тамом, сенга биров нима қилиб юрибсан деёлмайди, кунига ҳайвонингга бир боғ ўт тайин, қишлоқда яшаб, қишга молингга хашак сотиб олмайсан. У ерда ёш-яланг кам, аксари тенг-тўшлари бор, ошнас — қолхоз фермасида хўп давр суриб, одам танимай қўйган Еркинбой бор. Келари шу экан, олдинги авжидан нишона қолмаган, тиши тушган, сочи Умаралиникидек оппоқ, ўзи меҳрибон, ширинсўз, худди боладай, худди болалигидай, одамнинг яхши пайти болалиги одамнинг яхши пайти қарилиги, одамнинг яхши пайти амалдан тушгани экан.

‘Кишдан, офтобшувокда, чойхонанинг айвонида ёнма-ён ўтирганида маза қилиб гаплашишган, ёшлик дамларини эслашиб, елкаларига шапалатгилашишган.

— Бизга чиқинг, биргалашиб ишлаймиз.

— Хўп, Ерқинбой, биргалашиб ишлаймиз.

Бир-бирларига меҳрлари товланган, кафтларини кафтларига уришган, кўллари бириккан, лекин тақдир дегани кўл эмас, ниятга айри экан. Бирга ишлаш насиб этмади. Ердан қор кетмаёқ ширин-ширин хаёллар оғушида, ўзини Ерқинбой билан оппоқ баргакка бурканган олмалар остида ишлаётган кўриб, идорага кирган.

— Ўрток раис ёшимиз бир жойга етди, биз тенгилар қора экин-да, мен ҳам баҳорда ўша еққа чиқмоқчиман.

— Умарали ака, қора экинда одамларимиз етарли, сиз пахтага ўрганиб қолгансиз, унинг тилини сиздан бўлаги яхши тушунмайди. Бригадир ёш, ҳисобчи ёш, ўзингиз бош турмасангиз кийин, эски «актив»лардансиз.

Раисдан тортиб партком Ҳожикүловагача одамларга тез-тез қайтариб туришадиган бу сўзни Умаралига эслатилиши ножойиз эди. Чунки у бу сўзни дастак қилганлари учун эмас, муқаддаслиги, унга жуда қимматга тушганлиги учун ҳар доим айтилган гапларга «лаббай» деб келган. Бу сўзга дастлаб урушдан қайтмаган муаллим акалари лойиқ топилган. Унда Умарали ёш, эрталаб кўзлари йиртилгудек ҳолда уйғотилиб, далага отлангирилган ўғлининг ёшида — мактабда эди. Ҳаётлари қуёшнинг челақдаги сув орқали деворга тушган аксидек ўйноқи, тўшини сувга уриб ўтаётган қалдирғочлардай хуррам эди. Қайсар катта акаси эндигина рус тили муаллимаси Елизавета Андреевнага уйланган пайтлари, у болалар-ку болалар, ҳатто катталарни-да, «оғзини очиб кўйган», чиройли келин ойисини тузукрок, тўйиб-тўйиб мақтанолмаган.

Бир кунда «челақдаги сувга недир тушди» девордаги қуёшнинг акси чувалди, оғир хабарлардан радио симларининг бели букилди, қалдирғочлар чарх уришиб фарёд қилишди, уларга аёллар, болалар кўшилишди.

Катта акаси кечқурун, ҳамма дастурхон атрофида ўтиришганида отданиш навбати ўқитувчиларники эканлигини ёнма-ён ўтирган Умарали орқали оилага маълум қилди.

— Эртага сизларга табиёт йўқ, катта синфларга физика.

Умарали рўпарасида ўтирган икки акасига ҳавотирили қаради, демак: индинга география — тарих йўқ, йўқ ботаника.

— Борми математика?

— Бор, Қаҳҳоров домланинг ёши ўтган, Султоновни олишмади, узокни кўролмайсиз деб.

Чойнакнинг устига пиёла тушди, аяси Елизавета Андреевна акасига энди узатмоқчи бўлган пиёла — айрилиқнинг илк нишонаси. Келинини ҳеч қачон ёқтирмаган, фақат лозим кийишни одат қилгандагина «қизим» деган отаси, ўша дамда ўзини ортикча сизди, «шом» баҳонасида сўридан тушди, кетди. Гап

нимадалигини тушуниб етган онаси акаларига ёпишди, йиғлади, сиктади, юпанди.

... Мактабга уларнинг хонадонидан уч киши: Умарали, опаси, келин аяси катнай бошлади. Дарсларни она тили ўқитувчиси Султонов, Қахҳоров, Елизавета Андреевналар узлуксиз ўтиб боришди. Улар баҳорга чиқиб олишганидан хўп суюнишган эдилар, афсуски ўрик гулида Султонов муаллим аёллар ва аёлвандлар орасида қолишни эп кўрмай, ўзини ортиқча билиб, ишчи батальонга ариза ёзиб жўнади.

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай катта акасидан қорахат келиб, аясининг районга, махсус ишга кетишини тезлаштирди. Унинг кетиши фақат уларнинг оиласи учунгина эмас, кишлоқ учун ҳам мусибат эди. Онаси «Тўнғичимдан ёдгор, болани ташлаб кетинг» деб фарёд қилиб йиғлади. Келин аяси ҳам зор-зор қакшаб, ташлаб кетолмаслигини, унга ҳам ёдгор эканлигини билдирди. Гапни отаси кесди: «Йиғлама кампир, бир кун келишар, уйинг тўлар. Сиз қизим, болани эҳтиёт қилинг, қаерда бўлсанглар тинч юринглар».

Улар келин аясига ўрганиб қолишган экан, мактаб бекаси қолгандай совук. Энди уларнинг машғулоти ягона-математика. Бошқа фанларни ўрганмай, ҳисоб-китоб қилиб бўлмаскан, нуқул шу ҳақда ўйлаш зерикарли экан, қийин экан, буни болаларгина эмас, Қахҳоров домланинг ўзи ҳам тушуниб етди, уларни ўқиши ёпилди, математика мактабни вақтинча ёпди.

Энди уларнинг диққати катталар қатори кишлоқнинг сара йигитларидан то тўлқин урган шולי-ю, буғдойзорларигага, чаноғига сиғмаган оппоқ пахталардан то куланғир товукнинг тухумларигача беадад ютаётган уруш отлик аждар домига қаратилганди. Вагонларга ортилган юклар, қўллари мушт қилиб Ғарбга — фашистларга силтаган ғарибларнинг, юпунларнинг, очларнинг ғалабага ишончи, умидга эътиқодлари эди. Улар ўзларини ўйламаган эдилар, қисиб-қимтишни, ҳисоб-китобни билмагандилар, ҳисобда илми борлар «ҳисоблашмоқ»қа кетгандилар.

Кузга бориб Қахҳоров домла ўлди, кишлоқ математикасининг пири. Ундан санокли шогирдлар қолди. Улар камчил, кўзга суртгудек, бироқ эъозда эмас, ҳамма нарса уларнинг тинимсиз меҳнатига боғлиқ, янглишиш жиноят, афсуски улар ҳали ёш, ҳисоб-китобларнинг барига тишлари ўтмайди, янглишишади. Домла кўп нарсани ўргатолмаган, улгуролмаган.

Умаралилар ана шу чаласавод билан ҳисобчиликни бошлаган, ўзидан кейингиларга нималарнидир ўргатишга киришган.

Математика ҳисоб-китоб, савоб эмас, математика рақамлар жанги, одоб эмас, демак ҳисоб эмас. У савоб, у одоб бўлганида-ми, математикага ўқиганлардан ғаламислар чиқмас, улар ҳақда ноҳуш ўйларга толинмас эди.

Умарали Муҳторни ўзига яқин тутган, айри калтакни ушлашдан то чўт қоқишгача эринмай ўргатган, лекин уни вақтлар келиб, ёмон ниятда остона ҳатлашини ҳаёлига келтирмаган.

... Келинни кўриб келган опаси, гул-гул яшнаб дарвозадан бакириб кирган.

— Умаралининг бахти бор экан, чирой-чимматидан нолимайди, орқаси тўла соч, кўйлагини ёпади, ақлли-хушлигина. Қани энди она сен кўрсанг эди.

— Сен кўрибсан бўпти-да, болам. Уканг рози бўлса бўлди.

— Ҳали рози бўлмаслиги борми, яккаю-ягона жигарининг таъби укасига айрими? У олмаса мен ўзим оламан.

Опаси эркакшода, унинг айтгани айтган, дегани деган: жиндай гупуртириб айтмаса тунда тўлғониб чиқади. Тўй бўлмасдан келиннинг доврўғини кишлокка достон этган. Умаралининг хаёллари пароканда, тушлари кўркилик, охири бахайр бўлишини, опасининг гаплари ҳақ чиқишини хоҳлайди. Тўй куни негадир қор эмас, ёмғир, қишда ёмғир шивалади, келинни соябон аравада олиб келишди.

Ўзапоядан гулханлар ёкишиди, алангаси булутга етгудек, йнгитлар «ёр-ёр»ни айтишди томоқлари йиртилиб кетгудек.

У келинни аравадан кўтариб олаётганида оёғи тойиб, йикилишига озгина қолди, дўстлари суюди, яна ҳам босди: охири бахайр бўлсин. Ҳаммаси хайрли, чеккан андуҳлари бекор экан. Опасининг бепардоз айтмайдиган қаломи бу гал пардозга мухтож экан. Келин қуёш экан, қарасанг кўз қамашгудек, келин хилол экан юлдузлардан рашк қилгудек, Умаралининг ҳаяжони ҳаяжонми, эрта баҳор, келин ер текислашга чиққан пайт, кўзи тушганларнинг ҳаяжонини кўринг. Шулардан ғурур туйган Умарали одамларнинг: «Бу қиз Умаралига хотин бўлмайди, бир кунмас бир кун қочиб кетади», деган гапини эшитди-ю, хотинини еру-қўкка ишонмай, ўза чопикдан пахта теримигача ёнидан силжитмай қўйди.

Тўнғичи тугилгач, «Кўп кўрмасин, акаларингнинг бахтини сенга берибди» деб дуо қилди отаси. «Тирноққа зор опангнинг бахтини сенга берибди» деб дуо қилди, қувончидан жикка ёшга тўлган онасининг кўзлари.

Боланинг қадами қутлуғ келди: отасининг Маданият даштига эккан ковуни шудгорни қоплади, ҳовлидаги анорларнинг меваси баргидан мўл, уларнинг пахтаси колхознинг олди. Чеканка тугаган, ўзанинг бўйлари бўйингни кўмади, кўсакдан зил-замбил шохлари четандай йўлингни тўсади. Майдонларни теримга ҳозирлаб, ўзлари кўринмай ўза қайриётган қизларнинг кўшиқлари кўкда қарх ураётган қушларга жўровоз.

Кишлоқ томондан чиққан оқ «Волга» йўлни чангитиб шийпон томонга қалхатдай шўнғиди. Олдинда дуррага тугилган дафтари-ни қўлтиклаб Умарали, ортидан Мухтор, шийпонга боришсаки, янги райком. Уни кўриб қулочини ёзди: Умарали «менгами» дегандек иккиланиб Мухторга имлади, зехн солса, унга келяпти. «Бор, нима бўлса бўлди», деб у ҳам қанотини керди. Яқин борганда таниди, ўсиб, улғайиб, танимайдиган бўлиб кетибди.

— Сешанба куни районда илғор активларнинг кенгаши.

— Мен ҳисобчиман, бригадир манави йнгит.

— Сизни ёшлигингиздан биламан, қанақа вазифада бўлманг, биз билан битта сафдасиз. Расмий ҳал этилмаган бўлса хужжат тайёрланглар, шахсан ўзим қафолат бераман.

Район у пайтларда Избосканда, йўллар текисмас, машиналар аравадай хароб, қалдир-қалдир қилиб, зўрға юрарди. Кенгашдан ярим кечаси қайтишган, қишлоққа августнинг сўлим, ойдин туни ҳукмрон, юракларда бир олам қувонч, чарчоқ баданларга бегона. Хурсандчиликнинг силсиласидан кўкраги қалқиб, қушдай учиб баландсўрига кўтарилса, хотини йиғлаб қаршилаган: «Чоли кампирни Маданиятдалигини, сизни районга кетганингизни пойлаган, касалман деб, кенгашдан қолиши бежиз эмас экан. Чарчаган эканман, кўзим энди илинган экан. Яхшиям эшикни зулфинини туширмаганим, ким у, десам, очинг дейди, ҳа йигит ўлгур, мени ким деб ўйладинг, ҳажикиз... дедим, шотида турди, турди, кетди». Умарали тилини тишлаб олгандек азобини ичига ютди, азоби қайноқ экан, бағрини куйдириб ўтди, ойдиндек оппоқ қувончи ҳасратдай қаро бўлиб, қаро кўзига чўкди. Дард деганлари кўздан чиқолмаган ёш, бўғзингга қадалган тош экан, ҳаммага кенг жаҳон янглишган кимсаларга тор экан.

Умарали ичкарига киришга кирди-ю, ўтиролмади, баланд сўри уни кучоғига лойиқ топмади, эшигидан қусиб чиқарди. Дарвозага қўл чўзганида, орқадан енгил қадамлар қувалаб етди, бўйнига илондек қўллар чирмашди, юзларига иссиқ ёшлар суйкалди, нолалари ғазабини аста элади.

— Ҳозир кеч, кейин гаплашарсиз, ёшлик қилгандир, ичб олгандир, ўзингизни ўйламасангиз, бизни ўйланг, борманг, элга дастурхон қилманг.

Ўғлининг бағиллаши оқшомнинг сукутини йиртган, можаро битмаган, у ўйдан қайтмаган, хотини дарвозага кўндаланг, гапириб қўйганига ўзини сўкди, ялинди, ёлборади, истаги — Умарали кўчага чиқмаса бас. Отнинг шаштини сувлик кесади, йигитнинг шаштини хотин тўсади, унинг гапини гап деди, ташқариламади, остонани чегара билди. Ортга қайтди, уни муносиб кўрмай пуркаб ташлаган баландсўрига. Осмон узоғу, ер, қаттиқ эмас, ўз оёғинг билан кириб бўлмайди, кимдир сени қўймоғи ва бундан мақтаниб юрмоғи керак. Алам экан, аламлига, жавоб қилолмаса, ғазабини кимгадир сочиб армондан чиқолмасан.

У сўрида қопга қамалган каптардай тонгни бесаранжом қаршилади, сахар туриб тўғри далага, Мухторни кўрмоққа отланди. Дала ҳали пишқириб, оппоқ кўпиклари балқиб чиқмаган, кўм-кўк жимирлаётган денгиз. Ундан шийпон томонга сезилиб-сезилмай, чайқалиб-чайқалмай окиб келар, дурралар, рўмоллар, тарашадек қотган дўппилар. Умарали бесабр боқди, ҳаммаси окди», «денгиз» бўшади, факат тердан сарғайган, пайноби бузилган шляпа окмади. Қун ёйилди, одам жўнатиб топтиролмади, Мухтор қорасини кўрсатмади.

Хафтаси ўтгач, эрта тонг, шийпоннинг хужрасида маст ҳолда кўринди. Умаралининг ҳовури пастлаган эди, ўзини билмаганга

солди ва умуман кейин ҳам бу ҳақда оғиз очмади. Яқинда ўлди, ўшандай — қилмишига парда қилган арокдан, гўё бевакт ўлимга ҳам парда қилгандек...

Умарали ҳисобчиликдан ўша кезларда, балки кейинроқ, ёшгина бухгалтер чаласаводликда айблаб, тузган нарядларини қайтарворганида кетиши керак эди. Ташлаёлмаган, кўлида бошқа хунари йўқ, кетмон кўтариб чиқишга бўйни ёр бермаган, коридорда ўтираверган, ўғли тенги йигитнинг қош-ковоғига термулиб, раҳм қилишни, нарядни олиб қолишини кутиб. Ҳамонки кетмон кўтариб колхозга чиқаркан, нега ўшанда чиқавермади, кимларгадир сарғайди, кўлидаги дафтар-қаламидан гўё каттагина курсисидан айрилиб қолаётгандай кўрқди. Ҳар ҳолда қиладиганини қилиб бўлганди, колхозга энди Умаралига ўхшаганлар эмас, мағзли, куч-қувватли, кўлида ҳужжати борлар керак эди.

Ёш бўлса-да, йигитнинг дийдаси каттиқ экан, қабул қилмади. У эрталаб уйдан «бугун олса олди, бўлмаса ҳаммасининг баҳридан ўтаман» деб идорага йўл олган эди. Илгари нима буюришса кўниб, югуртиришса югуриб, гапларини икки қилмай юравераркансан. Ёшинг ўтган сайин иззатталаб бўлиб, ҳар бир нарса оғир ботаркан. Йигит нарядни қайтаргач, коридорга чиқиб карахт, деворга илинган рамкадаги суратни илк бора кўраётгандек қотти, икки сурат юзма-юз тургандек.

Умарали тикилиб туради, барига бепарво, недандир мамнун, ялтироқ темир рамкадаги девор тўла шериклари сингари. Умарали тикилиб туради, кечмишидан юрагига зардоблар қуйилар, уйғонар, ғалаён, бир исён, қоришар, қуйилар бешафкат фурсатнинг дошқозонида. Яхшиям ҳазил бор, ҳазилкашлар бор, кўнгил кўтарадиган Элёрлар бор, бўлмасам бу дунё мисли дор.

— Умарали ака, деворга тиралганларнинг ҳисобини қиялп-сизми, идорадан нари кетмай қолдингиз, тинчликми?

Савол салом эмас, алик олмай кетавергани, савол эҳсон эмас, қайтаришдан озод бўлгани, савол бу қарз, тўламоқ шарт, сенга берилдими демак, жавобингни айт.

«Нима десин, арз қилсинми, болакай етказган ранжу аламларни тўкиб солсинми?» Яна унга ҳалакит қилди, орийат -- истакка, хошига тўғанга, булоқдай қайнаган дардига ёпилган қопқок.

— Ўн беш кунлик иш ҳақини рўйхатини олиб келгандим.

Тушунган одамнинг садақаси кетсанг арзир, мушкул аҳволдан ўзи қутқарди.

— Нима олишмадимми?

— Хатоси бор экан, буларнинг талабидек ишлагани эпим келмаяпти, қарибман, чоғи.

— Шунча вақтдан буён эпингиз келган, бундан кейин ҳам келади. Менга беринг, ўзим бераман.

Нарядни олиб, шиддат билан эшикни очиб, хонага ўзини урди, овози хонани, коридорни, идорани тутди.

— Ҳой, бола! Кексаларнинг қадрига етгин, колхоз бўйича бу тенгилардан ҳисобчи бўлиб ишлаётган шу. Ўн бир ёшидан

ҳисобчилик қилиб, қўллари қаламдан, кўзлари ракамдан қабарди. Қишлоқнинг деярли ярим болалари, жумладан мен, сенинг отанг ҳам шунинг чўтини, айри калтагини кўтариб юриб, ҳисобни, ўз ҳақини таниганларданмиз. Оқибатнинг падарига қусур, ҳамма болалар сенинг сингари отасига сабоқ берганларни, арзимаган хатоси учун хор қилса, бир ширин гапини раво кўрмайин, ҳафталаб саргардону зор қилса. Ўзларингча осмондан диплом билан тушгандайсанлар, сенларни шу ҳолга келтиргунча буларнинг жигар-бағри эзилиб битган. Афсуски, булар баъзиларга ўхшаб қилган ишларидан аюханнос солишмайди, кўксига уриб минбардан бакиришмайди. Сенга ялини ўтирмай тўғри раиснинг олдига кирса киргудек-ку, шикоят қилишни билмайди. Бари айб ўзимда деб, юраверади. Тузукрок ўқитишмаган, илми барчасини беришмаган бўлса, айб бундами?! Қилаётган ишим етар деган, бошқа ишга алаҳсимаган, чунки уруш эди, ҳамма нарса шуларга таянган эди. Ишини ҳамон олиб боряпти, шукр қилишимиз, ҳурматини жойига қўйишимиз керак, бу ахир кетмон эмас, ёйилиб кетса ташлаб юборавергани. Бугундан бошлаб Умарали аканинг кўнглини оғритма, хатосини тузат, ёрдамнингни аяма, бир дақиқа вақтинг кетар, ўлиб қолмассан, лекин овора қилма, нарядини қайтарма.

Умаралининг юраги ҳаприкди, улкан меҳрни кўтаролмай вужуди толиқди: одамга бор экан ишонч, ҳайрият бор экан қувонч. Оғанг бўлса шундай бўлар, ининг бўлса шундай бўлар. Умаралида на оға, на ини, на ота-ю ва на она қолди. Опаси ўзи яхши гапнинг гадоси, фарзандсизлик доғидан куйиб куни ўтяпти. Тўнғич ўғли эса шаҳарда, ёрдамга қўли етмайди, кейинги «бачки»лар қиз, тиргакка ярамайди. Жафо бағрини тигдай тилади, шодлик қутилимаганда келади, у шуни Элёрдан унсиз тилади. Исмини отаси китоб кўриб қўйгандир, одамларга ҳамиша дўст-биродар бўлсин дегандир. Шунинг учун тақдир уни Умаралига рўпара қилгандир. Элёр, сен ҳақиқатда элга ёр, қоқинган кимсаларга мададкор экансан. Элёрни у ука деган, Элёр уни ака деган, ҳамиша шундай бўлсин, ака-укаликдан айрилишмасин, орага совукчилик тушмасин.

Умарали акаликдан, у укаликдан тонмади, тонмадиси не, ҳатто гард ҳам юктиришмади, ака-укаликни бошларига тож айлашди. Одамнинг кўпида, тўйи тўрқумда, катта-катта йиғинларда, ҳаммани ўзига қаратиб, қулочини кериб, исмини ғурур билан айтиб, бакириб келади.

— Умарали ака тинчмисизлар, уйдагилар соғми, кишлоғимизнинг фахри — кандидат укамдан хат келиб турибдими?

Бор топиб гапиради, йўқ қопиб гапиради, Элёр топиб гапиради, одамлар уйқудан уйғонгандек хушёр тортишади. Умаралининг танҳо эмаслигини, ёнида у борлигини, улар бегона эмаслигини намойиш қилади. Бўлмасам ўғли унда кандидат эмас эди, шуни била туриб Элёр овозига эрк берди. Писандиз қарашлар тўнини ечди, ҳурмат унга сиғинди, энди.

Олам деганининг таровати, саховати унга инъом, кунлари баҳордай беормон. Обрў деганининг кучоғи кенг, уқпардай момик, беланчақдай аста-аста тебратади, аллалайди, бирам хуш ёқадики, асло тарк этгиси, ажрагиси келмайди. Одам деганининг лойини инокликдан, тотувликдан қоришгандек, уларни гинакудурату, фиски-фасодлардан бир умрга озғиришгандек. Бахт дегани куёш, Маширикдан Мағрибга оғади, бахт дегани кўкдаги кут-булут бир ёғса, ёмғирга айланиб тинимсиз ёғади.

Кунлар илиб, кунгай жойларнинг ҳовури ўрлаб, бўрсиллаб, баҳордан энтикиб қолганди. Одамлар арик-зовурларни тозалаш билан банд эди. Почтачи унга чорлов қоғозини тутди: «Дада тезда етиб келинглар, фалон куни химоям». Дарҳол Элёрни ёнига олиб хотини учови йўлга тушишди.

Ўғлининг химояси «ёр-ёр»дан эди. Қишлоқдаги кексалардан ёзиб олганларининг барисини мактовини келтириб гапирди. Бир уй олимнинг ўша кунги иши ёр-ёр бўлди, ёр-ёрнинг кадр-киммати шунда билинди. Шунча ёшга кириб билмаган экан, оғзини тўлдириб айтган экан-у, мағзини чақмаган экан. Ҳар гаплар бор экан, ҳар гаплар бор экан, ўлик эшитса тирилгудек.

Йиғин охиrhoғида Элёр бикинига туртди.

— Домлаларни уйга таклиф қилинг, аянғиз чой дамлаб кутиб ўтирибди денг, бу ҳам одамнинг зийнати.

У иши тушадиган одамнинг кўнглини олмаган, тўғриси уялган хурмати учун хизмат қилиш ҳам унга кийимсиз, жўясиз эди.

Олдинги раис янги келганди, виллисдан тушар-тушмас бари одамлар унга пешвоз чиқишган. Шунда у ўтирган жойидан кимирамлаганди, унинг назарида одамлар яхши кўриниш учун ялтоқланиб югуриб боришгандек эди. Охири раис ўзи келиб сўрашган.

— Умараливой сизга ариза бериб сўрашамизми?

Бир изза тортган, бир изза тортган, гап тополмай гудранган.

— Сизни чанг қилиб қўймай дедим-да, раис.

Энди раис раису, домлалар домла-да, бўйнига галстук тақмагани йўқ, савлати райкомдай-райкомдай келади. Қоридорга йўналганлари замон Элёр яна туртди, у ноилож қолди.

— Муллакалар энди чойлашамиз.

Домлалар бир-бирига маъноли каради. Тепакал раҳбари бийрон чикди:

— Бажонидил борардик, лекин шароит кўтармайди.

— Шароити яхши, ўғлимни ижарада деб хижолат бўлманглар. Марвар холанинг бағри кенг. Ўзи шунақа йиғинларни ёқтирадиган кампир.

Домлалар кулишди, ичида бир хўрози бор экан, ҳаммасини кўндирди.

— Бу ёғи бир гап бўлар, бормасак амаким ҳафа бўладилар, қани кетдик.

Боришса, хотини келин иккиси дастурхонларни тузаб тахт қилишган экан. Ўғлининг дўстларидан югур-етим ишлар ортмади. Хизмат қиладиганлар кўпайиб, уни тўрга, раҳбарнинг ёнига

ўтказиб қўйишди. Илми борлар пастда қолиб, у юқорига чикиб ўтирганидан кўнгли лат еди. Бу ҳам камлик қилгандек, ким сўзга чиқса «Умарали акамнинг хизматлари» дейди. У ўтиргандек бўлмади, кўз-кўзга тушиб мактайверса ноқулай экан. Охири сўз беришувди айтарини айтди.

— Хурмат қилганларинг учун раҳмат, лекин мен ўғлимга ҳеч ёрдам беролмаганман, ўзинглар биласизлар колхозчилик, ёрдамни Робия холаси берган, бутун ишини ташлаб бунга ёр-ёрни ўша айтиб берарди. Агтанг, Элёржон уни ҳам олиб келсак бўларкан. Шу гапларни эшитиб тоза боши осмонга етармиди...

Гапини тугатолмаган, олимлар қулгига ўч экан, тўғри гапга ҳам кулавераркан, қулгани майли-я, қарсак чалгани ўсал қилган, ҳар ҳолда қарсак чаладиган гап айтмаганди.

Олти йил қолганди ўшанда, олти йил қушанда, тезроқ ўтганида, олтмишга кирарди, ховли-жойини тузатиб, эмин-эркин, оёқ-қўлини узатиб яшарди. Хурмати етарди, ўзи хориган, олти йил жуда узок, бу фурсат гўёки тузоқ эди. Ҳисобчиликнинг иши кўпайиб, одамни зада қиладиган ҳолга етган, у далага қоровулдай гап, гоҳ сувчиларнинг, гоҳ қизларнинг ортидан сақиллаб юради. Энди унинг наряди идорадан қайтмайди, одамлар тутун қайтармайди, ҳаммаси жойида, нолишга ўрин йўқ. Унинг қийнайдигани одамларни ишлатиш, иш ҳақи бериш. Бригадирни безовта қилмайди бу ташвиш, унга бари-бир кун ўтса ҳисоб, жоп куйдиришдан кейин туғилган. Кўзга кўриниб қолсанг яхшимас экан, келган одам, бригадир у ёқда қолиб, ишни Умаралидан талаб қилади: «Бу-ку ёш, сиз-чи, каттабўлак сувсизликдан қакраб ётибди, уватларни ажриқ босган, қизлар хингир-хингирдан бўшашмайди, уларни ишлатмайсизларми?» Одам зотини ишлатиш ўзи бир дўзах, бировга иш буюрмасанг, ҳордигига завол бўлмасанг, бу дунёда сен яхшисан, сенсан кўзларининг оқ-қароси.

У сувчиларнинг одиларига борганда, кўзларига чағир тиканакдек ботади. Сувчилар аёлдан чиқмаган, гапирган гапинга кўнади, «ишлаганга яраша ҳақ берса ҳам майли-я» деб ғудраниб қўйишади, холос. Аммо қизларнинг иши қийин, унинг қораси кўринмай қолди майдонни нимталаган тут қаторлар остига ўзларини уришади, Умарали бориб уларнинг қушларни инидан кўзғатгандек оромини бузишга мажбур.

Ширин-ширин суҳбатлар қуриб, қўлларидан тўр нина-ю, қийёқ тушмайдиغان қизлар сояда кўринмади, гунгир-гунгири бирданига ўчди, тинчиди. Ариқдан ўтса, ҳамма қизлар ухлаб қолгандек, тонг котиб ётиб олишган, яқинроқ боришга бет йўқ, қандай борсин, олчайиб ётишган бўлса, бари қизи тенги, бўйи етган, етилган қизлар, ахир одобдан эмас, айтишмайдимми, «қаримай ўл, имонингдан ажрамай ўл» деб.

— Ҳой, қизлар ҳозир ётадиган пайтми, туринглар кун исиб кетгунча, жиндай ишланглар.

Кимдир пиқ этиб қулиб, сирларини ошқор этди, уларнинг найрангидан Умарали оғринди, ўртанди, лекин бостириб бормади.

— Туриш, ўрнингдан. Сенлар билан сичкон-мушук ўйна-япманми?

Кизлар кулок тутмади, гапини кўм-кўк гўзаларнинг шивири, шарқирок ариқнинг сувлари ютди, гаплари гап ўринда кўрилмай йитди.

— Юзингдан бузулгурлар тур, ота-онанг тарбия бермай ўлгурлар, тур!

Кўксидан тирқираб чиққани шу бўлди. Бисотидан бошқасини тополмади, бу эса аламини аритолмади. Жаҳл қуюндайин бешафқат ёпирилиб, ақл-хушини талотум этиб кўлига эрк берди. Дала тўла кесак, отса енгил тортадигандай, отса кизлар узр сўраб тумтарақай майдонга қочадигандай эди. Хатолиғ ўтибди, отиб бўлмаскан, уларга тенг келиб ўчакишиш осмонга тупургандай гап экан. Қизи тушмагурлар кий-чув кўтариб «юзингда кўзинг борми» дейишмади. Умарали шунча яшаб, бисоти бўш экан, уларнинг бисотидаш шундай болахонадорлари чикди-ки, эшитса илон пўст ташлагудек.

Кизлар ёш эди, жағи бақувват эди, Умаралининг оғиррок қулоғидан тортиб, тушиб кетган тишигача хўп «чайнаб» хўп слинаб далани бошларига кўтаришди. Бу гапларни эшитган кулокка яхшимас, бахтига йўл узокрокда, ўтган йўловчиларга этиб бормайди. Бутун йиғиб-тергани шафтолининг гулидек тўкилди. Беобрў бўлар, шунчалик бўлар, одамзот хор бўлар шунчалик бўлар, бундан ортиғи кўп ортиклик қилар.

Кўргиликни бети курсин, кизининг олдида яхши бўлмади, қиз бу машмашага гувоҳ, беюзларнинг жаврашларини ўз қулоғи билан эшитди, жанжаллашди.

— Розия кизим, кўчанинг гапи уйга тўғри келмайди, буларни онангга етказма. Юрагининг мазаси йўқ, қулоғига чалинса, қаттиқ ҳафа бўлади.

Қиз бола кизлигига борибди, ичидаги дардини сингди-ролмабди. Ранги-қути ўчган хотини дастурхон қоқилгунча зўрға чидади.

— Дафтар-қаламини беринг. Шуларга майна бўлгандан кўра, кетмон кўтариб далага чиққанингиз минг марта афзал. Бешка ишлаётганлар ҳам сизга ўхшаган одам. Намунча шунга ёпишиб олмасангиз? Кўйинг, ташланг, пенсияси ҳам қуриб кетсин. Отам раҳматли (қайин отаси) бир умр нафақасиз яшаб ўтди-ю, эртадан бошлаб ҳисобчилик қилмайсиз, ишлагингиз келса, сувчи бўлиб чиқинг.

Ҳисобчиликдан кечгани кеч бўлса ҳам кечди. Кечгани маъқул экан, дафтарни кўтариб ҳовли-жойга қарамаган экан. Кўп ишларни амалга оширди: товукка катак, узумга сўри ток, бултур молларга оғил, янги бостирма тиклади. қурилишмисан-қурилиш, ўзига қолса урингиси йўқ эди, ўғли отпусқа олиб келди.

— Дада бузиб янгилаймиз.

— Нима қиласан ўзингни қийнаб, дам олгани келганмисан, дамингни олсанг-чи!

— Мана шу менга дам, дада.

У тиш-тирноғи билан қарши эди, орага хотини суқулди.

— Қиладиган бу, ха баракалла, бошлайвер деб, қўл ко-
вуштириб тураверинг.

Қўл ковуштириб туриш қийин. Жалолитдин ўртоғи бетон, Саид ўртоғи фишт келтириб ишларни гуриллатиб юборган. Колхознинг ишидан ортиб ўғлига ёрдам берган бўлган. Ёрдам берганики, келган-кетганга қараб ҳазил-хузул қилиб ўтирган.

Уйлари бир бозор бўлди, дастурхон кун бўйи ёзик, ўтган ҳам қиради, кетган ҳам, кадамлаб ўлчаб кўришади, устини нимада ёпишини сўрашади, ҳаммаси нима биландир ёрдам бергудек. Элёр янада яқин, янада серкатнов, ўғли билан бир бўлиб, унинг қўлини совук сувга урдиришмади. Уста тиклаган синчни тагида, ўғли борлигидан, унинг кандидатлигидан гурур туйиб ўтирди. Кўзига олам чиройли, одамлар яна бир-бирига эш кўриниб, дунёга меҳри кўпди. Мана шу устидаги мошранг, эскирган бўлса ҳам иссиғи кетмаган, ҳали яна анча жон саклаши мумкин бўлган чекмонининг эгаси — отасини эслади. Бўлганида раҳматли кўп қувонарди, «баракалло-баракалло» деб дуо қилиб ўтирарди. У оиланинг устунни эди.

Умарали шундайин тотли дамларни абадий билган, ўғлининг отпускасини тугашини, хонадони яна хувиллаб, нимасинидир йўқотгандек каловланиб қолишини ўйига сиғдирилмаган. Нақд пешинда, уйдан хабар олгани келса, бостирманинг шиферларини қоқиб бўлишиб, ўғли ясан-тусан қиялпти. Тайёргарлигидан яқин ўртага эмас.

Қаерга кетяпсан?

— Дада, энди қайтяпман, отпускам тугаб қолди.

Умаралининг бутун юраги, тоғдек кўтарилган кўнгли ана шу дақиқада нураб, ўзини заиф сездди. Назарида ўғлисиз, одамлар унга бошқача қарайдигандек, уни одам ўрнида кўрмайдигандек эди. Ҳаммага кўз-кўз бўлиб турган ўғлингни — кудратингни, таянчингни ўз бағрингдан юлиб, кушчадек кафтингдан учириш — азоб. Айрилиқнинг заҳоблари бўғзини қуйдириб, мижжаларига тепчиди, номус кучи уни яширмоққа, уринди. Ўғли буни билгандек фикрини бўлди.

— Дада пахтага тушгунча бир бориб ўйнаб келинг.

— Темуужон, энди мен гўзапоя томга чиққанда бораман.

Боришга борарди-ю, кўп яйраёлмасди, минг қилсаям бировнинг уйи. Нима бўлса бўлсину, бировнинг кош-қовоғига термулгулик қилмасин экан. Умарали Элёржон билан бориб, учтўрт кун турганида Марвар холанинг ангори ўзгариб, муомаласи совуклашган, орада ўғли хижолат тортган. Дунёнинг ишлари кўп қизик. Марвар хола ўғли иккиси тўрт хонали уйда туради, Темуужон эса тўрт жон оиласи билан уникида ижарада.

— Домлаларингнинг бари гаплари ёлғон экан-да, ёр-ёрлар ҳеч кимга керак эмас экан-да.

— Нега ундай дейсиз дада?

— Ёр-ёр керак бўлса, сенга уй берарди болам.

— Навбатим келса беради дада.

Навбат кутмай кишлокка келса, шунча уй яшайверарди, Умаралига канот эди, обрў эди, унга ҳеч бўлмаганида магазиннинг қоровулчилигини олиб берарди, манавиларга хор қилмас эди, қайсарлик қилди, илмга муҳаббати қаттиқ чикди, қисилиб-қимтинсаям шаҳарни маъкул кўрди. Илми борлиги яхши, уйи бўлмагани чаток. Йигит кишига бир уй керак, бир ватан керак. Ўттиз бешга борсаям уйга — Ватанга навбатга турса.

— Тезлаштиришнинг иложи йўқми, ўғлим?

— Докторликни ёқласам тезроқ беришар.

Докторлиги ҳам яқинлашди, уй ҳам беришди. Ҳадемай шу кунларда яна чорлов қоғози жўнатади. Яна дўст-биродарлари йиғилар, байрам бўлар, Умарали тўрида, ўғлидан мағрурланиб, хурсандчилигидан кўзларига ёш қуйилиб ўтирар.

Дарвоза тақилляпти болам, дарвозамиз тақилляйдиган бўлиб қолган. Ҳамиша очик турадиган дарвозага Зоҳиджондан бешиб тамба қилдим болам. Дарвоза тақилляпти, почтачимикан, сенинг чорлов қоғозингни келтирдимикан? Ҳимояннинг куни белгиланибди-да, суюнчисига гўштга саклаган битта ўн сўмлик бор, бераман. Ҳамиша мартабанг улуг бўлсин, кўплашиб борамиз, борадиганлар бу йил кўпайган, уйингни, бағрингни тўлдирамыз болам.

— Умарали ака-ў-ў!

Унинг ўчқур Зоҳид экан, бормайман, дарвозани очмайман, раисинг келсаям чиқмайман деганман, ўзи йўқнинг кўзи йўқ, сен бўлганинга шунча гаплардан кейин чақириб келмасди, беюзлик қилмасди, топиб олгани менми? Девордан ошиб тушди болам, ана тиззасини қоқиб келяпти, деворнинг маънисини қайга борди. Буларга бари бир экан, деворми, бошқами ўтиб келавераркан, буларга тўсикнинг ўзи йўқ экан.

— Акажон, уйдалигингизни билувдим. Юринг, энди, эркалик бўлар, шунчалик бўлар.

— Ахир...

— Ахир-пахирини йўқ, кўчада опа кутиб турибди, ҳаммани ҳайдапмиз.

Опа келган эмиш, чиқмасам бўлмас, ҳарҳолда раҳбар, дили оғримасин, назар-писанд қилмади демасин, унга барини айтаман, тушунтираман, лекин хирмонга бормайман. ... Опагаям зарурмас, уйма-уй юриш, аёл бўлатуриб юзида эркакнинг нуқси, оёғида этик.

— Қелинг, қани уйга.

— Раҳмат, шундай долзарб паллада уйда ўтирганингиз нимаси? Шуни ўзингизга эп кўрганингизга ҳайронман. Яна беш-ўн кунлик иш қолган, план тўлгандан кейин сизлар билан бировнинг иши бўлмайди, бемалол юраверасиз, ҳозир эса ўзингиз бош-қош бўлинг, ҳосилни йиғиштириб тезроқ топширинглар. Раис билан келишдим, баҳордан полизда — қора экинда ишлайверасиз.

Хотин боши билан уйга келибди, хирмонга бормасам бўлмас. Гапида жон бор, беш-ўн кунлик иш қолди. Ҳадемай киши киради:

хамма-ёкни оппоқ қор қоплайди. Кейин баҳор. Гапида турса, баҳордан қора экинга чиқаман, Оппоқ-оппоқ баргак таққан олмалар остида Ерқинбой аканг билан ишлаймиз. Қизик-қизик гапларни эслаймиз, болалигимиздаги тотли-тотли дамлардан лаззатланамиз, шундан бошқа лаззатнинг ўзи йўқ экан, болам.

МУНОДИЙ

Йўқ бир нимарсадин, бор бир нимарсага ўгурдинг, қатра ҳаромдин, қатра ҳалолга — кимарсага эвурдинг, ақл-заковату умр тутдинг, манглайимни майдон танлаб тақдир битдинг. Омонат тўрт мучамни саломат кўрдим, бу — сенинг роҳмонлигингдин, Залолатни ўзимга ҳаргиз маломат кўрдим, бу — сенинг роҳимлигингдин, улуғлигинг боис шууримга ҳалимлик ва солихлик инди, буюқлигинг шарофати ила назм бобида фотиҳлик сунди, иқболимга яхши фазилатлар аюрдинг, хос вазифатлар буюрдинг, қалбимнинг кулфларини очдинг, неъматларингни бошимдан сочдинг, алар азизлигинга мойил, сахийлигинга доҳил турур, мулкингдин тартиб берган сўзларим меҳрибонлигинг баёнига дош беролмай ночор инграюр. Шукроналарким, қафасда потраган қуш янглиғ сенга талпинган шаҳтимни совутмадинг, ўзинга бандалиқдин, росулulloҳга умматлиқдин ёвутмадинг.

Уруғим қадалган боғнинг ҳавоси мисоли анбар, наботи аҳзар, сувлари ҳавзаи кавсар, тупроқлари зар. Фақат ниш урмоғимга кўрсатган рағбатинг шунчаларким, анинг жавобиға қиладурғон шукрим ва зикримга умрим етмағай, етмағонини сўзлағоним не, балким йўқлик оламиға-да, киролмағай. Боғбоннинг ўзи уйғонмоғимни куну тун ибодат қилиб сендин сўрди, осмон узлуксиз аксирди, булутлар қўйлақлари чоқини сўқди, сескантирмоқ учун кўз ёшларини юзмига тўқди, кафтингдаги офтоб оташ нафасинга мутаржим бўлиб вужудимни илитди, шамчиروқларинг пилиқларини кўтариб, тунги посбонликни ихтиёр этди, чопарларинг сенинг мақтовларингни қулоқларимга қуймоқ ниятида ҳузуримга елди, чашмаларнинг тили тугулиб чулдираганча томирларимга жон олиб келди. Ҳимматингдин аржумандлиғ, унсурларингдин баҳрамандлиғ ёғилди, бўстонингга кўзим тушди-ю, ҳайратга толдим ва сенинг комиллигинга тасаннолар сўйламоқдан тийина олмадим. Ниҳоллик давосиға интилганим сайин умид ришталари бўй чўзди, Ҳаблуллоҳга (сенинг ипинг) чирмашиб, яшнаб ўсди. Ҳали менинг қандай гуллаб, қандай мева бермоғим ёлғиз сенгагина аён эрдиким, бу асрордин воқиф ўлмоқ боғдаги минг йиллаб салобат тўққан дарахтлар тугул, ҳатто боғбонлар боғбониға ҳам — қоронғи уйдаги қора қозоннинг остидаги, қора кўнғизнинг қора тухумидан чиқадиган қора кўнғизчанинг жинсини билмоқ қадар мушқул эрди. Махфий тутулғон тақдири азални мени дунёга кетурмакка сабаб бўлғон хос боғбонлар ёдига ишорат, тушларинга башорат берганмусенким, иноятингни фариза тутиб, хидоятингдан маъвиза битиб тарбиятимға бисёр ихлос, сабоғимға илми мумтоз ҳозирладилар

ва сенга бўлгон муҳаббатим пойиға нарвонлиқни, фикрим карвониға сарбонлиқни удаладилар. Оёққа туриб, соянгни тавоб, муборак исмингни тақрори беҳисоб айлаб эдим, назаринг тожисин бошиға қўндиргон улкан бир дарахтга йўлиқдим. Анинг кадди комати сарвлар улги олгандек расо, либоси шарм-хаёда муслималар дарс ўргангудек якто эди. Пок танасини номахрамлар нигоҳидин шунчалар асраганким, гунча уругини сир сақламоғи ончамасдур. Гарчи ўзингнинг ижозатинг борлиғига қарамай, тиззасиғача ҳам бўздин пайпок кийибдур, кўйлаги ошиғини ёпмасмуду, ённки мато тахчиллигидин калтаму десам, дедиларки, жандасиниғ этагидин Одам Ато ва Момо Ҳавога ифбат пардаси тикмушдур. Чеварнинг усталлиғидинму ёки қуроқларни улаб тикилганидинму кўйлакниг кўрки кўгайни кўрклантирадур. Қуроқларни ҳар бири шамсиялиққа арзигулик. Шамсиялар йиғилса сув сачраб кўз камашганидек, парчалар ситиб қайрилганда сийнадин сутлар томғай, сузма халталардаги бойлиқлар жилоланиб кароғларни ҳоритғай. Ёмбиға етишганидан қувониб халтанинг қопқаси қўпорилса, ғиж-ғиж қуртчалар унда кулчаки, жафсалалар азият тортғай. Махсус тадориксиз халтанинг ичидан жавоҳир кидирмак, гулзорга мол ҳайдаб пайхонламақдин ўзга нарса эмас, билъакс куртчаларнинг ўзи забаржад эрур. Андин ким наф олибди, сенга имон келтирмақдин тийинолмағай, уни беҳиштдан эканлиғига шаҳодат ва дунёнинг бошқа неъматлари ҳечлиғига қафолат берғай.

Риёват чекиб, мақомотга эришиб хазинани истифода этгонда ҳам сабр ҳожат, хотиржамлиқ балодур, чунким қутилмаганда янада... мўлроқ халталарда жавоҳирлар ҳозир ўлғайким ани сингирмоққа қурб қолмағай. Хазинанинг етти иқлимда машхурлиғини эшитган қуш борки, бунда жамул-жам, дарахтнинг атвори биссавоблиғидин, аттори аҳбоблиғидин хуррам. Бозор қизигандан қизиб, чуғур-чуғури оламни эгаллаган, қулоқни батанга келтириб, ақлни эгарлаган. Ҳар қайсисининг ёниб куймоғидин муддаоси Симурғни топмоқ, анинг васлиға тўйиб, мақсудига эришмоқдир. Мажлисға ситкидилдан, адолат ила хатиблик қилаётган ҳам, маърузаларни дарахтнинг шамсия-варақларига битиб котиблик қилаётган ҳам Худхуд.

Қушларнинг дарду ҳасратлари сенинг анваринг ошуфталиғида, Худхуднинг насталиғида варақларга тўкилмишки, бул хатти мунаввара фикри ёдимни ўғирламиш. Бу воқеадин оғох бўлгон хос боғбонлар варақлардаги қушлар назмининг юкидин ниҳолга (камнага) раҳм қилиб, дарахтни шамсия варақларида тайфинладилар ва бул жудолиққа чидай олмай тутадиргон моғамимни кутдилар. Таассуфки, «мажлис ат-тайр»ни хатм этиб улгургандим.

Ниҳолнинг қавмини гуллаганда аниқлайдилар. Менинг икки-та новдам бўлиб, бирини хос боғбонларим пайвандлагандилар. Пайвандланмаган шохчамдаги гул япроқларга қараб мени қораолу атадилар. Ҳақиқатан ҳақаму ҳуқомоларға қораолу, сенинг хизматинга ҳозир у нозир қаролинг эрдим. Гулнинг

Ўткинчилигини билгон боғ аҳли мева туккунимча нописандликни шафкатдин баланд кўйдилар.

Нишонам шамойилин англоғон бир дарахт кўр тўкмишки, аркони давлати боғбонлар қароргоҳига соябон, шода-шода биллурлари латифу равон, кексайганидин букчайган беллари оллида тевалар нотавон. Заҳматни ҳар недан аъло кўрганидин қотмаган новдалари қадокдин узук тақмишдир. Сенинг ҳукмингдин, деб Ҳазрат Аюб киби баданидаги зангни тозаламокқа изн изламабдур. Шундай фазлу мақомот соҳиби туйқус хитоб айламасинму? Илк нишонамни бутун ҳосилидин-да, афзал санаб ўзига арқонсиз бойламасинму?..

Пурмаъно лутфдин мен каттик мутаассир, хижолатликка асир тушдимки, ул зоти шарифнинг сахийлик остонасидин ҳатлаб, ахийлик салтанатиға кўтарилғонидин таъзим бажоладим. Ҳалимлик ва закийликда пирликка лойиқ бул каби азимлар ёнида ўсмоқ, гуллари атридин, мевалари шарбатидин баҳра олиб юксалмоқ, сени танимокқа элтадиган ягона йўл эркан. Уларга содиқлигим, сенга сиддиқлигим ижобат кўрсатиб, меваларимга баракаю маза кириб, обрўим парвози чегарани унутди. Музаффариятимнинг донғини эшитган олулар ўзларининг қавмидан эканлигимни билишиб фаҳр туйдилар, кўксиларини кўтардилар, дард андуҳлари, орзу умидлари изсиз қолмаяжагига инондилар ва мени етказганинга ҳамду санолар битдилар. Боғчанинг тўрида сап-сарик тухумсимон мевали дарахтлар оғир сўлиш олдилар, менинг олулигимдин дилгирландилар. Иззат икромға кўникканларидин манинг эъозланишимни ҳазм қилолмадилар, чунки алар олуларни мева атамасдилар. Гўё боғ ва боғбонларнинг шуҳратини ёймоққа, ҳос парвариш ва меҳр кўзидин нафланмоққа фақат ўзлари дахлдордек эдилар. Улар учун боғбоннинг кўнглига йўл топмоқ, сенга ибодат қилмоқданда муҳимдирки, ҳар дақиқада товусдек товланишга шайлар. Ўзларига ҳаддин зиёд оройиш берганларидин илкидаги мевалари пойида зухурланибдур, киёфалари кўзгуда муҳрланибдур. Ясан-тусанда келин-чаклардин қолишмайдуғон, мевасидин кўра шовқини кўпроқ, бу хил дарахтлар жамоасиға ўлароқ, камсукум олулар боғни соқчилардек ўраб чакалакзорларгагина эга чиққандилар. Олуларнинг забун аҳволларига гувоҳ бўлиб, ранжу аламлардин хомуш тортган баргларим, мевалари ўзига оғирлик қилаётган новдаларим ва ҳали дўмбирага айланмаган жисмидан отилиб чиқаётган нолаларим кўнгиллар чоқини ситиблар юборди. Нечун олулар мевалар ичинда бунчалар ғарибу мискин, шу боғнинг фуқароси эканликларини ҳам эсламайдилар, худди ёввойи дарахтлардек четда, боғбоннинг назаридан олисда, қаровсиз ҳолда ўсаверадилар. Тўккиз юз тўксон тўккиз марта алдансалар-да, яна сўнги бор алданмоққа ва бунисдан ҳам афсус ўрнига лаззат олмоққа тайёрлар. Туккан гуллари япроқларидин мўл, шохларининг синиб кетарини билатуриб мева қилишдан тийинмайдилар ва буни ажрига умид тикмайдилар. Худди парвоналардек охирги туклари қолгунча ўзларини шамга ураве-

радилар. Бу — фақирни мавжудликнинг султонлигига мисолму ёхуд қораолу — шикка ўчликка тимсолму!..

Боғбон ва боғнинг эҳтиромини қозонган, мўъжизалик анинг мевасидин безангон, таъзимга не-не қадди ғозлар маҳтал, ифоридин қанча ғарибу ғураболар хушҳол бир дарахт менга ҳомийликни раво кўрмушдир. Танаси беҳад қаттиқ гўё йиғочликдин кечиб метин билан сўғишишдин тортинмайдигандек ва лекин ўзи вужуд ҳақинда қайғурмақдин йироқдирким, алифлик жойидин нишона йўқ. «Тахти равон»га чикмақ укувсизга панд едирур, устамонлик ила кўтарилмақки эришилса, пухта никобланган сон-саноксиз лашкарлар ўткир найзаларини ўқталиб пистирмадин чиқиб келади. Эти устихониға ёпишгон кекса «жангчи»лар навкарларини тартибли бошқариб, талошда ўрناق кўрсатадурлар. Алар юртига кўп ва хўб садоқатлики, алдовга кўнмайдурлар, дунёга бокмайдурлар, заҳм етказмагунча тинчимайдурлар. Жароҳатлар олиб эрсада истехкомларни ёриб, муддаога етдим дейилганда яна бир мушкулотга рўпарў бўлғай. Булар ғуж-ғуж тикиб ташланган алвон рангли ўтовлардир. Ўтовларнинг ҳаммасида мўри бор, мўрисидан узунасига тўкилган тўри бор, жон бормикан дейилса, ун чикмайдур, мўрисидин тутун чикмайдур, мўраламоққа тешиқ, очмоққа эшиқ топилмайдур. Қизил ўтовларнинг деворлари мўрт, хазинаси ҳафиф пардаларга ўралганким, ҳар қандай изни яшириб бўлмас, ғорат эса бесамардур. Ишғол этилган ўтовдаги хазинадин ақллар лол қолиб, тортилган, жабру ситамлар ёддан ўчиб дарахтнинг давлатиға, шунга яраша эришган камолотиға тан бермай иложинг қолмайдур. Ўтовларға жамланган ҳадсиз-худудсиз ёкутлар шундай зич, ва текиски, андин маржондай тизилган садаф тишларда ўзларининг ноаҳиллиғидин уялғай, янаким тишларнинг хатосини лаблар ниҳон тутғай, ёкутлар бўлса, фарёд уришиб, қон йиғлашиб шаҳиддин жар солғайлар. Жавҳарларға очкўзлик қони зарар, кам-камдин истифодааланмаса, заргардек муомала қилинмаса, жилваси жодулашиб хушдин бегонататғай. Ғазнанинг хазинабони, боғдаги меваларнинг соҳибқирони менинг балоғат сори одим отғонимдин севинчини ичиға сиғдиролмаё яфроқлариғача қизаргон. Ҳар ер-ҳар ердан ўтовларни ёриб ёкутларини мен томон шуълалантирганки, бул нури афшондин ривож олиб, меваларим бўзоргон.

Ул шафқат борасинда беназирки, мендин ҳимоятини дариф, жоми ҳидоятини фориф тутмади ва пири устодлик мавкеиға ройишлиқ берди. Мен бул нодир инъомни кўтармаққа бутун фикри-зикрим, куч-қувватим бирла киришдим. Меваларимнинг аксари янада тотимли, шохларимнинг чайирлиғи янада қотимли тус олдилар. Ҳатто пайвандлонгон шохларимда ҳам фониена бир мевалар солдимки, аларнинг хушлуқумлиғи аввалгилардин қолишмас. Қалондимоғлиғидин камтаринлиғи машҳур ваҳдад, ўзгача меваларимни ҳам кадрлагон равзаи дарахт, бош тебратиб, барглари орасиндин, «Яхшиям шохларинғизнинг бирини пайвандлабдур, магар иккисини ҳам пайвандлағонида бизнинг

мевамуз неъматлугдин кечиб, боғни ўзингиз обод килурдингиз», дея шивирлади. Унинг нафасига мунтазир тургон шамоллар бу сирли шивирни оламга ошкор айлади. Бул муболағали тавсифдин боғдаги кўп мевалар тинчини йўқотмиш. Қораолунинг баҳоси кўтарилиб, соясида қолиб кетарларидин ҳамиятлари лат еб, бўстонда ғовур кўптурубдурлар. Ғалаённинг шарпаси боғбонлар боғбонининг ҳам кулоғига етганму, озурда колубдур. Яна сенга ҳамдларки, боғбонлар боғбонини ҳам менга дўст тутубсен. Магар бул норизоликлар оқибатиндин шикаст олмағим тайин эрди. Ул факиру ҳакирлар хомийси хар-хил иғволар исканжасидин кутқармоқ учун каминани, аяб вақтинча итоб этмушдур, яъниким боғ четига кўчириб ўтқазмишдур. Мактовларнинг барчаси ўзинга буюрсин, мўъжиза-неъматларнинг олқишига ўзинг кўмилгайсан, кўнгиллар меҳробдаги ўрнинг фақат ўзинга тегишли, дунёнинг шодлиғини ҳам, қайғусини ҳам бир хил кузатмоқ сенга муносиб. Бундай оғули сифатни, чорасиз кулфатни ҳеч бир мавжудот бошига солмағин.

Номимга дейилган мактову, меваларининг доврўғи итобда ҳам оромимни ўғирлаб, жафолар селини ёғдирди. Енимдаги дарахтнинг гуллари оқ эрса-да, ичи қорақуюдин курумлаганму тунлари тошбўрон қиладур. Савлати давлатидин зиёда ўсғони заҳар пуркаб курутмоқ ниятида бўлса, алдовга учган лолалар бош кўтаришиб гулханлар ёқадур. Зарпечаклар нозланиб йиғочларимни силайдилар, гуллар атрини таратиб маст қилмокка киришгандур.

Бахт қулиб бокқан бир қораолуға шунча хусумат, шунча фиск-фужур, шунча нағма. Олуларға раҳнамолик қилгон са-лафлар тақдири шулму, бундин қочиб бўлмасму? Мен кўркаманки, олулар тўғини тикламоққа тиришган халафларға ҳам шу хил тиғ қаратиларму деб. Айбим қораолулиғимдаму, олуларға сардорлиғимдаму? Еки бу сенинг синовингми?..

Боғбонлар боғбони мени дарахтлар зуғумидин халос этаман деб, кўздан йироқлатғониға, бунинг интиҳоси ёмон кўчариға тушунди. Ва яна қайтариб паноҳиға олди, парваришни кучайтирди. Этини шаккар, мағзини мой боғлағон меваларининг қадриға етди, оламга машҳур қилди. Камига мени роботга менғзаб, анинг соясинда хордик олмоқ ва муродға етмок мумкундур, демиш. Юксак баҳо дард устига чипқон бўлибдур. Сийланишдин Мосуво бўлгон дарахтлар хуфиёна висирлашиб, бул робот жумла жаҳоннинг (яъни сенинг) боғбони қургон роботларға дарз кетказиб, нафс балосини қўзғамишдир, дея ул баҳони рад этибдурлар. Мазкур хабарларни шамоллар менга етказиб турса-да, лом-лим демоқликни эп кўрмадим ва аларға тавфиқ тиламоқдин бошқа чора тополмадим. Айни пайтда аларға жавоб тариқасинда олулар тилинда сенга етишмок йўлини мен — робот ҳам сеники эканлиғимни баёнладим. Не тонгки, алар менинг жисму одобимдин хато топишолмай, сенга бўлган мухаббатимдин қусур излаб курфликда айбламоқчи бўлмишлар. Ахир ошиқнинг мухаббатини маъшуқадин бўлак яна

қайси дил баҳолайдики, бу даллоллар менинг севгимни шарҳла-
салар. Менинг муҳаббатим шул қадарки, орага қўшмачи
сиғмайду. Шул боис тун тўлишиб, олам сўлишиб, гувоҳлар
ухлаётганда, сукутлар мудраётганда муножотга тиз чўкибдурмен.
Мабодо кундузи бул юмушга бел боғлаганимда борми, айғокчи-
лар қўйиб, орамизга нифок солмоқдин ҳам қайтмасдилар. Сенга
каттик боғланганимдин барча фазлу камолотинг зарралари
олуларимда зухур топди. Сенинг васфингни меваларимда кўрган
ганимлар талвасага берилдилар ва сенинг каломингни ҳам
япроқларимда битиб қўйишимдин даҳшатга тушдилар. Алар
менинг зиммамга бошқа — олулар қавмини дунёга танитиш
вазифасини юклаганингни беҳабар эдилар.

Кусур ва нуқсонларига узр сўраб, Низомиддин Мир Алишер
Навоийнинг пок руҳларига дуои салом ила

Баҳодир Мурад Али

Литературно-художественное издание

Баҳодир Мурод Али

КУКТУНЦЫ

Повесть и рассказы

На узбекском языке

Ташкент, издательство «Езувчи»

Адабий-бадиий нашр

Баҳодир Мурод Али

КУКТУНЛИҚЛАР

Қисса ва ҳикоялар

Мухаррир *Султон Ҳолбек*. Мусаввир *Х. Худойбердиев*. Расмлар муҳаррири *А. Мамажонов*. Техник муҳаррир *У. Қим*. Мусаххих *М. Ҳўжаева*.

ИБ. № 22

Босмаҳонага берилди 14.05.91. Боснишга руҳсат этилди. 19.08.91. Формати 60×90¹/₁₆. Рўзнома қиғғзи. Адабий гарнитура. Оффсет босма. Шартли босма л. 12.0. Нашр л. 13.55 Шартли кр.лт-12.25. Тираж 45000. Баҳоси 2 с. 30 т. Шартнома 16—91. Буюртма 8014.

«Езувчи» нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон СЖ Матбуот Давлат комитетининг ижара пудратдаги Тошкент полиграфия комбинати. Тошкент — 700 129, Навоий кўчаси, 30.